

korra ebben a formában maradtak az autográf levelek ugyanis minden valószínűség szerint a Huszárok levéltárával együtt a múlt század derekán megsemmisültek.⁸

Aranka gyűjteményének egyik jegyzéke⁹ arra mutat, hogy a Nyelvemelő Társaságunk kiadási szándékai voltak fent említett levelekkel. A „Kész munkák” között egy lista 15 pontban sorol fel kéziratokat, és a sort Mikes neve nyitja meg: 1. Rodosto. Mikes Kelemen Levelei.

A misszilis levelek kiadására a cenzúra szigorúsága, a Rákóczi-téma tiltása miatt és a Társaság belső bajai következtében ekkor nem kerülhetett sör. De a kiadás elodázásával Erdélyben nem szűnt meg az érdeklődés az író személye iránt. Erre vallanak a misszilisek eddig megtalált másolatai.¹⁰ A Huszár—Aranka-másolatról újabbak készültek, így került egyik a kolozsvári Erdélyi Múzeum kéziratárába, egy másik a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár gyűjteményébe, egy misszilis külön példánya pedig a marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár birtokába. Mikes belépett az erdélyi magyar írók sorába! Neve már benne van Teleki Sámuel könyvtárának nyomtatott jegyzékében is.¹¹

Néhány évtized múlva pedig egy autográf Mikes-levél keltette fel az erdélyiek figyelmét,¹² melyről bizonyítható, hogy azonos a korábban Mikes Jánosnál jelzett kézirással. Publikációját az alábbi sorok kísérik: „E Nemzeti Társalkodó folyó félévi 17ik számában „Mikes Kelemen levelei” czim alatt tett imé kérdésekre: valljon említett Mikes Kelemen a’ mostani gróf Mikes családból származott-e? ki volt az ő nénye, kihez Kulcsár István által 1794-ben világ elébe bocsátott leveleit írta? sat.; némi világosításul és feleletül egy fő rangu hazafi két levelet közle velünk. Mind a’ kettőt ugyanazon egy levélboríték foglalja magában... Ezen levelek nem kis világosságot lövellvén Mikes Kelemen viszonyaira: közlőjének világ elébe

⁸ Kelemen Lajos szíves szóbeli közlése.

⁹ JANCsó ELEMÉR szóbeli közlése alapján. L. kTL Aranka-gyűjt. R. köteg.

¹⁰ Egy ívrét alakú, azonos terjedelmű másolat készült a kTL Huszár—Aranka eredetű másolatról, lényegében csak helyesírási eltérések vannak közöttük; BUSTYA ENDRE levéltáros szerint az 1820-as években kerülhetett a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárba. Jelzete: Fasc. Miscell. Tom. V. 25. Ms. Aranka kéjegye nincs rajta, de feljegyzését leírta a másoló. Van még egy negyedréte alakú széria is a kTL Aranka-gyűjt. Historica jelzet alatt megtalált ívrétű példány mellett. L. még ehhez a Kazinczy Gábor-féle másolatot, 22. sz. jegyzet. Rodostó leírásával zárul, Aranka feljegyzése hiányzik belőle. Az előbbiről készült, későbbi másolat. Az 1760. márc. 25-én kelt levelének másolata külön is megvan a marosvásárhelyi Bolyai Könyvtárban. A borítólapon ez áll: Történelmi Emlékek. Zágoni Mikes Kelemen eredeti levele Rodostoról, melyet 1760 március 25-én írt Báró Huszár alias Boer Józsefhez nemes Torda vármegye főispánjához. „Néhai Cserei Miklós gyűjteményei: megmaradt onokája Cserei Gábor számára. Jegyezte reá Cserei Klára Széplakon 1848-ban.” A levél szövege felett közvetlenül: „Rakotzi Ferenczel bujdosott Erdélyi Zabollai Mikes Kelemen levele Rodostoról, melyet a’ Törökök Tekerdának neveznek, és Constantinápolyhoz két napi föld...” Megtalálható a párja így külön a kTL-ben is az Aranka-féle másolat mellett. Ugyancsak megvolt egy példánya Sepsiszentgyörgyön Damokos Dénes tulajdonában; a Székely Nép 1924. 51, 52, 54. számában mint Mikes ismeretlen levele jelent meg. Ez a kézirat 1949-ben tűnt el. A Cserei-féle másolattal rokon még egy múlt századbéli kézirat: Poss. Sziládi Áron, Bács-Kiskun megye levéltára, MTA K. kézír. 685/1952. Ms. 121. L. még a Sziládi Áron-féle kézirat és levélgyűjtemény leltárát Ms. 10. 180/B. MTA. 17 negyedréte lap. Végül az említett 1761. márc. 19-i levelében küldött Rodostó-leírása: MTA K. kézír. M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz. Az erdélyi kéziratok filmmásolata az MTA K. mikrofilmtárában. A szövegösszevetések filológiai részletei a Mikes kritikai kiadás I. kötetében kerülnek közlésre.

¹¹ Bibliotheca Samuelis com. Teleki de Szék Pars Tertia, scriptores rerum hungaricum et transilvanicarum complexa, cum Catalogo librorum hungaric. conjugis desideratissimae Susannae com. Bethlen de IKTÁR. Viennae 1811, Pichler. 343.

¹² Feljegyezte Keresztes Szigmond kéziratban maradt munkájában: Olvasásbeli Minden Gyűjtemény. Írá, és egybe szedé Keresztes Szigmond. 23. darab 1842, CXIV. Hasznos Mutaságok. 378. §6. Sepsiszentgyörgyi Mikó kollégium könyvt. kéziratgyűjt. Mikes Kelemen levelei. „A Szerkesztőség közül két levelet, az egyiket írja Mikes Kelemen, — ki Rákóczi a Török Számkivetésbe kísérte, és a kinek önnan írt leveleit Kulcsár István 1794 ben világ eleibe bocsátotta: — írja pedig 1759ben Jan. 5 én gr. Mikes Istvánnak, ki is erre válaszóla Battyának.”

bocsáttatásukért köszönettel tartozunk.”¹³ A szerkesztőség óvatosságból a közlő nevét elhallgatta a kíséző szövegből, a később történekből azonban Mikó Imrére következtethetünk.

Mikó Imre a Mikesek zabolai udvarházában született, anyja, Mikes Bora, dédunokája volt Mikes Istvánnak, akihez Kelemen a szóbanforgó levelet írta. Az annak idején Mikes Jánosnál számontartott „kézírás” István egyenes leszármazottaitól került elő, és ez az ág őrizte továbbra is. Amikor ugyanis Toldy Ferenc a Törökországi Levelek 1861-es kiadását megelőzőleg Mikes János fiához fordult felvilágosításért, azt a választ kapta tőle, hogy „Kelemen kezének a családi levéltárban semmi maradványa nincsen.”¹⁴ Mikó Imre viszont keresés nélkül is megtalálta természetes lelőhelyén, ki is adta, és ő értesítette Toldyt, hol jelent meg, s hogy az ő birtokában van az autográf levél, a reá adott válasz fogalmazatával együtt. (Toldy: i. m. 220.)

Az autográf misszilis levél megszerzése ügyében a kiadó 1859-ben fordult Mikóhoz, akitől az év végén kapott választ: „Valahára sikerült a Mikes Kelemen 1759-beli, tehát most éppen száz éves, levelét előkerítenem, s ígéretem szerint ezennel küldöm is. Ennek eredeti hitelességéhez, mint Ön is látni fogja, szó nem férhet. A borítékon látható hátirat gróf Mikes Istvántól van, ki nekem anyai ágról szüle-atyám volt, s a kinek több eredeti kézírata lévén birtokomban, emezt, azok után, kétségtelenül saját kéziratának ismerem. De egy másik kétségbe nem vonható bizonyítéka a hitelességnek a mellékelt válasz conceptussa, mely az akkori kormányzó gróf Kemény László „Lecta”-jával van ellátva.”¹⁵

Mikó eredeti észrevételeket tesz a leveleskönyv és a misszilis levél összefüggésével kapcsolatosan: „Meggyőződéseim szerint e levél szétosztlat minden az iránt támasztott kételyt, mintha a Törökországi Levelek nem Mikes Kelemen-től származtak volna, mert a ki ennek fogalmazását, tartalmát amazokkal, különösen az utóbbiakkal, egybeveti, kétségen kívül meg kell győződnie arról, hogy ugyanazon egy elme szüleményei. Irmodor, kifejezések ugyan azok, ugyan azon megnyugtató vallásos érzet ömlik el ezen is, mint amazokon. Megvan főként ezáltal czáfolva azon legfőbb ellenvetés és, mit az említett levelek hitelessége ellen felhozatni hallottam: hogy t. i. azon korban ily latinismusoktól ment tiszta magyarsággal nem írtak volna. Van-e ebben is, az egy Trinitárius szón kívül — mit akkor másként kifejezni nem tudtak — csak egy idegen szó is?”

Toldy alábbi válaszelevele, Mikóéval együtt tudománytörténeti szempontból is jelentős:

„Kissé meggyült dolgaim miatt ez úttal csak néhány sorral kívánom azon örömet, hálámmal együtt, kifejezni, melyet Excellentiádnak újabban köszönök. Tegnap este, épen az akadémiai banketen ... Radnótfai úr átadta a kegyesen közlött két levelet. Sietek jelenteni, hogy MK levele constatiozozza, megcáfolhatatlanul, mi szerint a Törökorsz. Leveleknek birtokomban levő kézírata eleitől végig

MIKES SAJÁT KEZE.

Képzelteti Excád örömet, s hálám mértékét. — A Mikes István levele is kincs. Mely szerencse, hogy én Excádhoz folyamodtam ama kérelemmel; mely szerencse hogy késtem Mikes kiadásával!! Most már minden jól van!... Pest, dec. 20. 1859.”¹⁶

A felfedezés lázának izgalmairól a kiadást kíséző értekezésében is beszámolt (i. m. 220.). A misszilis levél „belső formája” s a Törökországi Levelek befejező részével való „egy-

¹³ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 23. sz. dec. 23. Mikes Kelemen és Mikes István leveleik.

¹⁴ TOLDY FERENC: Mikes Kelemen. Életrajzi értekezés. Zagoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. II. k. Pest 1861, Heckenást. 220.

¹⁵ 1859. dec. 16. Mikó Imre közlésre kiválogatott levelei, kTL. TOLDY kiadta töredékesen, i. m. 220. Később JANCsó ELEMÉR: Gróf Mikó Imre ismeretlen levelei. Kolozsvár 1943. Szellem és Élet c. folyóirat VI. évf. 1—2. sz.

¹⁶ Mikó közlésre kiválogatott levelei között, kTL Filmmásolat az MTA K. mikrofilm-tárában.

korúsága" alapján — írja Toldy — „velem minden, ki a kéziratokat összevetette, kegyeletes örömmel győződött meg, hogy a két kéz egy”.

Mikes misszilis levelét az autográf példányról Toldy is közölte, némely helyesírási, központosági eltéréssel (i. m. 221—222.). A kézirat visszaadásáról pedig Mikónak írt kiadatlan leveléből¹⁷ bizonyosodhatunk meg: „Valahára lehet szerencsém, a legmélyebb hálával, vissza szolgáltatni a néhai Mikes-féle két levelet; melyekhez csatolom ezennel Mikes Kelemen Törökországi Levelei új kiadását ... Pest, mart. 10. 1862.” Az autográf kéziratnak ezután nyoma veszett. Egy évszázados lappangási idő múlva került elő újra a kolozsvári volt Erdélyi Múzeum levéltára törzsgyűjteményéből.¹⁸ A levelet Mikes negyedréttbe hajtott, aranyozott szélű velin papírra írta, vízjele: H R. Valószínűleg a Mikó-anyagtól elkülönítve juthatott jelenlegi helyére.

A kiadás előkészületei közben Toldy figyelmét azonban elkerülte, hogy a Marosvásárhelyi Füzetekben Mentovich Ferenc kiadta Mikesnek 1760. márc. 25-i, Huszár Józsefhez írt levelét¹⁹. Mentovich lelőhelyül Cserei Gábor történeti adatgyűjteményét jelölte meg.²⁰

Alig két évtized múlva Abafi Lajos „Mikes Kelemen kiadatlan levelei” címmel közölte²¹ a Huszárokhoz írott négy levelet, együttesen, Toldy és Mentovich közlésére is utalva. Szűkszavúan célzott Szilágyi Istvántól nyert értesülésére, mely szerint a kiadás alapjául szolgáló kézirat-másolatot talán Huszár Józseftől kapta Aranka, később Mikó Imréhez kerültek e levelek, s valószínűleg innen nyerte Kazinczy Gábor.²² Nem Abafitól, hanem Szilágyi Istvánnak Szabó Károlyhoz írt leveléből tudtuk meg, hogy a másolatot Abafi, Kazinczy Gábornak általa megvett hagyatékában találta, „a hová alkalmasint gr. Mikó Imre útján jutott, a ki azokat K. számára másoltatta, vagy tán a több egyenlő példány-másolatok egyikét ajándékozta.”²³ Abafi ezt a másolatot tartotta hitelesnek, amíg Torma Károly meg nem küldte neki a kolozsvári, Aranka kézjeggyel ellátott példányt.²⁴ Ekkor módosította korábbi véleményét, és több helyesbítő megjegyzést fűzött az általa közölt levelek szövegéhez.

Kis hiján száz esztendei késéssel megvalósult végre Mikes Kelemen misszilis leveleinek kiadása. Joggal lehetett volna rá számítani, hogy az irodalomtörténetírás felfigyel rájuk, és az ún. „Mikes-kérdés”-nek a századfordulón is túlnyúló vitájában hasznosítja őket. De a kutatás máig sem tulajdonított ezeknek a leveleknek különösebb jelentőséget. Toldy a leveleskönyv autográf voltának megállapítása céljából értékesítette az egyiket, egyes életrajzírok pedig a bennük rejlő töredék-adatokra hivatkoztak, alapos kiaknázásukra azonban nem került sor, sem általános életrajzi vonatkozásban, sem pedig a Törökországi Levelek műfaji, keletkezési stb. problémáival kapcsolatosan.

¹⁷ Mikó Imre levelezése 86. doboz. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézír. A levelezés a 71—76, 81—90. dobozig, 1845—48. és 1856—66. évig terjed. Többek között Toldy, Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Torma Károly, Teleki Domokos, Kriza János, Erdélyi János, Deák Ferenc, Szász Károly, Gyulai Pállal stb. folytatott levelezése itt található.

¹⁸ KTL Törzsgyűjtemény. Dani János levéltáros szerencsés keze nyomán jutottam hozzá erdélyi tanulmányutam végén 1960 januárjában. Film: MTA K. mft.

¹⁹ Marosvásárhelyi Füzetek 1860. V—VI. füzet. Nem jelezte, eredetiből vagy másolatból való-e.

²⁰ L. a 10. sz. jegyzetet.

²¹ A Petőfi Társaság Lapja 1877. 12—13. sz. Majd hozzávéve a Toldy által közölt levelet is újra kiadta könyvében, Mikes Kelemen. Bp. 1878, 176—208. és 141—146.

²² Figyelő 1877. III. 289. — A Kazinczy-féle másolat a közlés után szem elől veszett, Abafi sem jelölte meg lelőhelyét. Napjainkban került elő, terjedelme 28 ívrényi oldal, a kTL példány másolata, Aranka feljegyzése nélkül. MTA K. kézír. Kazinczy Gábor gyűjt. Irod. tört. I. Mikes Kelemen levelei. Másolat 28. l. — LUKINICH jelzése: Kazinczy Gábor hagyatéka. Töredékek Mikes törökországi leveleiből. (Újkori másolat.) 18. doboz. Levelek és iratok.

²³ Szabó Károly személyi levéltára kTL CXXXIX. 6. doboz. Lajstromozva, ABC rendezve.

²⁴ Figyelő 1881. X. 321. — Ezután ez a másolat is eltűnt, csak 1959. év végén került újra elő a kTL Aranka-gyűjteményéből. Historica.

Ennek egyik alapvető oka Toldynak a leveleskönyv jellegét meghatározó „mű-elmélet”-ében rejlik. E szerint Mikes leveleskönyve tervszerűen megírt és lezárt egész, amely az író életének egy későbbi szakaszán, szerinte a végén, néhány év alatt, korábbi naplójegyzeteiből jött volna létre szerkezetileg egységes, memoárszerű műként. Egy ilyen irodalmi mű mellett a misszilisek Toldy és követői szemében csak dokumentum számba mentek.

Pedig ő maga is utalt a kézirat vizsgálatakor Mikes 1759. jan. 5-i autográf levelének „belső formájára”, Mikó Imre hozzá intézett soraiban Mikes „irmodorának” azonosságát hangsúlyozta, irodalmi jelentőséget Toldy mégsem tulajdonított neki.

Az egyetlen, aki erről elismerően szólt, Szilágyi Sándor volt: „Őszintén sajnálom, hogy a kiadó, Mikes Kelemennek egy későbbi, 1760. márcz. 25-én Rodostóban kelt levelét nem ismerte... Több hibás feltevés- és tévedéstől megoltalmazta volna ez őt, mely beszámítva életrajzi adatainak becsét, mint *epistola örökre irodalmunk egyik legszebb példánya jog maradni*, és méltán csatlakozik a Törökországi Levelekhez, sőt kiegészíti azokat.”²⁵

Szilágyi találó és igaz megállapításának értékét leszállította azonban a leveleskönyv keletkezéséről és műfajáról vallott téves felfogása: ti. ő, Arany Jánossal együtt, a Törökországi Levelek misszilitását hangoztatta Toldy mű-elméletével szemben, s a misszilis levelek ismerete alapján is erre következtetett. Így a misszilis levélíró Mikesre érvényes kitűnő megfigyelése is hitelét veszítette.

Az azóta felgyülemlett Mikes-szakirodalomban megnyilvánuló, Toldy „mű-elmélet”-ével kapcsolatos ellentmondások, valamint a legújabb kutatások új vizsgálódási szempontok kialakításához vezettek. A missziliseknek a leveleskönyv műfaji jellegével összefüggő tanulmányozása alapján arra az álláspontra jutottunk, hogy írói tevékenysége — az eddigi feltételezésekkel szemben — nem a leveleskönyv utolsó fiktív darabjaival zárul, hanem az általa művelt levélműfaj sajátos következményeképpen a misszilis levelekkel. Ennek bizonyítását szolgálja a köztük levő tárgyi, művészi rokonság és műfaji azonosság kimutatása. A misszilis levelek problémája ezért nem választható el a Törökországi Levelek befejezésének s az ezzel kapcsolatos „műegész” elméletnek már vitatott²⁶ kérdésétől.

*

A Törökországi Levelek Toldy alkotta „műegész” elméletének kedvenc mozzanata, különösen a következő generáció elemzéseiben, az utolsó levelet egy szándékosan lezárt mű végakkordjának, a „kerek egész” meghatározásának felfogni. Furcsa ellentmondásként, a leveleskönyv misszilitását makacsul védelmező Miklós Ferenc is ide kanyarodik vissza:²⁷ „Mikes utolsó levelét nem levélnek, hanem harmonikus befejezésképpen kevés halála után írta volna meg, a mi tartalmát és hangját tekintve (a halálról elmélkedik!) nem is lehetetlen.” Ebbe a levélbe már sok mindent belemagyaráztak. „Befejezi azért is, mert vezető, bábbug’ lett: a bujdosók ügyeit neki kell intéznie. Sok aprólékos hivatalos teendője elvonja őt művétől. Megírja utolsó, 207. levelét. Ez a levél kerek formát ad az egész alkotásnak.” — szötte tovább egy valószínűtlen feltevés szárait Gálos Rezső, a Mikesről szóló tudnivalók „modern” összefoglalásában.²⁸

Az utolsó levél létrejöttét nem lehet és nem szabad a leveleskönyv környező darabjaitól elszigetelten vizsgálni. Hangulata, mondanivalója más esetekhez hasonlóan konkrét esemé-

²⁵ Koszorú 1863. 266.

²⁶ L. I. OK XV. 1—2. 1959. 129—152. A Törökországi Levelek műfaji problémái. Valamint ItK 1960. 100—105.

²⁷ ItK 1904. 304. MIKLÓS FERENC volt az 1906-os emlékkiadás gondozója, a kéziratot jól ismerte.

²⁸ Mikes Kelemen. Bp. 1954, Művelt Nép. 84.

nyekhez fűződik. Erre számos példát találunk, ha végigtekintünk a leveleskönyv keletkezésének folyamatán. A „tervszerű műlezárás” elvének cáfolatára, és arra, hogy a misszilisek irodalmi jellege szorosan a leveleskönyvhöz kapcsolódik, jelen esetben elegendő lesz az 1750-es évek utáni levelek áttekintése,

A II. Rákóczi Ferenc halála körüli időszaktól a negyvenes évekig, sőt 1748-ig (kb. 110—171. lev.), hasonlóan a leveleskönyv kezdő éveéhez (1—50. lev. 1717—1723), elvértve akadunk élménypótló betétek nyomára. Rákóczi József hadjárata alatt (1738—1739) a leveleskönyv alkalmoszerű útlevelek gyűjteményévé válik, mondhatnánk azt is, ez Mikes másodszori mély lélegzetvétele a kötetlen levélíráshoz. Kiszabadulás a forrásokkal agyonzsúfolt írói munka 1724—1734-es időszakából. A belső vizsálytól terhessé vált, reménytelen rodostói élet után a Konstantinápoly—Drinápoly—Szófia—Csernavoda—Ruszcuk—Vidin—Fetislán—Bukarest—Jassi—Foksáni—Bukarest—Rodostó útvonal, Erdély közelsége, hangulati-lélektani szempontból nagy hatással volt rá. Tizenöt levelet írt 1738-ban, a megelőző évek állandóan csökkenő tendenciájú terméséhez mérve igen sokat. Ezt a számot csak 1718-ban érte el, de sohasem szárnyalta túl. A kudarcra ítélt hadjárat és a Rodostóba való visszatérés után, nem sokáig futja mondanivalója „nénje” számára. 1741 után alig írt valamit; a leveleskönyv csak nagy hézagokkal folytatódott:

166. levél	rodosto	1742. 29. április
167. „	Rodos	1742. 25. juny
168. „	rodosto	1743. 15. 8bris
169. „	rodosto	1746. 15. aug.
170. „	Rodosto	1747. 15. 7bris
171. „	rodosto	1748. 13. április

Szemmel látható a leveleskönyv folytonosságának fenntartására irányuló törekvése. Folytatta így vagy amúgy, mert fiktív levelezésének megindulásától kezdve magában hordta a folytonosság igényét és a személyes krónikajelleg fenntartását. Jellemző erre a részre (1742—1748) a levélnek mint műfajnak az elszegényedése, a műfaji eszközök mesterkélt használata, egy szárazabb, érdektelen, kedvetlen krónikaszerű keretben.

De a levelek hervadásával párhuzamosan halad fordított műveinek sora: 1741, 1744, 1745, 1747, 1748, 1749, 1751. stb. évekből. A negyvenes években írói munkásságának súlya a fordításokra helyeződött át.

E nagyarányú fordítói tevékenység vége felé a leveleskönyvben viszonylag kiegyensúlyozottabb — de az eddigőtől eltérő — szakasz következik, 1748-tól 1754-ig bezárólag. A 172-től 192-ig terjedő levelekben a törökországi szokások leírásának összefüggő forrásanyaga helyezkedik el, amelyről Király György elfogadhatóan kimutatta, hogy alapanyagául²⁰ egy önálló francia műből fordított szöveg szolgált. Ezt használta fel leveleskönyvének feltámasztására. A hat évet átfogó, húsz levélből álló tematikai egységet meglepő magyarázattal vezeti be: „Kedves néném, látom, hogy már el fáradtál a leveleimben tsak esőről, hidegről, melegegről olvasni, hanem azt kívánod, hogy írjak valamit is a török udvarról... E mind jó és hasznos, de ilyen formában nem levelet, hanem könyvet kellene írnom. Látom én azt, hogy az aszonyok is meg okosodnak idővel; tegyük oda még a férfiakot is, azoknak is szükségek vagyon arra, hogy az idő legyen mesterek. Az előtt tsak a mulattságról gondolkodtunk, most pedig azt akarjuk tudni, hogy mi szokás vagyon a birodalomban — mitsoda változás ez? Kedves néném, ebben is kell engedelmeskednem...” (172. lev.)

A személyes mondanivaló itt jóformán teljesen elvész. Igaz a levélforma ekkor is kötetlenné teszi előadását, hangja mégis messze elmarad a korábbi élménylevelek tónusától. Ezt a

²⁰ EPhK 1909. 304.

különbséget jól szemlélteti, hogy míg a leveleskönyv kezdő (kb. 1717—1720) időszakában alig három és fél év alatt 39 levelet írt forrás-betét felhasználása nélkül, addig az 1748—1754 közötti években megírt 20 levélnek törzsanyaga fordítás.

A 192. levél után, korábbi módszeréhez visszatérve, néhány szüksézáví tudósításban (1754—1756) követi a török események és az európai háborús hírek fonalát.

Hírrrel kezdí és végzi 199. levelét (30. Aprilis 1756), de közben leírja terjedelmesen a háládatlan angol ifjú és a vadleány történetét. Így készül 200. levele is (14 január 1757), melynek aktualizált betétjét Eginhártinak s Immának a 103. levélben is röviden elmondott novellája alkotja. 1757-ben még további hat levelet írt, egyetlen rövidebbnek a kivételével, közepesnél nagyobb terjedelemmel. Ezekbe is beleszó a háborús hírek és a török események közé egy-két történetet: 201. lev. Jeruzsálem pusztulása. 203. lev. Amurátes császár és a várnai csata. 204. lev. A dervis példája, az asszony és a lóháton járó pápa. 205. lev. Fülöp és a görög nyilas.

Az 1757-es esztendő minden vonatkozásban inkább élénkületet mutat, mintsem a befezésnek vagy abbahagyásnak az 1742—1748-as években lappangó érzetét. Szervesen következnek ezek a levelek az 1754—56. esztendők azonos tónusú levelei után. A fordításokkal kapcsolatos eddigi kutatás e késői évekből egyetlen kötetet sem tart nyilván, kétségtelenül keveset foglalkozik már velük, legfeljebb másolgatja, tisztázza a már készeket. Irodalmi pályafutásának hullámzásait ismelve feltehető, hogy a kimerítő fordítói tevékenység egy meghatározható szakaszának, a törökországi szokások leírásának befejezése után, az önálló gondolatoknak helyet és formát teremtő levélírói élmény is erőteljesebben sarkallta. Újra kedvet kap a levélírársra. Utoljára 1739-ben írt annyi levelet egy évben, mint most. Az írással együtt mintegy újra belekerült a levelekből kitapintható rodostói élet lanyha sodrába. Ezt az állapotot egy nem várt, de nem is meglepő, hatásában mégis döntő esemény szakította meg az esztendő végén.

206. levele 1757. december 29-én, egy hónappal a megelőző után kelt. Váratlanul tört fel régen hallott személyes hangja, kitárult a sorsával és a gondviseléssel elszámoló ősz bujdosó rezignált érzelmvilága. A 81 éves Csáky úr halálához fűzött reflexiók képezik a levél alaptónusát. Hangulatából ítélve mélyen megrázta a haláleset, bár azt is a tőle megszokott beletörődéssel fogadta. „Azt nem mondhatni felőle, hogy ezért holt, amazért holt meg, mert ilyen betegségbe volt, mert az orvoság nem jó volt: mivel tsak azért holt meg, mert az Isten el végezte, hogy minden ember meg hallyon. Utolsó generálisa volt Rákotzi Ferentznek. Már mi tsak ketten maradtunk Zai urfival. Mi vagyunk a leg utolsók: mert leg utollyára hagyott minket az Ur Isten — mire? meddig? ő tudja. Elég a, hogy adgyunk hálákokt néki, hogy meg adta ezt az esztendőt el töltenünk, és kérjük, hogy ne hadgya el ezután is a szegény bujdosókokt, el nem fordítván szent szemeit rollok. De ne szájjal, hanem szívvvel kérjük, mert az emberek a szájakat hallgattyák meg, de az Isten a szívet tekénti, valamint történt egy szent remetével. . .” S ide iktatja, az alkalomhoz illő komolysággal előadva, a „szent ember történeté”-t, majd ezzel zárja levelét: „En is szivesen kívánom kedves nénémnek az új esztendőt egéségben el érne. Amen.”

Már ott bujkál sorai közt a legutolsók közül is utolsónak maradt bujdosó őszinte lemondása, az imaszerű zárszóig elvívó lírai hang. A pislákoló reménység halvány sugarai inkább a hosszú bujdosás múltba vivő útjára vetődnek, mint a jövő felé világítanak. Az erős érzelmi hullámok komorabb színekkel szőtték át a halál közelségét sejtő idős ember kedélyét. Ha Mikes a következő évben halt volna meg, és nem írt volna többet leveleskönyvéhez, a műelemzők a 206. levelet tarthatták volna joggal a „mű” mesteri lezárásának.

Egy esztendővel a termékeny 1757-es év után írta meg a következő, „rodosto 20 xbris 1758”-ra keltezett levelét. Az egész levél érzelmi sodra, lírai hangulata rokon a megelőző ama részével, amelyben Csáky úr haláláról s a legutolsókról ír. Hogyne váltott volna ki még mélyebb lelki élményt Zay úrfi halála, aminek következtében valóban utolsónak, egyedül maradt a bujdosók közül:

„Kedves néném, nem csak mi, hanem az egész emberi nemzet olyan, mint a halálra íteltetett rabok, a kik nem tudják, mikor viszik ki a halálra. A mi sorsunk éppen olyan. Menyi urakat, nemes embereket temettünk mi már ell, kit egy, kit más esztendőben! Ugy anyira, hogy már csak ketten maradtunk volt Zay ural. Az Isten azt is ki vevé a bujdosásból 22. octobris. Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy had vigyék ki ezt vagy amazt előre, mert egyedül maradván, nekem kell ki mennem az áldozatra. A Csáki ur halála után Zay urat tette volt a porta a magyarok fejévé, a kik ebben az országban vannak a császár protectioja alatt. Halála után a portára kellett mennem, hogy híré adgyam halálát. A szokás szerént engemet tettek básbuggá. Mert azt jó meg tudni, hogy akik ebben az országba az öreg Rákotzival jöttünk, azok közül csak én maradtam... Mitsodás a világ. Menyi változáson mentem már által... Mit rendel az Ur ezután felőlem? az ő kezében vagyok... Az első levelemet amidőn a nénémnek irtam, huszon hét esztendő voltam, eztet pedig hatvan kilentzedikbe irtom.”

A levél, az előbbivel együtt, a maga elérzékenyült líraiságával, resignált, mégis természetes hangjával tűnik ki az utolsó évtized levelei közül. Bujdosásban eltelt életére visszapiillantó, önmaguktól kínálkozó gondolatai a levél végére sűrűsödnek, és annyira egymásba fonódnak, hogy elképzelhetetlen valamilyen személytelenebb hangnemet feltételező, tudatosan alkalmazott írói műfogás. Ez a levél nem lehet a „művet” lezárni akaró Mikes végakkordja, sem az írásba belefáradt író élszámolása. Nem ellenkezett volna a leveleskönyv műfaji jellegével, „szerkezetével”, ha a következő három évben papírra vetett volna még egy vagy néhány, a korábbi feljegyzésekhez hasonló hosszabb vagy rövidebb levelet. Miért ne írt volna éppen életének utolsó három esztendejében semmit, csonkán hagyva több évtizedes munkáját? Mi az oka annak, hogy 1758-ban és nem 1761-ben szakad meg az 1717-ben elkezdett levelek sora? Ez a kérdés kikerülhetetlenné válik, ha Mikes írói magatartását, eljárását, a leveleskönyv keletkezésével és műfaji mibenlétével összefüggésben vizsgálat tárgyává tesszük. S itt kapcsolódnak misszilis levelei a leveleskönyvhöz!

*

1758. december 20. és 1759. január 5. között engedélyt kapott a konstantinápolyi osztrák követőtől, hogy háromszéki rokonainak írhasson. Az engedély kérése eszerint november végére tehető, amikor maga is Konstantinápolyban járt és ott felhasználta a kínálkozó alkalmat. Úgy látszik, hogy a követőtől nyert értesülés után újra a fővárosba ment, ahol nyomban megírta Mikes Istvánnak és Huszár Józsefnek Constantinápoly 5 jan. 1759. keletű két levelét. Sietség és egymásutániség nyomairól árulkodnak a két levél egyező, gondolatilag rokon sorai. Később az Erdélyből kapott levelekre írott hosszú válaszai szintén arról a frissességről tanúskodnak, melynek jegyében a misszilisek fogantak. Az erdélyi élet szele csapott be a rodostói magányba, és felélesztette az „utolsó bujdosó” életkedvét: „azt el mondhatom, hogy Istennek hála tsendességben töltöttem napjaimat, hanem a miotától fogvást a kedves ötsém uramnak kedves levelét vettem, azotától fogvást, az atyafiságos szeretet bennem a természetet mint egy jel ébresztette, és bujdosásomat súlyosabá tette, és szüntelen szívem s kedvem, minden gondolatom csak Abafáján vagyon, azoda való utazásom gyönyörűségemre, és mulattságomra vált, és a mely utazást napjában gyakorta viszem véghez, igen kevés költséggel, és fáratsággal.” (1760).

A „minden gondolatát”-val szülőföldje felé forduló Mikesre felszabadító hatással volt a nem remélt lehetőség. Felmerültek benne háromszéki, kolozsvári ifjúságának emlékei; összegeződtek emlékezetében azok a hírek, értesülések, amelyeket évtizedek óta anyjáról, féltestvéréről, a Mikes-familiáról, atyafiságáról kapott. Szinte váratlanul ér bennünket, hogy az egyetlen „néne” alakját leveleskönyvében ápoló Mikes mennyi otthoni hírt, ismerőst, arcot, vidéket, emléket őrzött, tartogatott évtizedeken keresztül emlékezetének tárházában. Leveleskönyvé-

ben elhallgatta, hogy tudott anyja, Torma Éva és gr. Mikes Mihályné haláláról, Mikes Ferenc házasságáról, hogy 1741 táján hírt hallott Huszár Józsefről stb. Ezt a lelke-mélyén élő hazai világot pótolta vagy inkább közelében tartotta az „édes néné”-vel váltott fiktív levelezése.

Most azonban az élő erdélyi atyafiság jelentkezése önkénytelenül kiszorította a sokáig őrzött „néne” képzetkörét. Az évtizedek óta nehezen életben tartott „néne” helyett a valóságos hugok-nénék kedves alakjaihoz szólnak a leveleskönyv legszebb darabjaihoz hasonló természetességgel csengő sorok: „a kedves hugomról azt írja ked, hogy az hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a magához hasonlóját, de tiszter beszéllek napjába azolta a kedves hugommal, a kit az Isten tartsa meg, és kedvében éltesse.” (1760). A „néne”-től megvont szeretetét Kriska hugára halmozza: „köszöntse ötsém uram, a drága Kriska kedves hugomat, a kit a lelkemben hordozok” (1761). S vajon mi az a fontos mondanivaló, ami tíz oldalas levelének postscriptumába kerül: „P. S. Kedves ötsém uram, e volt az első, talám utolsó is lesz ez a kérésem, hogy küldgyön ked Kalendariumot, és jegyeze fel ked a kedves Kriska hugom innepét, mert semmiféle Kalendariumba nem találók Kriskát.” (1760).

Egy gyermekkorából bevésődött, ifjan maradt igazi néne arca is rámosolygott Abafájáról: „hogy lehessen meg köszönnöm az ot levő atyafiaktól való tudositást, nem tsak mulatásomra hanem gyönyörűséggel tudtam meg uri atyánkfiaiának otlakásokat, mert az én időmbe a szomszédságot Haller István birta, de a nénének Torma Borbála után, a kire én jól emlékszem, és a kifelől azt mondotta az anyánk, hogy soha nem látott nálánál szebb sirót (:az asszonyok mindenre vigyáznak):” (1760). Hová is tette volna képzelt „nénjét” a hirtelen feltámadt valódi rokonságban! Hogy is futotta volna, és mi ösztönözhetette volna még fiktív leveleinek folytatására? Fiatalon, játékosan elkezdett szerepéből már régen kiesett. A szerepjátszás idővel terhebbé is vált, a mesterkéeltség nyomai is előtűnedeztek, mint vénülő arcán a ráncok.

A leveleskönyv „megkezdésekor” aligha gondolta, hogy élete végéig kell azt Törökországban, bujdosásban folytatnia. Akkor még a hazatérés reménye fűtötte, és meg akarta örökíteni azt az időt, amit ebben az egzotikumszámba menő országban addig eltöltenek. Erre nemcsak olvasmányai, franciaországi tapasztalatai, hanem Rákóczi végső elhatározása is ösztönözhetette, aki mindent feltett a törökországi vállalkozásra. Reményei lassú lehervadását erős érzelmi hullámzások, kitörések kísérték, miközben írta, folytatta változó feltételek és körülmények között leveleskönyvvé váló képzelt levelezését. S ha folytatta, önszórakoztató módon, irodalmi igénnyel tette, hol nagy kedvvel, hol kedvetlenül játszott a kiszámíthatatlanul hosszúra nyúló szerepét. Most azonban a felvett szerepnek, a képzelt „néne” személyének le kellett volna lepleződnie, vagy pedig ennek elkerülésére újabb játékba kellett volna bocsátkoznia. Az ősz Mikesnek ehhez már nem volt kedve, a „néne”-vel való évődésnek irodalmi vonatkozásban sem volt többé funkciója.

Annál nagyobb kedvvel vetette bele magát a régen áhított valódi levélírás igazi gyönyörűségébe: „Ötsém uram nem levelet, hanem könyvet irtam kednek, azt nem tudom mint olvasák, de azt tudom hogy gyönyörűséggel irtam, nem is lehet azt tsudálni, ha annyi sok esztendőkig való halogatás után a levél hoszu, a meg tartoztatott vizet ha megbocsátják nagyobb sebességgel foly.” (1760). Mikes teljes levélírói fegyverzetével, művészi fokot elérő levélstíljével, fesztelen, kiművelt nyelvezetével tért át az évtizedeken keresztül utánzott misszilis levél írására. Nem zárta le előre kiterelve fiktív leveleinek sorát, csak folytatásuk szakadt meg, mert levélíró kedve le megújult, életteljesebb levélírói magatartásban öltött formát, nyert új kifejezést és funkciót.

Fiktív leveleinek alapanyagát általában azok megírásával egykorú élmények alkották, s a betétjellegű részeket felhasználását is többnyire ezek határozták meg. Amikor fiktív levelezőtársát valódival cserélte fel, éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. A bujdosás állapotának jellegzetes ismérveit kivéve, a jelen szinte kívülreked, és a múlt, a szülőföldrehoz fűződő gyermekkor, a Rákóczi udvarában töltött ifjúkori évek távoli emlékei, valamint törökországi életének korábbi epizódjai, a leveleskönyvből ismert tapasztalati anyag jut döntő súlyra. A „nénjének”

egykor állandóan új híreket író, minden valamire való eseményen kapva kapó Mikest már nem lehetett kiköccsíteni lebilincselő valódi szerepéből. A dolgok részletein megakadó riporter-szeme önmaga felé fordult. Amúgy is zárt világának köre még jobban bezárult, miközben egy eddig alig ismert forrásterületet fedett fel.

Pedig lett volna más témája is, a többi között egy ritka, megörökítésre méltó esetet említhetünk. Egy korabeli lengyel emlékirat feljegyzése szerint Rodostóban 1760-ban nagy hajószerecsétlenség történt. Egy hajó a kikötőből elindulva több mint 30 utasával és egész rakományával együtt elsüllyedt. A memoár szerzője, egy kalandos életű lengyel „doktorka” előző nap ugyanazzal a hajóval vetődött el Rodostóba, ahol meglátogatta a magyar bujdosóknak általa már korábban ismert telepét is. A találkozásról írt baráti sorai bizonyítják, kedves fogadtatásra lelt a „derék magyar barátoknál, akik a szent emlékeztű Rákóczi magyar király halála után maradtak ott.”³⁰ Ez éppen Mikes bábsugsága idejére esett.

A magatartásbeli változás azonban mit sem változtatott a levelek irodalmi jellegén. A leveleskönyvvel kapcsolatban felvethető írói célt vagy szándékot maradéktalanul képviselik a misszilizek is. Az ezek írásakor alkalmazott módszere ugyanis semmiben sem tér el a leveleskönyvben követett gyakorlatától. Számos példát idézhetünk ennek bizonyítására.

Erre vallanak mindenekelőtt a levélírás mikéntjére vonatkozó megjegyzései (1760, 1761), melyek a leveleskönyvből sem hiányzanak³¹. De amíg ez utóbbiban a visszatérő motívum: „levelet írok, nem könyvet” (13. lev.), addig a leveleskönyv bármelyik darabjánál hosszabb misszilizének végére már ez kívánczozott: „nem levelet, hanem könyvet írtam kednek” (1760). Hasonlóképpen azonosak a levél írására, olvasására vagy megkapására utaló lelkendező fordulatok: „levelét tsak a sziveknek vizsgálója tudhattya mely szívesen vettem, annál is inkább, hogy igen későre vettem, és tsak nem esztendőre, a mely irtoztato idő a válasz várásnak...” (1761). Ezek a leveleskönyv kezdeti időszakában annyira élvezett, később elkoptatott játékos fordulatok misszilizseiben születnek újjá.

1759-ben, Huszár Józsefhez írt levelének végén, aláírás után, ez a mondat áll: „Az Isten ő szent Felsége békeség szerető török császárt adot.” Az ilyen utólagos odavetés a Törökországi Levelek kéziratában is előfordul. Megtévesztő a leveleskönyvben is, mert az utólag beírt mondat tartalma a keltezés utáni időpontra is utalhat (196, 200. lev.). Itt pedig III. Musztafa császárról van szó, aki már 1757 novemberétől uralkodott. A levél megírásáig tehát több mint egy esztendő telt el. A tudósítás az azóta meglevő állapotra vonatkozik, és nem a császár fellépésének időpontjára, amint azt első pillanatra vélénk.

„Mint hogy pedig az oeconomiáról vagyon a szo, had irjam meg ötsém uramnak ennek a városnak oeconomiáját, mert én mindenkor ebe a városba laktam, sohase Constantinapolyba, a mely város két napi járó föld ide, a tengeren pedig fél napi, it a tarlot novemberbe vagy decemberbe el veti [ti. a török], azután réa szántya nyomoru ekével, juniusnak a kezdetén olyan buzát arat valamint a nád ... Had szollyak már a szőlőről is, az igaz, hogy ha az Abafáji szőlőt úgy mivelnék mind itt, nem kedves italu borok volnának, itt pedig rettentő sok bor terem ... a gyönyörűséges veres muskotály szőlő, a mely talám mind Erdélybe, mind Magyar országba ritka, itt vagyon olyan szőlő, a mely hétszer hoz szőlőt...” (1760); „... azon panaszkodik ked, hogy savanyo borai termettek, oh mely édesek azok Abafáján, és mely keserűek nékem it az édes borok...” (1761) stb. stb. Mintha csak a „nénjé”-hez írt levelek³² egyikét-másikat olvasná az ember, melyekből, mint mozaikokból hiánytalanul össze lehetne

³⁰ Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa: Proceder podróży i zycia mego awantur. 1957, Wydawnictwo Literackie w Krakowie. 70, 241. A rodostói magyarokkal már 1738-ban megismerkedett, amikor Vidinben 30 napig gyógyította Rákóczi Józsefet. 1760-ban Stambulban befejezett emlékiratában színes képet rajzolt Rákóczi Józsefről és udvaráról. Név szerint még Csáky grófot említi. L. Világir. Figyelő 1961. 1. sz.

³¹ L. a 13, 21, 56, 75, 89, 172, 180, 183. stb. lev.

³² L. a 3, 37, 42, 65, 69, 77, 161, 169, 174, 181. lev.

rakni a missziliseknek a gazdálkodásra, kertek, szőlők, borok, lovak, a város, a szokások stb. leírására kiterjedő, összefüggő részleteit. Mint annak idején (37, 60. lev.) „nénjé”-nek, most öccsének is azonos utasítással ajánlja figyelmébe (1761) a gyapótmagot.

Nem mulasztja el megemlíteni a leveleskönyvben kétszer is (15, 189. lev.) használt, egzotikumszámba menő francia mondást: „it vagon a lovak paraditsomja, és az aszszonyok pokla” (1761). Nem hiányzik az elhintett kenyérnek, a török fatalista istenhit meséjének rög-tönzött előadása sem, amit annyiszor felidézett „nénjé”-nek (7, 16, 19, 32, 36, 157. lev.), de most meg is toldja: „lehetetlen hogy meg ne írjam ez iránt a török tartást, azt mondgyák, hogy az Isten az embereknek el hinti a kenyereket, hol több, hol keveseb rakásba, oda nékik el kel menni hogy fel szegyék, aki pedig meg hal, tsak azért van, hogy a kenyere el fogyot. még más hasonlot is mondanak, hogy az Isten minden embert a sárból teremti. egy angyalnak vagon gondgya arra a sárra, valamely helyről, valamely tartományból vészi az angyal azt a sárt, oda el kel menni, és ot kel meg halni, azt nem tudom hogy menyi kenyér van még előttem, de azt el itélhetem, hogy inét vit volt az angyal sárt Zágonba.” (1760) és (1761).

S amikor belemelegszik a társalkodásba, könnyedén formálódna a leveleskönyvből jól ismert csattanós alkalmi története: „ot mind olyan nemesek vannak, valamint történt egy primással Magyar országban. a primás egy néhány urak előtt beszéleni kezd az eleiről az attyáról, hogy mitsoda nemes ember volt, a többi között egy tréfás ur mondá a primásnak, a valo nagyságos uram, hogy a nagyságod attyát az egész falu tudta, hogy mitsoda nemes ember volt, mert minden tsudálta mikor estve vissza tért a mezőről, mint fénylet az armálisa a hátán, a primás tsak el mosolygotta magát, a breviariumot vette akezébe” (1761).

Fordításainak az életszemléletéhez simuló, bujdosó sorsába való beletörődését erősítő gondolatai itt is éppúgy helyet kapnak, mint leveleskönyvében. Ilyen például az élet terhének, keresztjének türelmes hordozására intő tanítás refrénje: „de a keresztet nem válogatni, hanem hordozni kell.” (1761). Ez megfelel 1760-ban hazaküldött könyve egyik fejezetcímének: „hogy mindennek amaga keresztét kel viselni, és nem kell abban válogatni.”³³ Hasonló kitételek vannak 1760-ban kelt misszilisében és a leveleskönyvben (44, 117, 119, 121. lev.) is. A hazájából való kirekesztését az ostorcsapáshoz hasonlítja, „a mely ostort holtig kel tsókolnom, (L. a 85. lev.) és reménlenem hogy a keresztet üdvességemre fordítja.” (1760).

S amidőn elmeséli Huszár József és Mikes István válaszlevele megérkeztének történetét, szomorúságának örömválását, máris készen áll egy predesztinációs zárómondat: „a meg tsalatkoztatásomon pedig igen örültem, mindgyárt eszembe jutott a sz. Chrysostomus mondása, hogy Isten nevette a midőn látá Jákobot siratni a fiát Josefet.” (1760). Nem más ez, mint egy janzenista fogantatású, általa lefordított francia mű³⁴ sorainak visszhangja: „A midőn jákob josephet siratá, hogy ha az Isten. ötet mindgyárt meg vigasztalta volna, minden valami nagy dolog történék josefel, jákobal, és fiaival, a meg nem lett volna. de az Isten, mondgya szent chrisostomus, ötet sirni hagyá, és nevette sirását, valamint egy gyermekét, a ki nem tudgya miért sir, az ur bőséges vigasztalást tartot néki. . .” (Kézir. 99 verso).

Évtizedek alatt lerakódott emlékeiből, a leveleskönyvből, a fordításokból emlékezetből szedi össze a misszilisek írásához levél-nyersanyagát. A hosszúnak tűnő bujdosás jellemzésére leírt viszonylag korai szavai (47, 51. 74. lev.) csengenek vissza késői misszilisében: „a sok esztendőkig valo bujdosás, vagy is idegen országban valo létel, azt nem mondom hogy természetű, de szokása válik. . .” (1760). Mintegy utalásként hangzik ez a *Keresztnek királyi útja* idevágó passzusára: „és a mihez az ember meg szokik. azt könnyebben

³³ A keresztnek királyi útja c. 1747-ben készült fordítása, második könyv, 2. fejezet. Eredeti: Van Haften: Le chemin royal de la croix. „Qu'il faut qu'un chacun porte sa Croix sans en choisir aucune.” MTA K. mft.

³⁴ A Valóságos keresztényeknek Tüköre. 1749. OSzK Quart. Hung. 1097. Nicolas de Melicque: Le Caractere des vrais Chrétiens. Paris 1693.

szenvedi, a mi minden nap történik. azt végtire nem tarttyák nagy bajnak, és a szokás, mint egy természetté válik" (Kézir. 108 recto).

Végül annak bemutatására, hogy az egyezések nagyrészt nem véletlen következményei, álljon itt két beszédes példa. A leveleskönyv 190. levelében leírja a török böjti időszakot, a ramazánt, és folytatja Mahumet böjttrendelésének elbeszélésével. 1761-ben kelt misszilisében ugyanezt szabadon előadja, sőt a kettő közé egy új dervistörténetet iktat, hogyan szedte rá egy dervis, aki a szent szakállához dörzsölt, kölcsönként irlatot nem adta vissza, hogy az a hitetlenek erszényébe ne kerüljön. A 190. levélből csaknem átemelt ramazán-leíráshoz fűzi a 184. és 185. levélből összeszedhető jellemzését a dervisekről: „akor pedig az ök missionariusok, a dervisek azok predicalanak, azok olyanok mint nálunk a barátok. fejrbe járnak, az övökön egy rettentő olvaso, a melynek mindenik szeme oly nagy mint egy dio. ezeket mind szenteknek tarttyák, mert meg nem házasodnak. ezek is egy néhány féle szerzetből állanak, az egyik szerzet istenteleneb és tsalárdab a másikánál, mindenik tsak kötélre valo" (1761). Mahumet és Krisztus társalkodását a böjtről való alkudozásról misszilisében ugyanolyan részletesen és elevenen dialogizálva mondja el, mint a 190. levélben, talán még gördülékenyebben. Nem hagyja el a befejező mondatát sem: „a Krisztus pedig miért vagon tsak a harmadik égben, azért, hogy mikor a menyegben akart menni ugy találkozott, hogy egy gombostó volt a köntösiben, a menyegben pedig semmi földi dolog nem mehet." (1761)

A leveleskönyv 42. 1721. nov. 20-án kelt levelében versben írja le „nénjé"-nek Rodostót, 132 sor terjedelemben. Huszár Sándornak írt 1761. évi missziliséhez szintén hozzácsatolja ezt „A város descriptioja Sándor ötsém uramnak" címmel. E verses leírás itt 124 sorból áll. A régi-ből 48 sort elhagyott, és 40 új sort írt hozzá.³⁵ Az egyező 84 sornyi szöveg szintén mutat kisebb eltéréseket, pl.

leveleskönyv 89—90. sor

ótt keszkenőt a nyakára,
tésznek, s' elég ajándékra.

93—94. sor

a vő legény, pillangoson,
megyen előtte kardoson,

99—100. sor

egy hétig tart, lakadalom.
három napig, az unalom,

misszilis 59—60. sor.

ot keszkenőt a nyakára
tésznek meg mást a vállára.

63—64. sor

a vőlegény pillangoson
előtte megyen pompáson.

81—82. sor

öt nap tart a lakadalom,
anyit még az unodalom.

A misszilisek írása közben kéznél van a leveleskönyv kézírata. Kezében van, de nem ír hozzá! Nem érzi már fontosnak, mert mindent elmondhat a misszilisekben is. Nem a „művet", hanem a levelet érzi ő sajátjának, azt pedig haláláig, írja folytatja.

Az elmondottak kétségtelenné teszik, hogy a leveleskönyv és a misszilisek között tárgyi, írói-módszerbeli rokonság áll fenn. Műfaji vonatkozásban érdekes kölcsönösségnek lehetünk tanúi: fiktív leveleiből álló leveleskönyve lényegileg az irodalmi szintű misszilis levélforma élethűnek induló, mesteri utánzata, — misszilis levelei viszont a leveleskönyv évtizedes írása

³⁵ Erre első ízben ARANKA GYÖRGY mutatott rá a KTL ivértű másolatán eszközölt feljegyzésében: „Rodosztó le írása versekben. NB. E meg van a Török Országi Levelekben is Szombathely 1794. Koltsár István I. 97. 1721. 42." Ezután a versek összevetése következik az eltérések jelzésével. — Megjegyzendő, hogy a 7. jegyzetben említett MTA K. kéziratárában levő versemásolat szövege megegyezik a misszilisével, csupán két sor maradt ki a másoló figyelmetlenségéből:

Annak nints több tsak két hurja
mellynek izetlen az, hangja.

Terjedelme így 122 sor.

folyamán kialakult levélírói gyakorlat ismerős jegyeit viselik magukon. Mikes fiktív és misszilis levelei azonos irodalmi műfaj változatai, egymásba játszó árnyalatai.

Misszilis írásai tárgy, stíl, műforma tekintetében szervesen illeszkednek az abba-maradt leveleskönyvhöz. Ennek utolsó részével nemcsak időben egykorúak, hanem művészi jelleg szempontjából is egymásba fűződnek. Eredeti írói „művét” elsősorban egyedeiben élvezte, levelenként, kezdetben egy nagyobbbszabású „művi” elképzelés tudata nélkül, és csak későbbi, másodlagos élmény volt számára az egyes levelek alkotta összefüggések során kialakult diáriumszerű folytonosság. Másodlagos, de nem jelentéktelen. Ez a két döntő elem az évek s a levelek számának növekedésével észrevétlenül forrt össze, miközben ez utóbbi szerepe minőségi fokozatokon ment át. A leveleskönyvét írogató Mikes tudatába belejátszott hasonlíthatatlanul nagyobbarányú fordítói munkásságának írói tapasztalata. Az írói tudat fejlődése mégis a megkezdett műfajon belül figyelhető meg. A műfaj művi remeke a levél maradt. Ebben teljesülnek ki alkotásának műfaji jellegzetességei, prózájának originális vonásai, és ez jelzi az írói-ábrázoló tudatosság ismervét és fokát is.

A misszilisek, akárcsak a fiktív levelek összességét helyettesítő, későbbi keletű műszerű fogalom — az utólagosan Törökországi Leveleknek elkeresztelt leveleskönyv — egyes darabjai, főként a francia klasszikus levélforma művészi vonásaival jellemezhetők, műfaji szabályai szerint elemezhetők.³⁶ A leveleskönyv kitűnő darabjaiban nem pusztá keret a levél, mint általában a fiktív gyűjteményekben vagy levélalakú útirajzokban, hanem az előadás, az alkotás közvetlen célja is. Számára a levél annyi, mint a költőnek a vers, tág, de mégis meghatározott lehetőség a kifejezésre. Ezt alakítja az alkalom, a mondanivaló. Meglepő, hány fajtáját ismerte:

„egy kedv szerént írot levél job egy táncznál” (18. lev.)

„a kéd könnyű, kurta és rövid levelét vettem” (21. lev.)

„ma nekem köszöntő levelet kell írni” (40. lev.)

„a szomorú levélnek igen rövidnek kel lenni” (66, és 48, 56, 67, 115, 121.)

„tréjás, nyájás levélhez ész kívántatik” (75. lev.)

„az utban hoszu levelet nem lehet írni” (132. lev.)

„e se igen nagy vigasztalásra való levél lészen” (141. lev.)

„régén félbe hagyta volna, ha tudnám hogy unalmasok” (183. lev. és 1761.) stb. stb.

De a levélíró általános vonatkozásban is állandóan felszínen tartja a választott műforma jellegét. Az olyan megjegyzések, mint „levelet írok nem históriát” (80. lev.), „de azt kel meg gondolnom hogy levelet írok, nem könyvet” (13, 57, 172. lev. és 1760.), „az ilyen nem levél hanem kalendárium . . . mire itélné az olyan levelet” (165. lev.), „szeretném az olyanoknak meg mutatnia a kéd leveleit, meg tanulhatnák azokból, hogy miben áll a nyájással és észszel írott levél. Az én leveleimről nem is szóllok, mert már kéd azokhoz szokott, csak jóknak talállyá kéd. Én sem kívánok egyebet.” (75. lev.) — a tudatosan utánzott és használt műfajra árulkodnak. Az ilyen-fajta, észrevétlenül elejtett mondatai pedig Mikes írói szándékának távlatára is következtetni engednek: „Nekem úgy tétzik, hogy nem csak azért írok kednek, hogy írni tudok, hanem azért, hogy a hajlandóság viszen rád. Ha nem tudnék is írni, csak ugyan csak leg első alkalmosságkor mind azokat meg mondanám kédnek.” (27. lev.) Ezek után már az sem meglepő, hogy levélgyűjtemény kiadásán töri a fejét: „Én leg inkább azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit? Ha olyan könnyen meg lehetne, a mint aztot meg érdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.” (59. lev.)

³⁶ ZOLNAI BÉLA: EPhK 1921. 39—43, 90—104. 1922. 25—32. Mikes és a francia szellemi élet. Továbbá: HL: Világirod. Figyelő 1958. 3—4. sz. A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban.

Mert nem közönséges leveleket írnak „ők”, megvannak a „műhelytitkaik”: „Csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessék. Vannak olyanok, a kik leírják, amit akarnak mondani, de csak száraz, sótalan és izetlen; némelyek pediglen leg kisebb dolgot is úgy fel tudgyák ékesíteni, olyan izt adnak annak, hogy tettzik. Meg bocsásson a kéd veres orczája, hogy meg pirított, de kevés aszszony és férfitud olyan szép leveleket írni, mint kéd, a melyek úgy tettzenek az elmének, valamint a szép és jó ízű éték a szájnak... Csak azért is azt mondom, hogy a szépen írt levél az elmének úgy tettzik, valamint a szemnek a kapros és téjfellel bé boritatott káposzta, amely távulról úgy tettzik, mint egy kis ezüstdől való hegyecske, a melyről ha le veszik azt a lágy ezüst fedelet, alatta drága fűet lehet találni.” (56. lev.)

Mennyivel inkább akart ilyen drágafűvel kedveskedni erdélyi atyafiainak. Aprólékos gonddal válogatta össze a misszilis leveleibe szántakat, volt már gyakorlata benne.

Amíg a leveleskönyv utolsó két évtizedére a műfaj fenntartásához nélkülözhetetlen feltételek hátrányos módosulása volt jellemző, most az új és kedvező feltételek Mikes irodalmi szintű levélírói tevékenységének a folytatását, újabb, egyben befejező szakaszát teremtették meg. Misszilisai ugyanazt a magas színvonalú irodalmiságot képviselik, mint a Törökországi Levelek legértékesebb darabjai, s megírásuk az ő számára legalább olyan érdekes és izgató irodalmi élmény, mint a leveleskönyv fiktív darabjainak kigondolása és megformálása. Az irodalmi-esztétikai mércét nem lehet a levelek fiktív vagy misszilis voltahoz kötni, irodalmiságuk fokát lényegileg a levélműfaj ismérvei határozzák meg. Elsősorban a társalgó hangnem magasfokú nyelvi, előadásbeli igénye, írójuk lebilincselő gondolatszövése, a műgond határát súroló tetszenivágyása s a műfaji eszközökkel való élnitudása. Ebben az inkább csevegő, festegető, leíró, mintsem tudatos ábrázolásra törekvő, spontánabb irodalmi szférában találta meg Mikes sajátos mondanivalójának, kifejezésének legmegfelelőbb formáját. A műfajhoz mértén kitűnően értett az elbeszéléshez, a leíráshoz, a dolgok és személyek megfigyeléséhez, a szokások festéséhez, tudott improvizálni, elmélyedni, derűsen és borúsán látni, az unalomból humort fakasztani, egyik szemével sírni, a másikkal nevetni. És mindenekelőtt úgy írni, ahogy Kármán és Kazinczy művelik majd a magyar szépprózát. S ezek a művészi erények nem a leveleskönyv kizárólagos sajátjai, hanem általában jellemzik leveleit, tekintet nélkül azok fiktív vagy misszilis jellegére.

Irodalmi tevékenységének utolsó nyomai is levelek, familiáris hangú misszilisek. Miközben türelmetlenül várta csaknem húsz oldalas levelére az atyafiak válaszát, 1761. október 2-án, 71 éves korában meghalt. A régi magyar széppróza legjelesebb alakja utolsó misszilisének záró akkordjában sem tagadta meg magát:

„Ugy tettzik a hosszú epistolának egyszer csak végintek kell lenni, és arra vigyázni, hogy unadalmas ne legyen. noha bizony nehéz, mikor el végezem, mert úgy tettzik hogy mindenik levél nekem az utolsó levelem...” (1761).

Lajos Hopp

LES DERNIÈRES LETTRES DE KELEMEN MIKES

L'étude est une commémoration du bicentenaire de la mort de Kelemen Mikes (1690—1761), un des représentants les plus éminents de la prose hongroise ancienne. Mikes a écrit son chef d'œuvre, les lettres de la Turquie, dans la cour du prince Ferenc II. Rákóczi, alors en exil à Rodosto en Turquie. Son livre à lettres est une collection de notes rédigées couramment dans les années 1718—1758 sous forme de lettres fictives à une cousine imaginaire. Ce genre a été construit dans les traditions des littératures de lettre hongroise et française du 17e siècle,

sur l'imitation magistrale des lettres missives littéraires. Le style, la manière naturelle, rappellent de très près le ton de la correspondance entre Mme de Sévigné et son cousin Bussy-Rabutin. Après avoir cessé d'écrire le livre aux lettres, Mikes a échangé plusieurs lettres avec ses parents en Transylvanie. L'étude démontre, que ces lettres missives portent les traits caractéristiques du genre de lettres cultivé de Mikes et quant'au niveau et méthode littéraires ainsi qu'au style ne se distinguent nullement de sa pratique littéraire exercée dans les lettres fictives. Ses lettres missives et fictives ne sont donc que des variations du même genre littéraire, ce qui est démontré par l'affinité objective et l'identité du style des deux sortes de lettres. En conséquence ce n'est pas en 1758, quand il a cessé d'écrire le livre à lettres, mais en 1761, avec les lettres missives, que s'est terminée l'activité littéraire de Kelemen Mikes.

THURY ZOLTÁN ÉS A TÁRCANOVELLA

(Müncheni évek 1893—1895)

Thury Zoltán életét és művészi fejlődését döntően befolyásolta az 1893 tavaszán megvalósított elhatározása: egy hosszabb külföldi utazás. Amikor ez a gondolat megfogalmazódott benne, már túl volt a pályakezdés nehézségein, az elmúlt négy esztendő alatt sokhelyütt megfordult, sokat tapasztalt. Vándorszínészként bejárta Erdélyt, az újságírást inaséveit kolozsvári napilapoknál töltötte, hírlapírói rutinját a Szegedi Naplónál és a Pécsi Naplónál szerezte meg. Mindegyik állomásán szépírói tevékenységet is kifejtett, írt rajzot, novellát és verset is, sőt színpadi szerzőként is jelentkezett. Négy év alatt művészi készsége is kibontakozott, írásai a korabeli vidéki irodalom szintjét már túlhaladták, de egyéni hangja, sajátos valóságglátása még nem alakult ki. Ezt maga is érezte, de azt is tudta, hogy a napilapoknál végzett sokirányú újságírói tevékenység mellett ezen vajmi keveset változtathat. Így alakulhatott ki benne az elhatározás, hogy külföldi útra indul, világot lát, nyelveket tanul, költségeit pedig hazaküldött riportjai és novellái honoráriumából fogja fedezni. Tervei szerint először Münchenbe akart utazni, onnan Berlinbe, majd Párizsba. Az első stációnál tovább azonban nem jutott. Két és fél évet töltött Münchenben.¹

1.

Az első állomás megválasztásánál nagy szerepet játszhatott az a körülmény, hogy hazai művészkörökben sok szó esett Münchenről. Híres akadémiaja vonzotta a művészfiatalkat, gazdag képtárai a múlt évszázadok válogatott remekeit őrizték. A müncheni realizmus termékenyítő hatásáról tanúskodtak fiatal festőink eredményei, és az ő híradásaik nyomán és az itthon kiállított képei alapján külön mágnesként hatott Hollósy Simon neve.² Hollósy művészete és müncheni magániskolája további lépést jelentett a valódi realista festészet felé. Hollósy 1878 őszén került ki az Akadémiára. Az itt eltöltött négy év alatt már kitűnt tehetséggel, a pályázatokon több bronz és ezüst érmet nyert. A budapesti kiállításokon már a nyolcvanas évek elejétől szerepeltek művei. 1885-ben mutatta be első nagyobb alkotását, a „Tengerihántás”-t. A mezőn dolgozó parasztleány és legény finoman ábrázolt idillje nagy feltűnést keltett. Hollósy egyre inkább távolodott a helyi, a „müncheni realizmustól”. Nem a témái mások, hiszen ebben a korszakában Hollósy is zsánerképeket és portrékat festett. A művészi megoldásban következett be a változás. Kerülte a nagyobb mozgalmasságot, elvetette az anekdotikus ábrázolási-módszert, és ami a leglényegesebb, nemcsak biztosabban és szebben

¹ Részlet egy nagyobb terjedelmű dolgozatról. A helyszűkére való tekintettel a fejezet néhány részletét elhagytam (Thury külföldi útjával kapcsolatos előkészületek bemutatását, München festészeti életének leírását, Thury Münchenből küldött publicisztikai írásainak teljes számbavételét), továbbá jegyzeteimet is szűkebbre szabtam.

² A XIX. század képzőművészeti viszonyairól és München szerepéről l. részletesebben LYKA KÁROLY: Magyar művészet Münchenben 1867—1898 c. munkáját (Bp. 1951. Múvelt Nép Kiadó).

festett, mint a többi müncheni zsánerképfestő, „hanem sokkal érzékenyebb volt az emberlátása is”.³ Kialakuló stílusa már korán az új festészetet kereső fiatalok vezérévé tette. Első nagy elismerést hozó sikere után Münchenben magániskolát nyitott. Tanítványai sorában, 1885–1896 között megtalálhatók a későbbi neves festőink egész sora. Rövidebb-hosszabb ideig tanítványa volt Thorma János, Vedres Márk, baráti köréhez tartozott Csók István és Ferenczy Károly. A kiváló magyar és német tanítványokon kívül számos más országbeli, lengyel, orosz, angol, svájci piktornövendőke volt. Festőiskolájában ellentétben a híres párizsi Julian-iskolával, ahol Julian, a volt „modell” külön tanári kart foglalkoztatott, Hollósy maga irányította tanítványai képzését. Pedagógiai elveiről önmaga így vallott: „A studiumok beállításánál az egyszerűséget — a modellnek a karakterét kell kifejezésre juttatni; p. o. az aktot nem mindenféle kitekert pózba, de úgy beállítani a pódiumra, hogy a fiatal művésznövendékek a beállított teremtményben kénytelenek legyenek az értékes dolgokat keresni; figyelmüket az kösse le, amibe a természet, az istenség megnyilvánul.”⁴

A mester körvonalazott módszeréről vall egykori neveltje, Réti István, családjának írott egyik levelében: „Hollósy egy héten háromszor, néha négyszer is eljön korrigálni. Nagyszerűen korrigál. Nem a nagyban, hanem az apró, finom művészi dolgokban korrigál, miket laikus meg se ért. Az egész összbemutatóra, pl. hasonlatosságra kevesebbet ad, majd az jön a gyakorlattal, mondja. Nem arcképet, hanem studiumot csinálunk ott s ezekre a finomságokra fekteti a fősúlyt. Pl., hogy az amit rajzol az ember, a szénrajzban is húsnak hasson...”⁵ A Hollósy-iskola tagjairól a művész nem vezetett pontos feljegyzéseket. Lyka Károly szerint a tanítványok létszáma évenként 50 és 80 között mozgott.⁶ A tanítványok számáról és nemzeti-ségi megoszlásukról is a szemtanú Réti tanúskodik: „Régebben, még a Thorma idejében jobb lábon állt az iskolája. Csak férfi tanítványa volt 80, nő vagy 20 — azóta nagyon sokat elkapkodtak tőle, különösen az Akadémia roppant kapott a Hollósy-tanítványokon. Azóta hanyatlott. Nem tud szerezni magának, pedig tisztán jósága miatt keresték fel iskoláját annyian. Vannak még ott olaszok, lengyelek, oroszok, németek, bécsiek, magyarok, a nők közül angolok, franciák.”⁷

A művésznevelésnek csak az egyik része zajlott a műteremben, a másik nem kevésbé jelentős része a fehér asztalnál, csendes borozgatás mellett. Hollósy nem öltötte magára a merev professzori pózt, közvetlen, baráti kapcsolatot alakított ki tanítványaival. Az esti beszélgetések leggyakoribb színhelye a Türken Strassen levő Lohengrin-kávéház füstös terme volt. Ezeken az éjszakákba nyúló beszélgetéseken nemcsak az iskolának tagjai, hanem az akadémián tanuló fiatalok is résztvettek. E beszélgetések hangulatát híven megőrizte Lyka Károly egykorú cikke. A ceruzával kezükben beszélgető művészek sokszor érveiket egy-egy felskiccelt rajzzal támasztják alá, és vitáznak mindenről: „Nincsen témája a lexikonnak, mely ne szolgált volna már órákig tartó disputák tárgyául... Ez az ő egyetemük. És néha többet tanul itt egy éj alatt egy-egy új firma, mint három éven át egy budapesti jogász...”⁸ Sőt „rombolni is akart a fiatal társaság. Hadat üzeni, tiporva és könyörületlenül annak, amit copfnak ösmert fel. Soha feketébb megvetéssel nem beszéltek még népszerű „nagy mesterekről”, mint ebben a társaságban... Minő viták folytak itt, minő merész és erőszakos tervelgetések születtek meg ebben a füst-szötte levegőben! Csupa szegény éhenkórász, de gazdag lelki Sansculotteok, akik gyönyörködnek a rongyaikban és kipróbált fegyvereikben... Akkor

³ NÉMETH LAJOS: Hollósy Simon és kora művészete. Bp. 1956. 34–35.

⁴ Hollósy levele K. Lippichnek. München 1894. dec. 5. — KÖZLI: SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: Hollósy Simon leveleiből. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1954.

⁵ Réti István levele anyjához, Réti Lajosnéhoz. München 1891. febr. 16. Szépművészeti Múzeum.

⁶ LYKA K. i. m. 66.

⁷ Réti István idézett levél.

⁸ LYKA KÁROLY: Egy magyar festőkolónia. Magyar Hírlap. 1891. szept. 18.

olvastuk lázzal Zolát. Akkor láttuk először Bastien-Lepaget. Akkor alakult meg egy másik rongyos társaság körében a Freie Bühne...⁹

Szinte természetes, hogy azokban a vitákban, amelyeknek középpontjában a művészi ábrázolás, a valóság bemutatása volt az állandóan visszatérő téma, a valóság, az igazság író-művészei is előtérbe kerültek. Zolán kívül Maupassant, Gerhardt Hauptmann és Ibsent olvasták.¹⁰ A Hollósy-kör hangulatára jellemző, hogy a nagybányai légkörből Münchenbe került Réti István otthonról, nővérétől Turgenyev, Gogol és Tolsztoj könyveket kért,¹¹ hogy gyorsan pótolhassa az otthon elmulasztottakat. A Café Lohengrin nemcsak modern realista festők bölcsője lett, hanem egy messzibbre tekintő, polgárabb, demokratikusabb kultúra szomját is beléoltotta tagjaiba.

Az 1893 áprilisában Münchenbe érkező Thury otthon csak keveset hallhatott erről a furcsa és érdekes művészértársaságról. Pedig elhatároló érvényű lesz művészetére. Bár maga is lázadozott a kulturális életen eluralkodó légkör miatt, a sok friss és váratlan benyomás túl hirtelen zúdult rá. Első impresszióit a Fővárosi Lapoknak küldött apró riportjai és beszámolóí őrzik. Kovács Dezsőnek írott leveleit annyira betöltik a kiutazás körülményeit megvilágító magyarázatai, hogy szinte meg sem említi első benyomásait.¹² Legelső müncheni tárcájában azon melegében beszámol a bajorok furcsa szokásairól. Nehezteléssel említi meg a bajorok viselkedését a nőkkel szemben: nyilvános helyen a férfiak mennek be előre, nem segítik le a nőkről a kabátot, a vendéglőben udvariatlanul ők tanulmányozzák át először az étlapot. Gorombák a pincérnőkkel. Beszámolóját gúnyos megjegyzéssel fejezi be: „tanulhatnának tőlünk a németek a sok filozófiára egy kis esztétikát”.¹³ De azért lassan megszokja az új környezetet. Megismerkedik a müncheni magyar festőkkel, eljár társaságukba. De még nem érzi jól magát közöttük. A vidéki lassú élethez szokott író üres hangoskodóknak érzi a fiatal piktorjelöltek vitáit. „A fiatalok közt ülve, nem szeretem ha vitáznak. Az már tulságosan heves nekem s abból a sok nagy szóból, hatalmas, egetrengető igazságból, melyet csak úgy dobnak ki a szájukból, mint más ember a végigégett cigarettát, nem lehet tanulni semmit.”¹⁴ A festőkkel mégis egyre szorosabb a kapcsolata. A Glaspalastban rendezendő kiállítás előtt sorra látogatja a Münchenben dolgozó magyar festőket. Egy június eleji riportja utal először arra, hogy lassan megismerkedett a müncheni művészeti viszonyokkal. A beszámoló szövege szükséztől, nincs benne semmi különösebb szubjektív megjegyzés, de a gondolatok fűzése, az egy-egy magyar művészre szánt sorok száma és hangsúlya érezteti, hogy már kapcsolatba került Hollósy Simonnal. Ismerteti a két magyar akadémikus professzor, Liezen-Mayer Sándor és Wagner Sándor kiállításra szánt művét, leírja témájukat, majd a következőkkel folytatja beszámolóját: „A harmadik tanár Hollósy Simon. Neki látogatott s napról-napra fejlődő magániskolája van, s ennek az iskolának tulajdonítható az, hogy ez a tehetséges és törültszett magyarságú piktor kevesebbet produkál, mint amennyi kívánatos volna az ő ecsetjétől. Tanítványainak adja át a tudását, kiválóan finom ízléssel s minthogy idejének legnagyobb részét közöttük tölti, az iskola ma már a legtekintélyesebbek egyike lett ebben a nagy művészvárosban. A kiállításra

⁹ LYKA KÁROLY: Tóth László. Budapesti Napló 1899. nov. 1.

¹⁰ L. Lyka Károly előszavát RÉTI ISTVÁN: A nagybányai művésztelep (Bp. 1954) c. könyvéhez. 12.

¹¹ 1892. febr. 6-i levél.

¹² Thury Zoltán a kolozsvári református kollégiumban ismerkedett meg a nála négy évvel idősebb Kovács Dezsővel. Ismeretségükből meleg barátság szövődött. A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Levéltára, a volt Erdélyi Múzeum Egyet könyvtára őrzi Kovács Dezső hagyatékában Thury Zoltán 73 levelét. E levelekből, a megküldött másolat alapján tizenegyet közzétettem (Thury Zoltán levelei Kovács Dezsőhöz. ItK 1953. 307–323). Időközben sikerült megszereznem e levelek mikrofilm-másolatát (MTA Könyvtára Mikrofilmtár A. 18/I.). A tanulmányban e 73 darabból álló levelezésre hivatkoztam.

¹³ A mi asszonyaink. Fővárosi Lapok, 1893. ápr. 17.

¹⁴ Bohème-világ. Fővárosi Lapok, 1893. máj. 4.

egy kis képet készít s mint minden képe, úgy ez is magyar lesz, akárcsak az Alföld valamelyik csárdájában készült volna. Egy ivóban három alak ül az asztal körül, előttük kancsók. Kettő közülük paraszt, a harmadik obszitos huszár, aki valami fontos háborús hírt olvas fel az újságból. Nagyon meg vannak illetődve mind a hárman s míg a két hallgató érdeklődik, a tudákos katona bizonyos fölénytel néz le rájuk. Hollósytól nemrégén vásárolt a Nemzeti muzeum egy miniatúrát; jó volna, ha szemet vetne erre az alkotására is s nem engedné idegen kézre. Ez lesz a müncheni magyar piktorok idei művei között a legmagyarabb tárgyú, felfogású és kivitelű kép.”¹⁵ A leírás nyomán felismerhető, hogy Hollósy „Az ország bajai” című képe egyik váltózatán dolgozott. Ez a kép témájában az előző évek zsánerképeit folytatta (Mulatő társaság [1888], Két tűz között [1891]), de a készülő mű megoldása teljesen új Hollósy művészetében. Itt próbálkozott meg először a plein air módszerével, a napfény keltette színhatások hangsúlyozásával. „A huszár kék mentéjén visszatükröződik a lilapiros fal, ezért ragyogó zománcként lilás reflexekben csillog, a sapka vöröse magabaszívja a nap sugarait. A könyöklő legény kék kabátján gyöngyszemként csillognak az ezüst pitykegombok, s a kalap feketéjét cirógatják a napfény csillámai.”¹⁶ Módszerében Hollósy az impresszionizmushoz közeledett, de Németh szerint szemléletével az öntudatra ébredő parasztember lelkivilágát tükrözi. Thury néhány soros leírása erre a mozzanatra utal, és ez a lényeglátás arra figyelmeztet, hogy nem futó impresszióit vetette papírra, hanem a művész célkitűzéseit már saját előadásából is ismerte. Lehet, hogy csak egy műtermi beszélgetés nyomait viselik ezek a sorok, de sokkal valószínűbb — ezt támogatják a mester iskolájáról írt meglehangú sorok is —, hogy már kapcsolatba került a Café Lohengrin-beli társasággal.¹⁷ Hollósyval való szorosabb ismeretségének dátumát nem őrzik meg leveleinek utalásai. Kovács Dezsőnek küldött leveleiben fel sem merül Hollósy neve. De a Hollósy-körrel való kapcsolatának termékeny hatását jelzik publicisztikai cikkeinek a demokratikus kultúrát hirdető és követelő gondolatai, a mindenféle „copp” ellen hadakozó hangvétele. És mindennél ékeesebben bizonyítják a Pesti Naplóban megjelent novellái.

Münchenből hazaküldött cikkeiben merülnek fel először az általános kulturális kérdések. Az ifjúság nevelésével kapcsolatban fejtegeti, hogy az iskolák nem tudják a fiatalok érdeklődését felkelteni, mert „egy csomó meg nem emészthető tudománnyal töltik meg a gyermek-ifjú fejét, de semmi teret sem adnak neki arra, hogy gondolkozzék...”¹⁸ Egy olyan ifjúsági lapra lenne szükség, amely „öntudatot kellene, hogy adjon az ifjúságnak, felkeltse érdeklődését minden iránt, megmagyarázná neki azt, amit tudni szeretne, de ami nincs felvéve a tantervbe, szóval előkészítené az igazi életre.”¹⁸ A gondolkozásra való serkentés, „az igazi életre” való „előkészítés” hangsúlyozása e cikkben már a Café Lohengrin-beli beszélgetések nyomát mutatja. Thury saját példájából tudta, hogy az iskola mennyire távol áll az élettől. Tanulmányait az egyik legrangosabb iskolában, a kolozsvári református kollégiumban folytatta, és mégis, amikor kilépett az életbe, tapasztalnia kellett, hogy milyen nagy a szakadék az iskola világa és a valóság között. Nem a tények ismeretének hiányát érezte, hanem az összefüggések felismerésére való nevelés hiányát. Azt a készséget, amely képessé teszi a fiataalt arra, hogy a jelenségek láncolatát felismerje, a dolgok közötti összefüggésekre felfigyeljen. Ezt az igényt a kor nem tűzhette a köznevelés alapjává, mert a kiegyezés utáni kor politikai, társadalmi és gazdasági élete éppen az összefüggések homályban tartására épült, hiszen ezeknek akár részleges feltárása is és a konklúziók levonása éppen a rendszer eszme-pilléreinek összeroppanásához vezetett volna. A gondolkodó élet igénye csak a következetesen demokratikus gondolkodók körében merült fel, csak ők keresték a gondolatot, a probléma-látást, csak ők kutatták az élet mélyebb összefüggé-

¹⁵ Magyar festők a müncheni tárlaton. Fővárosi Lapok, 1893. jún. 7.

¹⁶ NÉMETH LAJOS: i. m. 41.

¹⁷ Itt említtem meg, hogy végleges müncheni szállását is a festőnegyedben választotta meg. Schraudorf-Strasse 2 számú házban, az első emeleten bérelt szobát.

¹⁸ Az én ifjúsági lapom. Pesti Napló 1894. aug. 19.

sejt. Csak ezekben a körökben merült fel az az igény, hogy észrevegyék a meggondolkoztató dolgokat, az élet felvetette problémákat. A müncheni Hollósy-kör fiataljai között a szerte esapongó beszélgetések során sorra merültek fel a társadalmi élet nagy kérdései. Körükben döbbent rá Thury olyan kérdésekre, amelyeket otthon maga is érzett, egy-egy megnyilvánulására fel is figyelt, de a dolgok mögötti összefonódásokra még nem terjedt ki fürkésző tekintete.

E beszélgetések nyomán mélyült el benne az írói hivatás és célkitűzés problémája is. Egyik művészeti vonatkozású cikkében a művészi alkotás hatásának problémáját érinti. Vannak felületes olvasók, akik csak átfutják a novellát, nagyjából kivesszik belőle a történetet, de nem élvezik azt a maga teljességben úgy, mint aki elmerül az olvasásban. „Úgy kell felfogni a dolgot, hogy az író és művész ... beleteszi a munkájába minden tudását, nem egy pillanatra dolgozik s adja a publikumnak a lelkéből kiszakított részt, hanem mélyebb hatásra számít és érdemel is.”¹⁹ Gondolatát nem terjeszti ki minden íróra, azonnal hozzáteszi, hogy az írók közül nem Hazafi Verai János koszorús vitézéről beszél, hanem csak az olyan írókról, akik valóban méltók az író névre.

Másik cikkének már teljes egészében ez a központi problémája. Tárcáját „Kedves kis hugához” intézi, de gondolatai az egész magyar ifjúsághoz szólnak. Gúnyosan jellemzi a kor divatos regényirodalmát, amely csupa szélsőségekben jár: „Az emberek vagy félig istenek, vagy egészen a sátánra emlékeztetnek.” De nemcsak alakjaik megválasztása irreális, hanem hőseik viselkedése, magatartása, környezete is távol áll a valóságtól. „A grófné alább nem adja — jellemzi Thury e regények stílusát — mint, hogy gyűlölöm Önt! vagy: imádlak Cézár! A gróf Cézárral nagyon furcsán bánik el, azt mondja neki: meghalsz nyomorult! Közben az a bizonyos puha szőnyeg besüpped a léptek súlya alatt, a patak locsog és cseveg. . .” stb. Thury ezzel a karikírozással a romantika harmadik, negyedik vonalában álló műveket gúnyolja, mert az avatott művész erejének hiánya miatt ezek mutatják meg legleplezetlenebbül a romantikus szemlélet abszurditását. És e szélsőségeket ostromozva Thury önmagában is leszámol a romantikus szemlélet maradványaival, azokkal a cselekmény-fordulatokkal, amelyeket akarva, akaratlanul is alkalmazott korábbi elbeszéléseiben. Mert itt Münchenben, a Hollósy-körben folytatott vitákban nemcsak a tagadás szelleme uralkodott, hanem a fiatal művészek Zola, Maupassant, Ibsen és nagy oroszok műveiben meg is találták irodalmi eszményképeiket. Éppen ezért nem véletlen, hogy Thury cikkét azzal a tanáccsal fejezi be, amit saját maga tapasztalata is diktált, hogy csak olvassák a fiatalok a német és a magyar Marlittek regényeit, és ha belecsömörlöttek a belőlük áradó irreális világba, majd „kezükbe kerül a Karenina Anna, sohasem fogják többé kérdezni, hogy kihez forduljanak olvasmányért.”²⁰

Ilyen gondolatok segítik elő a konklúzió levonását, amelyet a Pesti Napló körkérdésére válaszolva így fogalmaz meg: „A nyomor legörökebb témája az írónak. Valósággal mindnyájan a nyomorról írunk. Csak éppen Herczeg Ferenc novelláiban vagyunk kevés nyomorúság, mert az ő hősei csupa jómódú emberek. De ezt a luxust például én nem engedhetem meg magamnak.”²¹ Ez a három mondat Thury Zoltán Münchenben kialakuló új ars poeticája. Nem esetleges e nyilatkozatban Herczeg Ferenc neve. Az év második felében látott napvilágot a „Gyurkovics lányok” című kötet, amely új fordulatot jelentett a népszerű író munkásságában. A kezdeti, a Maupassant-ihletésű Herczeg-novellák után ez az új kötet jelképezte a szórakoztató irodalom felé fordulását. A realizmus végképp háttérbe szorult művészetében, és a Gyurkovics-lányok kiházasítási történetével az elszegényedett dzsentrí családok, városi kispolgár szülők szórakoztatójává vált. Nem véletlen, hogy Thury ezt a nevet emelte ki a másik pólus jellemzésére. Maga sokkal nagyobb feladatot vállalt, a nyomorról és a kisemberek nehéz,

¹⁹ Két kép története. Fővárosi Lapok 1893. jún. 12.

²⁰ A jó és rossz regényekről. Fővárosi Lapok 1893. okt. 19.

²¹ Pesti Napló 1894. dec. 31.

küzdelmes életéről akar írni. Müncheni tartózkodása alatt írt novellái az első és egyben döntő lépések ezen az úton.

A valóság megismerésének vágya hatja át a közvetlenebb feladatokat betöltő riportjait és beszámolóit is. Vidéki újságíró korában még megelégedett egy-egy érdekes fordulat, kedves esemény tárcába való rögzítésével, most már az események belső összefüggése, az emberek problémái is helyet kapnak írásaiban.

Münchenből küldött tárcái között külön csoportot alkotnak a bajorok életéről szóló beszámolói. 1871-ben befejeződött Németország tűzzel és vassal való egyesítése. A birodalmi alkotmány mindenben a reakciós porosz junkerek vezetését biztosította: Németország császára csak a porosz király lehetett, a császárnak volt alárendelve az egész hadsereg. A császár nevezte ki a birodalmi kancellárt, aki nem a Reichstagnak, hanem személyesen a császárnak tartozott felelősséggel. A birodalmi alkotmány jellemző sajátossága volt egyrészt a császár félig abszolútus hatalma, másrészt az erősen korlátozott hatalmú Reichstag, amely végső fokon nem tudott beleszólni az állam ügyeibe. Az egyesülés útján létrehozott német birodalom félig abszolútus, bürokratikus rendőrállam lett. Marx 1875-ben „A gothai program kritikájá”-ban így jellemezte Németország államrendszerét: „... mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikus megácsolt, rendőrigleg őrzött katonai önkényuralom.”²²

A német birodalom külpolitikájában a porosz militarizmus célkitűzéseit követte, minden áron el akarta szigetelni Franciaországot. Ezt a célt szolgálták a különböző szerződések. A német népből állandóan ébrentartották, sőt fokozták a nacionalista hangulatot és gyűlöletet Franciaország ellen.

Éppen ez nem tetszett Thurnak. Ezért a bajorokról szóló tárcáiban állandóan visszatér a féktelen francia-ellenes uszítástól való iszonyodás. A *Sedan ünnep* című tárcájában²³ beszámol a sedani, 1870-es győzelem emlékére tartott hatalmas ivászatról. Az óriási oszlopos sör-csarnok falán egy nagy kép rögzíti meg a történeteket. „Az a jelenetet örököltette meg rajta egy nagyon középszerű piktor, amikor Napóleon átadja a kardját Vilmos királynak. Vilmos akkora, mint egy oszlop, a szegény legyőzött császár pedig olyan törpe és alázatos, mint egy lakáj... Szóval német kép ez, de egészen alkalmas arra, hogy hangulatot csináljon.” A Sedan-kultusz kigúnyolása egy másik írása is.²⁴ Két egymással vetélkedő kocsmárosról ír benne, akik mindent elkövetnek, hogy egymást tönkretegyék. A vetélkedést félbeszakította a Hősök könyvének megérkezése. A díszes könyv felsorolta mindazoknak a nevét, akik résztvettek a francia–porosz háborúban. Meng úr, amikor kinyitotta a vaskos kötetet, megdöbbenéssel látta, hogy ellenfele, Jung is ott volt Sedannál, sőt magasabb rangot ért el, mint ő. Azonnal felhagyott a versennyel és első adandó alkalommal átlátogatott volt ellenfeléhez. „Úgy köszöntötte, mint a katonai a följebbvalóját: tiszteletteljesen, szerényen. Jung úr nem volt nagyon büszke, leereszkedett hozzá. Megkínálta sörrel, s reggelig beszélgetett a két öreg. Jung határozottan imponált Mengnek; Meng megköszönte a szerencsét, hogy együtt ülhetett egy ilyen jó régi katonával, aki még hozzá őrmester volt...”

Münchenben Thurnak volt alkalma találkozni a szervezett munkásság erejével is. Ebben az időben már hatálytalanították a bismarcki kivételes törvényt, a német szociáldemokrata párt kilépett az illegálisból gyorsan fejlődni kezdett. Az 1891-es ehrfurti kongresszus a gothai programhoz képest egy lépést jelentett előre. Az itt elfogadott programból a lassalleanus eszméket kiküszöbölték, a munkásosztályt konkrét célkitűzések elérésére mozgósították. De a programban is megtalálhatók az „opportunizmus gyáva engedékenységeinek” nyomai (Engels), melyek a későbbi revizionista nézetekhez vezettek.

²² MARX—ENGELS: Válogatott Művek. 2. köt. Bp. 1949. Szikra 26.

²³ Fővárosi Lapok 1893. szept. 6.

²⁴ A hősök könyve. Fővárosi Lapok 1893. dec. 30.

Thury — mint tudósításában írja — résztvett egy Ahlwardt nevű antiszemita agitátor előadásán. De a gyűlésen nemcsak a szónok hívei voltak jelen, hanem elmentek a szocialista munkások küldöttei is. Az első előadáson a szocialisták kisebbségben voltak, felszólalásaikat elnyomták Ahlwardt híveinek zavaró közbekiáltásai. Thury megbecsüléssel adózik önfegyelemüknek: nem hagyták magukat provokálni. „Mikor a szocialisták látták, hogy nem hallgatják meg őket, egyszerre elhagyták a termet. Míg kivonultak, folyton inzultálták őket, de ők se szóval, se egy ökölcsapással nem feleltek vissza — pedig oly szép erős legények voltak köztük!” A második gyűlés azonban a szocialista munkások fényes győzelmével végződött. „Az ülés végéig alaposan összetörték Ahlwardtot, akiből igazán csak egy nevetséges ide-oda kapkodó figura maradt ebben a gyülekezetben.” Thuryt meglepte a felszólaló munkások világos okfejtése, átgondolt érvelése. „Csodálkozik az ember — írta —, hogy honnan szedik ezek az emberek azt a sok tudást, amellyel beszélnek. Nem üres frázisokat mondanak, a legutolsónak is tartalmasabb volt a beszéde, mint Ahlwardté.”²⁵ Ez a cikk tanúskodik arról, hogy Thury Münchenben figyelt fel a munkásmozgalomra. De a cikkben Vollmar és Bebel nevének emlegetése, továbbá a cikk megfogalmazása arra mutat, hogy nem ez volt az egyetlen találkozása a mozgalommal.

Thury Münchenben orosz és lengyel emigránsokkal is találkozott. Ezek az emberek különböző politikai áramlatokhoz tartoztak, de „legnagyobb részük — írta Thury — alaposan rászolgált arra, hogy otthon már ezután ne mutassa magát, mert egy újabb amnesztiára kellene várniuk, hogy hazakerüljenek Szibériából, ahová okvetlenül elvándorolnának...”²⁶ A magyar közvélemény és a magyar irodalom különös érdeklődéssel figyelte az oroszországi eseményeket. Ennek egyik fokmérője a klasszikus orosz irodalom nagy népszerűsége. A magyar olvasóközönség hamar megismerkedett Puskin, Lermontov verseivel, Gogol, Tolsztoj, Dosztojevszkij elbeszéléseivel, regényeivel. Thuryt is ez az érdeklődés vezette az orosz emigránsok társaságába. Egyik cikkében beszámol III. Sándor cár halálhírének az emigránsokra gyakorolt hatásáról. Éppen a lengyelekkel volt együtt, amikor megérkezett a cár halálának híre. „Az egyik elkiáltotta magát: Hurrá! Aztán megindult a beszélgetés, feltámadtak a régi remények: nincs még veszve Lengyelország. Az oroszok a halálhír estélyén csupa véletlenségből nagy mulatságot csaptak a kávéház külön szobájában... csak mulattak, orosz nemzeti dalokat énekeltek, táncoltak...”²⁷

Különösen foglalkoztatta Thuryt a cári önkényuralom, a politikai elítéltek és más közönséges bűnözők Szibériába való száműzése. Elolvasta Kenan Szibériáról szóló könyvét. Nagy hatással volt rá egy lengyel festő, Sochaczewski monumentális festménye. Sochaczewski maga huszonkét évig élt Szibériában száműzetésben. A majd negyedszázados szibériai élet nyújtotta élményanyagot dolgozta fel. A kép tulajdonképpen azt a pillanatot örökíti meg, amikor a foglyok elérik Szibéria határát. Itt búcsúznak el az elítéltek hozzátartozóiktól. Thury így írja le a képet: „... Egy öregasszony a hóban térdepelve, kezait tördeli s félig megőrülve bámul a végtelenségbe... Két barát búcsúzik egymástól, férj a feleségétől, apa a fiától, fiú az anyjától, ahány annyiféle arc, kétségbeesés, jajveszékélés, ijesztő nyugalom, megdöbbenés, de valamennyi egy pillanat. És hányféle nációból telik ki ez a szomorú csapat! Orosz, lengyel, cserkesz, tatár. Öregasszony, leány, diák, aggastyán, szép erős férfiak s körülöttük koszorúképpen a katonák. Az egész képen nehéz, fagyos köd, a hó és jég lehelete homályba takar a távolban embert, lovat, csak a közvetlen szereplők állnak előttünk...”²⁸ Thuryt megdöbbentette a kép, a maga szörnyiségében érzékeltette vele a cári rendszert. Tudta, a kép is ábrázolta, hogy nemcsak a bűnözőkre, hanem a politikai elítéltekre is Szibéria vár. „Mint ahogy Jézus Krisztus szenvedett a latrok között — írja —, itt is megváltókat lát az ember maga előtt rablógylkosok-

²⁵ Ahlwardt Münchenben. Pesti Napló 1895. jan. 25.

²⁶ A hangulat Münchenben. Pesti Napló 1894. nov. 10.

²⁷ Uo.

²⁸ Szibériában. Pesti Napló 1894. aug. 25.

kal, zsidányokkal vegyesen ... Hogy ezek az emberek bűnösök-e, amiért belenyúltak az ő világjuk kerekéi közé, büntetésre érdemesek-e vagy jutalomra, ha megváltói e nagy társaságnak, vagy rajongó idealisták csupán, akiket a rend érdekében el kell tenni láb alól, azt meghatározni nem az én feladatom."

Mint az eddigiekből kitűnik, Thury Münchenben számos olyan jelenséggel találkozott, amely addig egyáltalán nem, vagy csak kevésbé foglalkoztatta. Itt tisztázódott benne a művész hivatásának problémája. Ebben a kérdésben — mint láttuk — egyértelmű álláspontra jutott: a művész kötelessége a valóság kendőzetlen ábrázolása, feltárása. A művészeti problémák mellett politikai kérdések is foglalkoztatták. Tiltakozást váltott ki belőle a bajorok körében található sovínisza uszítás. Találkozott a fennálló társadalmi rendszer ellen különböző eszközökkel harcoló emberekkel. Az emigráns ismerősei között voltak nihilisták, narodnyikok, láthattuk azt is, hogy felvillant előtte a szocialista munkások harca, beszédeikből, tetteikből sejtette már célkitűzéseiket is. Így jutott el ahhoz a problémához, hogy megváltoztathatják-e egyszerű emberek a történelem menetét, van-e joguk a társadalmi rend ellen harcolni? Végül fokon ez a kérdés a fennálló társadalmi rendszer erőszakos, forradalmi úton való megdöntésének a kérdése. Ezt a kérdést teszik fel egy németnek a lengyel emigránsok *A vacsora* című novellában.²⁹ Hosszú vita után nem tudják meggyőzni a németet, de a leírt vita nem tudja meggyőzni magát az író sem. Erre a problémára Thury ekkor még nem tudott határozott választ adni. Későbbi fejlődése során egyre közelebb került az igenlő válaszhoz, és élete végén az egyre érelődő társadalmi helyzet kimondatta vele az igent. De most még csak küzdött a problémával — mint ezt a fenti idézet is mutatja —, és arra a megoldásra jutott, hogy a társadalom erőszakos megdöntése helyességéről dönteni nem az ő feladata. Ehhez hasonló gondolatokkal találkozunk a már említett, a III. Sándor haláláról szóló cikkében is. Miután beszámolt a halál hírére új reményre ébredő politikai emigránsok örömről, cikkét így fejezte be: „Ez a hangulat más, mint amilyent a politikai rovat ad hírül a publikumnak, de más a világ is, ahonnan e pár sort küldöm s jelentősége vajmi csekély van a nagy politikában, mert azt nem bohém művészberek, hanem nagyfejű, komoly tudós urak csinálják...”³⁰

Thury Zoltánnak a vidéki lapoknál eltöltött öt év alatt kevés ideje jutott arra, hogy írói munkát folytathasson. A hírlapírói robot lefoglalta minden idejét. „Régebben — emlékezik vissza erre az időre — egy vidéki lapnál az alkalomról alkalomra dolgozó tárcaíró szerepét töltöttem be. Az én reszortomba tartozott minden, ami aktuális és aktualitásában érdemes arra, hogy vonal alatt foglalkozzunk vele az újságban.”³¹ Így nem volt lehetősége arra sem, hogy az írás művészetével behatóbban foglalkozzék, hogy egyéni stílusát kialakítsa. Erezte, hogyha ezen az úton halad tovább, a napilap rabszolgája lesz. „Így határoztam el — írja Münchenből Justh Zsigmondnak —, hogy egyidőre külföldre jövök s itt a munka mellett tanulok is.”³²

Müncheni tartózkodása idején a környezet, a viszonyok megismerésén kívül lázas munkával töltötte idejét. Barátjához, Kovács Dezsőhöz írott leveleiből kitűnik, hogy erre főként állandó anyagi nehézségei kényszerítették. A Pesti Napló ritkán közölte írását, a Fővárosi Lapok nagyon csekély honoráriumot fizetett: tárcánként öt forintot. A nélkülözés gondjairól valló beszámolóival mellett megemlíti anyagi helyzete sarkallta írói terveit is. Ezeknek egy része csak terv maradt, a másik része nyomtatás hiányában kéziratban elkallódott. Így pl. 1893. április 17-i levelében megemlíti, hogy egy operaszövegkönyvet ír (ezt tíz nap múlva el is küldte Mihailovics Ödönnek). Az operaszövegkönyv további sorsáról nem tudunk. Ugyanabban a levelében ír arról is, hogy egy regényt ajánlott fel a Magyar Nők Lapjának és a Szépirodalmi Könyvtárnak. A megíráshoz még nem fogott, de ha elfogadják ajánlkozását, „akkor

²⁹ Pesti Napló 1894. okt. 9. — (Thury Zoltán Összes Művei I—VI. Gyoma 1908. A továbbiakban TÖM) TÖM I. k. 67.

³⁰ A hangulat Münchenben. Pesti Napló 1894. nov. 10.

³¹ Keserves hangulatok. Fővárosi Lapok 1894. márc. 19.

³² Thury Zoltán Justh Zsigmondhoz. 1893. július 23. Orsz. Széch. Könyv tár Kézir attára

— írja mély öngúnnnyal — két hét alatt olyan regényt komponálok össze, hogy megbolondul bele minden olvasóm.” A regény-ajánlatát válasza sem méltatták. Tíz nap múlva arról tudósítja Kovács Dezsőt, hogy a „Katinka”-t, amely eredetileg operaszövegkönyv volt, átdolgozta népszínművé. (A „Katinka” el is készült, 1898. augusztusában mutatta be a Fővárosi Nyári Színház.) 1893. augusztus 21-én közli Kovács Dezsővel, hogy egy új vígjátékát benyújtotta a Nemzeti Színházhoz. A színdarabnak még csak a címét sem ismerjük. A balsikerek ellenére továbbra is foglalkoztatták drámairó tervek. 1894. szeptember 28-án írt levelében újabb drámatervről számol be: „Egy darabot akarok írni. A meséjével vagyok megakadva, nem megy, sehogysem megy. A katonaletről akarok írni. Körülbelül azt, hogy a szegény embernek a katonatiszti voltuk milyen rettenetes teher, s ezeket szembe állítani a gazdag tisztekkel, akiknek sport a katonaság. Kitűnő modellem van hozzá, az édesapám. Dolgozgatom rajta mindennap valamiscskét, fúrom-faragom, ha lesz belőle valami, ez van hivatva arra, hogy kiemeljen a névtelenségből.” A szóban forgó dráma: a *Katonák*. Thury Zoltán még sok éven át dolgozott rajta, míg végül 1898-ban bemutatták. Igaza lett abban is, hogy a dráma nagy, átütő erkölcsi sikert hozott számára.

2.

Thury Zoltán két és negyed éves müncheni tartózkodásának legkiemelkedőbb eredménye az a közel negyven elbeszélése, amely a Pesti Napló hasábjain jelent meg. Művészi fejlődésének ezek a legkézzelfoghatóbb eredményei. Itthon is észrevették tehetségének gyors kibontakozását. A Pesti Napló évvégi irodalmi seregszemléiben őróla is megemlékeztek. Az 1893-as évre visszatekintve megemlítik, hogy „Thury Zoltán Münchenből küldött sok, egyszerűségében megkapó történetet.”³³ A következő évi, az 1894-es összefoglaló már további jellegzeteséget vesz észre: Thury „a szentimentalizmus csábítását kikerülve fest meg ható képeket az emberi nyomorról.”³⁴ A szerkesztők helyesen látják az író művészetének fejlődését, de ennél többről van szó. A müncheni novellatermésnek két jellegzetes vonása van: egyrészt finom lélektani megfigyeléseket nyújt a festők, emigránsok és kisemberek életéről, másrészt itt érnek novellává a hazai témák, amelyekből a fejlődés természetes útján kialakul az író igazi novelláiró egyénisége. S majd ez fejlődik tovább, mélyül el egészen, amikor hazaérkezik Magyarországra.

A festők életéről, a tehetségnek a nyomorral való küzdelméről szívesen írt. Ezek közül mondanivalójával, jól megszerkesztett felépítésével kiemelkedik A *Jecskék* című novella.³⁵ Szinte úgy érezzük, magáról írt Thury. S van is ebben némi igazság. A tehetségét aprópénzre váltó, ennek tarthatatlanságára rádöbbenő festő alakjában benne van az író is. Nagy nyomor, óriási akaraterő, tehetségében való hit, hogy műalkotást tud létrehozni: benne élt a Münchenbe érkező Thuryban is. A novella középpontjában álló fiatal festő problémája: az akadémia konzervativizmusa és a tehetséges festő művészi iskolázatlansága valóságos probléma akkor a müncheni festőkolóniában. Mint Lyka Károlytól és Réti Istvántól tudjuk, az akadémiából kilépő, a kenyérkereset és művészet között vergődő fiatal tehetségekből alakult Hollósy magániskolája. Amikor a novellahős elhatározza, hogy koplalás árán is megfesti élete első nagy alkotását, s Thury az elbeszélésben leírja a munkafolyamatot, a festő alkotás közben kifejtett gondolatait, ahogyan magát a készülő festményt érzékelteti, felismerhetjük azokat a művészi nézeteket, amelyeket az író a Hollósy-kör vitáin hallott a plein air festészetről: a képen „egymás mellé sorakozott egy halom üde, zöld levél a fákon, s szinte érezte a friss gallyak illatát a vásznon az, aki a képet nézte, a fák mohos törzséről pedig kedve jöhetne az embernek bársonyt szakítani”. A festő úgy akarja megalkotni a képet, hogy „táncoljanak még a porszemek is és

³³ A tavalyi tárcaszüret. Pesti Napló 1893. dec. 31.

³⁴ Az idei tárcák. Pesti Napló 1894. dec. 31.

³⁵ Pesti Napló 1893. júl. 5. — TZÖM II. 96—104.

süssön a nap, hogy forró legyen az egész kép". A novellának mégsem ez a témája, Thuryt az a lélektani helyzet érdekli, vajon a festő élettársa bírja-e lelki erővel a mérhetetlen nélkülözést. Úgy teszi fel a kérdést: az asszony szeretete és megértése szükséges a műalkotás befejezéséhez. Thury finoman rajzolja meg az asszony növekvő ellenállását a pillanatnyilag csak nyomort hozó kép ellen. Jellegzetes (a müncheni körülményekre mindenesetre jellemző) megoldást választ: az asszony elhagyja férjét, és a festő így ír fel: „Most, most lett volna valami belőlem...”

A müncheni orosz és lengyel emigránsokról írt novelláiban Thury elsősorban arra a kérdésre akart önmagának választ adni, hogy vajon milyen lélektani és karakterisztikus vonások okozták az emigránsoknak számára igen különös viselkedését. Az igazi társadalmi mozgatóerőket nem látta, de ezeknek az embereknek az elbeszéléseiből ezt nem is deríthette ki. Jól tudjuk, hogy ideológiájukban és gyakorlati működésükben milyen zavaros erőt képviseltek a narodnyikok és az anarchisták. Thury publicisztikájában — amint láttuk — az emigránsokkal való közvetlen érintkezés eredményét, bizonyos kérdésekre való reagálásukat rögzítette, de novelláiban már mélyebbre akar hatolni, megkeresni viselkedésük okát, s a tőlük hallottak alapján megírni egy-egy jellegzetes figura életének történetét. Az *éjszaka* és *A vacsora* című novellájában lengyel emigránsokról, *A legszegényebb vértanú* címmel pedig a lengyel nemesi felkelésről ír. Ez utóbbiban úgy veti fel a kérdést, hogy volt-e értelme a szinte céltalan áldozatoknak. Az *éjszaka*³⁶ című novellájának hőse Vronszki, lengyel emigráns festő. Mély indulat fűti a monarchiák ellen: gyűlöl minden királyt. Anarchista nézetei homályosak, zavarosak. Thury gúnyosan jellemzi: „Csupa szélsőségekben csapong, olyan a fantáziája, mint egy sasröpülése. Fel, fel a szikla tetejére! Csak gazembereket és erényhősöket, rabokat és zsarnokokat, feketét és fehéret ismer. Tele van eszmével, vággyal, dühvel s egy percben imádkozik és veszettül káromkodni is tud, úgy amint elragadják az indulatai...” A novellában azt ábrázolja, hogy Vronszkit kusza gondolatai mint viszik az örület felé. Teljesen elzúlik, családjával nem törődik, csak önmagával viaskodik, s az elbeszélés végén teljesen megőrül.

E novellatermből kiemelkedik a *Sokoloff*.³⁷ A novella címét a hős nevére kapta. Thuryt itt egy igen figyelemre méltó probléma izgatja: vajon mi lehet az oka annak, hogy egy cári katonatiszt fia fellázad a család és a cár ellen. A probléma emberi, a lélektani okok igazak, és a megoldás reális. Sokoloff az író szerint „csinos fiú lenne, ha kissé ápolná magát. Sem a bajuszát, sem a szakállát nem tartja rendben. Csak a szemei imponálnak. Tüzes nagy golyók ezek, csodálatos vegyületeivel az erőnek és a melankóliának”. Ennek a fiúnak „az apja ezredes az orosz hadseregben. Morózus, kemény katona, korbáccsal jár a katonái között s azok közé tartozik, akik nem is káromkodnak már, csak ütnek. Ő is emlegeti a cárt, de nem úgy mint a fia. Leveszi mellé fejéről a sapkát és fölnéz az égre. Az ő szemében nem is emberi lény ez a hatalmas, egyetlen valaki, hanem fogalom, a nagyság szuperlatívusza. Senkit sem szeret, a feleségét gyöngye törékeny volta miatt megveti s méltatlannak tartja arra, hogy orosznek született”. A fiú anyjára ütött, az apát nem érdekelte, hiszen katonát úgysem lehet belőle faragni. De a fiú fellázad, az apa meg akarja törni, kényszeríti, hogy imádkozzék a cár képe előtt, de a gyenge szervezetű fiú ellenáll. Majd Svájcba megy. Az apa ezekkel a szavakkal búcsúzik tőle: „Hallgass ide, ha megtudom, hogy valami bűnös, rossz erkölcsű szekta tagja lettél, ha aljasságra adod a fejedet, ha elcsábítottad magad az istentelenektől, légy a világ másik oldalán is, megtalálalak és én durrantalak fejbe. Te is hallod, az isten is hallja. Elmehepsz”. Kitűnőek a jellemrajzok, s az ellentétes jellemekből valódi konfliktus keletkezik. Mindkét típus jellemző a századvégi Oroszország értelmiségi köreire. S a konfliktus feloldása szinte Dosztojevszkij idézi. A kegyetlen apa meghal, a fiú boldog, de a novella végén feldereng a bűntudat. Az idézett jellemzések s a megoldás plasztikusan érzékelteti az orosz klasszikus irodalom hatását Thuryra.

³⁶ Pesti Napló 1893. dec. 8. — TZÖM II. 82—88.

³⁷ Pesti Napló 1894. máj. 24. — TZÖM II. 150—155.

Nem irodalmi utánérzésről van szó, hiszen az orosz emigránssal maga találkozhatott az író. Lehet, hogy a témát is az élet nyújtotta, de az apa jellemzése, a megoldás, az egész novella fojtogató légköre a klasszikus orosz irodalom művészi megértésére vall.

Münchennek köszönhető, hogy érdeklődése, írói figyelme a kisemberek élete és vágyai felé fordul. Az *egér* című novellájában³⁸ a kis egér éjszakai „megjelenése” hozza közel egymáshoz a már régóta egymás mellett élő két fiataalt, és indítja meg szerelmük kibontakozását. Thury szeretettel ír a város periferiáján álló kis házról, az utcáról, ahol esténként „kiizzadt, kormos lakatosok, kovácsok, nyakig meszes kőművesek” térnek haza családjuk körébe. A *Harmincezer forint*³⁹ tipikus csehovi téma: a kishivatalnok öröklől. Finom megfigyeléseken alapuló művészi rajz. Megdöbbenően érzéketlen az almaevés, a kishivatalnok egyetlen élvezete. Thury művészi önmegtartóztatással írja le az öröklés eseményét. Nincs benne egyetlen felesleges szó sem, a lélektani alapon indított novella mindvégig megmarad ezen a síkon megoldásával együtt. De maga a téma nem lélektani, itt a kisember életéről van szó, a nagyobb fizetés, illetőleg a nagyobb összeg öröklésének vágyáról. Az elbeszélést az emeli a rajz fölé, hogy valóban megtörténik az öröklés, és Thury a novella végén a következményt is, a házastársi élet harmóniájának felbomlását is érzékelteti: „Az asszony szeretett volna valamit hallani a terveiről, de nem merte kérdezni. Úgy ültek egymás mellett, mintha idegenek lettek volna.” A *kés*⁴⁰ a kisember szerelmét rajzolja meg. A novellában van némi, egészen elenyésző szerkezeti bellenés. Thury kissé részletesebben írja meg az apa tragédiáját, de nem ok nélkül, hiszen meg akarja mutatni a fiú szerelme mélységének okát. A szerelem leírása, a fordulópont és a megoldás művészi erőre vall. Hangulatot és atmoszférát teremt a fiú bemutatása: „idétlen, féltlen, bizalmatlan maradt mindig... Maga kereste meg a kenyerét, néhány forintért négy-ötfele szaladgált privát órákat adni s kopott, gyámoltalan alakja olyan pontosan futotta végig az utcákat, mint ahogy egy óramutató járja be a maga útját.” Az író a szerelem leírásával sejteti, hogy a diák élete melegséggel, emberséggel telne meg, ha szerelmét viszonzóznák. A pincérlányban azonban a közeledés csak baráti érzéseket kelt, s Thury a novella befejező mondataival érzékelteti, hogy a fiú tovább járja a robot útját: „s megint olyan ügyetlenül lóbázta a karjait a levegőben, hogy a madarak messze fölrebentek előtte, amikor jönni látták.” A *miniszter vendégei* című novellában⁴¹ a történet kedélyes előadásmódja és a csattanó között oly éles a kontraszt és oly mély az összefüggés, hogy megdöbbenő erővel hat reánk a rangkóróság ilyen ábrázolása. A *hatodik* című elbeszélés⁴² egy apának az utolsó, a hatodik halálba menő családtagjáról kapta a címét, és ez a novella fordulópontja is. De a témája az a lélektani folyamat, amely a sorozatos csapások alatt az apában végbemegy. A novella egymást váltva ábrázolja az okot: a betegséget, illetőleg halált és monolog interieur formájában a következményt: az apa fokozatos eléréktelenedését. A *Tizenegy esztendő* tulajdonképpen azt a tizenkettedik esztendőt mutatja be, amikor a novella központi alakja rádöbben, hogy akkor rontotta el az életét, amikor 11 évvel ezelőtt szeretője kedvéért felrúgta házasságát. A volt házastársak találkozása mutatja, hogy Thury tud már a párbeszéddel is légkört teremteni, jellemet festeni, sőt ilyen eszközök felhasználásával feloldani a konfliktust.

A távolból felidézett hazai élet jelenségei közül Thuryt újra foglalkoztatták a katonaság problémái. Már nem a katonaélet anekdotikusan mosolyogtató kaszárnyatörténetei, hanem az Osztrák—Magyar Monarchia hadserege egy jelentős rétegének, a polgári származású és a világot a polgár szemével látó katonatisztek lettek novelláinak hősei. Ezekkel az elbeszélésekkel indul meg azoknak a katona-történeteknek a sora, amelyekben más-más oldalról veszi

³⁸ Pesti Napló, 1894. júl. 19. — TZÖM I. 50—58.

³⁹ Pesti Napló, 1894. febr. 14. — TZÖM II. 143—149.

⁴⁰ Pesti Napló, 1894. márc. 15. — TZÖM II. 180—189.

⁴¹ Pesti Napló, 1894. nov. 14. — TZÖM I. 74—84.

⁴² Pesti Napló, 1894. okt. 18. — TZÖM I. 81—85.

számba hőseit, e réteg társadalmi és erkölcsi problémáit. A sokszor felszínre kerülő téma fejleszt, csiszolja a tervezett dráma konfliktusának, jellemrajzainak motiválását is, szinte kitalálható, hogy a novellák mint viszik előre az írók a végső kifejeződés, a későbbi dráma, a *Katonák* megfogalmazása felé. A Münchenben írt katonanovelláiban a probléma súlyossága még a novellaformát is szétért. Szemmeláthatóan a helyzet, a jellem, a körülmény megrajzolása foglalkoztatta Thuryt, maga a téma érdekelte, a novella esztétikai követelményeivel nem is törődött. Ezért nekünk is a téma szempontjából kell vizsgálnunk ezeket az írásokat. A sort nyitó *Jávor főhadnagy* című elbeszélésében⁴³ a kemény, határozott magatartású Jávor főhadnagy erkölcsi szemléletével, menyasszonyához való hűségével, a szakmájához való hozzáértés dolgában messze maga mögött hagyja a többi katonatisztet. Ugyanígy kiemelkedik a többi katonatiszt közül a *Katonák* című elbeszélés⁴⁴ Gáll Ferenc főhadnagya is, aki feleségével együtt nem tud beleilleszkedni tisztársai életébe. Itt találkozunk először azzal a motívummal, hogy az após hiúságból, társadalmi megfontolásokból választott leánya élettársául katonatisztet. A feudális alapokon nyugvó katonaság bírálata *Az ezredes*,⁴⁵ amelynek földbirtokos hőse azért nem lehet tényleges katonatiszt, mert anyja fiatalkori életéről különböző hírek terjengtek.

Az itt felmerült kérdések Thurnak azt a nézetét tükrözik, hogy a katonaság problémáit a feudális, antidemokratikus szellem okozza. Erre mutat *A kis vörös zászló* című novellája is.⁴⁶ Témája — bár nem említi meg az író — az 1848-as szabadságharc kis epizódja. Főhőse „egy kis szürke tábornok”, aki a katonák számára „érthetetlen nyelven” beszélt. De ennek ellenére a katonák rajongtak a tábornokért. Nem nehéz felismerni a „kis szürke tábornokban” a legendás hírű Bem apót. Egy nehéz küzdelemmel eltelt nap után a tábornok a számára kiszemelt szállásra ment. Az is tele volt már fáradt, álomba merült katonákkal. Egy kíséretében levő „fiatal tiszt szörnyen megbotráncozott ezen a szemtelenségen, hogy már a tábornok kvartélyába is betör a népség s rugdosni kezdte a csizmája orrával azt a legényt, aki legközelebb feküdt az ajtóhoz. A tábornok rákiáltott: Hagyjon békét neki, minek bántja? — Mehetnének talán másfelé is. — Elférünk” — felelte a tábornok és elhelyezkedett a fennmaradt helyen. Thury ebben az idézett epizódban — amelyet valószínűleg apjától hallott — azt a katonaeszményt mutatja be, amelyet követendőnek tartott. Ilyen epizód a monarchia seregében csak a fáradt katonáknak a házból való kiűzésével végződhetett volna.

Miután ezek az elbeszélések megszülettek, küldi 1894-ben a már előbb említett levelét barátjának, Kovács Dezsőnek, amelyben arról a határozott szándékáról értesíti, hogy drámát ír a szegény katonatiszt életéről. A dráma megszületése természetesen még messze van, de a téma tovább csiszolódik újabb elbeszélésekben, már valóban a novella kereteiben. Azonban ez később, Münchenből való hazatérése után következik.

Hollósy körének reveláló hatását tükrözi Thury művészetében a kisember-történetek mellett a munkások és parasztok életét megelevenítő elbeszélései is. A korábbi években feltűntek ugyan parasztok rajzaiban, de alakjait kedélyesen, pontosabban kedveskedően ábrázolta. Nem a népszemlélete volt idillikus, hanem kevés volt még a művészi tapasztalata ahhoz, hogy az életnek egy olyan fordulatát ragadja meg, amely elszánást, határozott helytállást követel meg. A füstgomolyban úszó kávéházi teremben folytatott beszélgetések döbbszerűen rá, hogy nemcsak a festőknek lehet az élet drámai fordulóját vászonra álmódni (lásd pl. Iványi-Grünwald Béla „Az anarchisták sorsot húznak” című, ebben az időben befejezett képét), hanem az elbeszélés, a tárcanovella egyik éltető eleme az emberi sorsokban bekövetkező fordulat megragadása.

⁴³ Pesti Napló, 1893. aug. 13. — TZÖM II. 164—172.

⁴⁴ Pesti Napló, 1893. dec. 24. — TZÖM II. 59—73.

⁴⁵ Pesti Napló, 1894. júl. 31. — TZÖM I. 86—95.

⁴⁶ Pesti Napló, 1894. máj. 10. — TZÖM II. 173—180.

A *Közművesek* című novellájában⁴⁷ igen jellegzetes témát dolgoz fel: a spekulációs építkezést. Az elbeszélés cselekménye egy igen borús, szinte téliesen fázós augusztusi napon történik. Az indítás, a felépített házfal megingásának, a veszélynek tükröződése az emberek magatartásán tragédiát vetít az olvasó elé. Feszültséget teremt a munkások, a pallér, az odahívott rendőrök és a szakértő bizottság viselkedése. Sőt, amikor a bizottság kijelenti, hogy a fal nem dől le, s két munkás jó pénzért vállalkozik a lebontására, ilyen párbeszéd hangzik el a novellában: „A vak is látja, hogy be fog dőlni velük a fal, kevés a malter, sok a tégl, két ember nem semmi. . . — De ha az urak azt mondják, hogy megbírja. . . — Az urak? — Megvetőleg legyintett a kezével. — Mit tudnak ahhoz az urak?” s utána az egyik munkás felesége kétségbeesésében térdre roskad és imádkozni kezd. Itt azonban megtörik a novella felépítése, mert nem az következik be, amit várunk, hiszen a falat lebontják, és az író számára újra kilátás nyílik a kék hegyekre. Ez a téma később érik meg Thuryban, amikor 1903-ban *Az özvegy javára* címmel a dolgok logikájának megfelelően a feszültséget tragédia oldja fel, nem is említve azt az egészen mély társadalmi mondanivalót, amit majd ez az elbeszélés képvisel. Münchenben e témából még csak helyzetkép született.

Másik novellája egy vérbefojtott sztrájkról szól. Szinte megdöbbenő, hogy a magyar irodalomban így kezdődik egy novella: „A bácsi kenderfinomító-gyárban egy hete szünetel a munka”. S ebből a szempontból is értékelnünk kell Thury *A sztrájk* című elbeszélését.⁴⁸ Előző munkásnovellájában (*Acél és csipke*) még sok a romantikus elem, ennek itt már nyoma sincs. Egy vidéki sztrájkot elevenít meg. Nagy művészi hűséggel számol be a sztrájkot követő „szabályos” folyamatokról: a munkások megfélemezésére kirendelt csendőrök megérkezéséről, a tökések kiéheztetési akciójáról. De a munkások kitartóan ellenállnak. A nélkülözés végül is arra készteti őket, hogy megrohamozzák a gyárat. A kaput bezúzó munkások szembe találják magukat a csendőrszuronyokkal. De csak egy pillanatra torpannak meg, tovább folytatják előrenyomulásukat. Eldörren a csendőrsortűz. Sebesültekkel, halottakkal telik meg az udvar. Sokukat letartóztatják, a halottakat pedig csendőrkísérettel viszik ki a temetőbe. — Ez a leírás művészileg objektív (bár némi bizonytalanság már itt is tapasztalható). A novella további részében előtérbe lép a csendőrvérgengzés egyik áldozata fiának az alakja. Thury ebben a figurában egyéníteni akarja a sztrájkban elbukó munkást, de kísérlete művészileg naturalizmusba fullad. A fiút apja halála megtörte. Hiába próbálják társai a gyilkosok elleni gyűlöletre szítani, elhatározza, hogy eleget tesz a gyáros felszólításának, és újból munkába áll. Éjjel a temetőben apja sírjánál csendőrökbe botlik. A beszélgetés során megtudja, hogy a vele szembenálló csendőr apja gyilkosa volt. Egykedvűen hallgatja a csendőr mentegetődzését, majd azzal a kéréssel fordul hozzá, hogy segítse visszajutni a gyárba. S e szavakkal végződik a novella: „Megteszi ugye? — Hiszen maga káplár úr olyan jó embernek látszik.” Thury elbeszélését nem szabad mai mércével mérnünk, pontosabban nem szabad elfelejteni, hogy még Gorkij nem lépett fel, s az irodalmi ábrázolásban realista író tollából még nehezen találhatott ilyen témához művészi ösztönzést. Egy talpig becsületes, a megaláztatást és nyomort jól ismerő, igen tehetséges író meglát és a maga számára feldolgoz a magyar nép életének egyik igen fontos (talán más értelmiségi író számára nem is feltűnő) szakaszából egy állomást: a szervezett sztrájk vérbefojtását.

A *vasút* című novellájának⁴⁹ témája már tipikus. A grófi birtoktól szorongatott magyar falu életébe a vasútépítéssel betör a kapitalizmus. Az elbeszélés leírással kezdődik, mintegy visszatekintés: „Alig egy esztendeje, hogy a falum határán átvezették a vasúti vonalat.” De nem „elbeszélés”, nem egyszerűen csak egy történet előadása az író célja. Már az indításnál

⁴⁷ Pesti Napló, 1894. szept. 16. — TZÖM I. 36—42.

⁴⁸ Uj Idők, 1895. jan. 20. — TZÖM I. 16—26.

⁴⁹ Pesti Napló, 1894. nov. 6. — TZÖM I. 123—130.

érzékelte, hogy többről van szó: „a gyermekek tágranyitott szemmel-szájjal bámulták meg a sok furcsa holmit [ti. ami a vasútépítéshez kellett], a parasztok meg komoran mentek be a házaikba, hogy ne kelljen köszönteniök a mérnököket, akiket az urasági fogaton vittek ki a vonalhoz.” Ezután az átélt élmény, a tárgyismeret hitelességével leírja, hogy két város között a nagybirtok határában, ahol alig terem meg a kenyérre való búza, fuvaros minden ember. S elkezdik építeni a vasutat: „Mikor megérkezett az első mérnök s a szögmérőjével kiment a határba, elindult a suttogás és kérdezték az emberek egymástól, hogy: mi lesz?” A vasút megépült: „Nem kellett már ezután senkinek se a kocsí, se a ló, hetekig a szegen lógott az ostor, éhesen őgyelegtek a gyerekek az utcán s tele lett a kocsmá.” Az emberek már így beszéltek: „A keservét a kormánynak! kihúzták a lábunk alul az országotat.” A novella középpontjában álló paraszt, Vajda Tamás, akit az író így jellemez: „csak félig volt részeg, az indulat tette vaddá”, szomszédaival együtt kiment az állomásra megnézni az avatásra megjelenő minisztert. A miniszterrel együtt megjelenik a novellában az erőszakszervezet is: csendőrök posztolnak a vonal mentén. A parasztok, messziről, a rétről figyeltek, csendesen a földet nézve. Vajda még lehúti indulatát, de hazafelé menet már megjegyzi: „ha mindenki olyan buta lenne, mint a többi paraszt, sohase lenne igazság a világon.” A novellában már eddig a pontig is feszült a légkör, de Thury még bátrabb írónak bizonyul, mert végigvonultatja az állomásfőnököket és nejt a végsőig elkeseredett falun, majd meghal Vajda Tamás kislánya. Ez a feszültség már megoldást követel, s a megoldás igazi novellistára vall: Vajda kirohan az állomásra és rálő az állomásfőnökre. Az állomásfőnököknek semmi baja sem történik, s a novella így fejeződik be: „A pénztáros a bakter és a raktáros után kiabált, s megkönnyebbülve lélegzett föl, mikor a sínek mellett két csendőrt látott szaladni az állomás felé. Az egyik csendőr pofont adott a szegény embernek, csupa szokásból, mert szükség igazán nem volt rá, megvasalták, hogy jajgatott belé, észak felől pedig nagy sípolva érkezett meg a vonat. A fuvaros behúnyta a szemét, hogy ne lássa”. Ez már realista alkotás. A jól felépített elbeszélésben biztos a vonalvezetés, s a társadalmi téma (amely a magyar nép életében oly fájdalmasan valódi) lényeges jegyei kerülnek előtérbe, sem az uralkodó osztály képviselőinek kiválogatásában és mozgató-sában, sem a parasztok képviselőjének ábrázolásában nincs semmi felesleges, zavaró vagy mellékes mozzanat. Sőt a cselekmény ábrázolásán keresztül érzékelhetjük, hogy Thury ebben a kérdésben már nemcsak együttérző vagy szimpatizál a magyar parasztság életével, hanem azonosul. Ezt tükrözi az egész novella, de a befejezése bizonyít: hiszen Vajda Tamás semmit sem bánt meg.

3.

A müncheni termés témáinak, művészi megoldásainak áttekintése is már arra figyelmeztet, hogy a két és fél éves külföldi tartózkodás idején jelentős változás következett be Thury művészetében és szemléletében. A változást maga is érezte. Pályafutásának ez az első állomása, amikor megelégedéssel tekint írói tevékenységére. Kovács Dezsőnek küldött leveleiben minduntalan ilyen mondatokra bukkanhatunk: „Nézd a Naplót, most is küldtem nekik valamit, amire sokat adok.”⁵⁰ „Olvastál tőlem valamit a Naplóban? Odá írtam egy pár csinos dolgot”⁵¹ „Legközelebbi tárcámra (a Naplóban) felhívom a figyelmedet, nem hiszem, hogy rossz”⁵². „Legközelebbi, a *Miniszter vendégei* c tárcámra fölhívom figyelmedet”⁵³ Az idéze-

⁵⁰ 1893. aug. 21-i levél, valószínűleg a Pesti Naplóban augusztus 31-én megjelenő *Vén politikusokra*, vagy a később, szeptember 16-án megjelenő *Tizenegy esztendőre* vonatkozik Thury megjegyzése.

⁵¹ 1893. október 3-i levél.

⁵² Az 1894. okt. 15-én feladott leveléből. Thury vagy az október 18-án megjelenő *A hatodik* vagy a november 6-án megjelentetett *A vasút* című novellájára figyelmezteti barátját.

⁵³ Az 1894. nov. 10-i leveléből.

tek tovább szaporíthatók, de már az eddigiekből is kitűnik, érezte: tehetsége fordulóponthoz jutott.

Münchenből küldött írásaival lezárult a kolozsvári és szegedi évek próbálkozása, végérvényesen felhagyott a rövidlélegzetű rajz-formával (noha néhány rajzot 1893-ban még küld Münchenből a Fővárosi Lapoknak), és elfordult a hagyományos magyar elbeszélés-típustól is, bár mint láttuk az ebben a műfajban írt témái inkább elnyújtott rajzok, mintsem kerek elbeszélések voltak. Az új műfaj, amelynek lehetőségeit a hazaküldött termésében próbálgatta, a tárcanovella. A két és fél év több mint negyven darabjában az új forma széles skálájával találkozhatunk, szinte mindegyikében más kiindulási pontról más-más megoldás felé tör. Egyikében még a hagyományos elbeszélés kompozíciójának nyomaira, másikában a rajz karcsú építményének elemeire bukkanhatunk, de mindegyikbe érezzük a formával való birkózás nyomát.

A műfaj is ezekben az években vívta ki magának irodalmi életünkben a létjogot. A tárcanovella a rövid rajz és a hagyományos elbeszélés jellegzetes vonásait ötvözte egybe. Az elbeszéléstől átvette a nagyobb folyamat, tágasabb horizontra való törekvés igényét, a rajztól a finom interiőr-folyamatok és jelenségek boncolásának módszerét. A műfaj kibontakozása és virágba szökkenése a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején következett be. Az előző évtized rangosabb elbeszélőinél, Mikszáthnál, Peteleinél, Tolnainál még a két műfaj külön jelentkezik. Mikszáth művészetében változatlanul meg is marad ez a különállás, Peteleinél már inkább találunk nyomokat arra, hogy az éles határvonalak elmosódnak, hasonló tüneteket figyelhetünk meg Tolnai Lajosnál is. A műfaji és témabeli változásokra érzékeny Vértesi Arnoldnál is megfigyelhetjük az évtizedfordulónál a tárcanovellák felé hajlást. A nyolcvanas években fellépő új prózaírók nemzedék, Bródy Sándor és Kabos Ede írásai a tulajdonképpeni előkészítői a tárcanovellának, az ő kötetekben legszembetűnőbb a rajz metamorfózisa.

Elbeszélő irodalmunknak átalakulásával irodalomtörténetírásunk viszonylag keveset foglalkozott. A műfaji problémákkal pedig még ennél is kevesebbet. Egy-egy írói arckép meg-rajzoló előttem felmerült a kérdés, de e szerzők megelégedtek tanulmányuk hőisével kapcsolatos kérdések taglalásával, a műfaj kialakulásának folyamatát nem kísérték figyelemmel. A téma első szintetikus vizsgálója, Galamb Sándor „A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban” című tanulmányában⁵⁴ a műfaji problémák tisztázásának igényével lép fel. Ezt a célkitűzést az elbeszélés és a rajz viszonylatában elvégzi, negatív módon definiálja a rajz jellemző vonásait, és megjegyzi, hogy a rajz „a maga rövid, pár évtizedes fejlődése alatt a hangot és a megformálásnak módját többször cserélgette, nyugtalan egyéniségével az önalkotta formát többször széjjeltörte és újjal helyettesítette.” E jelenség felismerése azt a reményt kelti a tanulmány olvasójában, hogy a szerző az idézett gondolat jegyében a rajz továbbfejlődésének állomásaként mutatja be a tárcanovellák sajátosságait. De ezt az elemző munkát Galamb nem végzi el. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy ő a tárcanovellát a rajz egyik alcsoportjának tekinti és nem önálló életre kelt műfajnak. A tárcanovella terminust a szerző a rajzírók önteltségének, az utólagos hagyomány-kiépítés eredményének tekinti: a rajz „annyira merészkedett, hogy nemcsak jelenének irodalmi mozgalmait felett gyakorolt diktatúrát, hanem még jogelődjének, a régies novellának nevét is eltulajdonította a maga számára, hogy mikép ösztönös öskeresésével minden újító mozgalom, ő is az elődnek szellemi presztízst s megszerzett tekintélyét ön-maga számára értékesítse.”⁵⁵ A továbbiakban Galamb együtt tárgyalja a rajzot a tárcanovellával, és már nem is utal arra, hogy a kettő között lényeges különbség van. A kompozíciós változatokra felhozott példái között vegyest szerepelnek valódi rajzok jellegzetes tárcanovellákkal.

⁵⁴ Budapesti Szemle 1925. 201. köt. 47—72.

⁵⁵ GALAMB S. i. h. 49.

Az 1930-as években két doktori disszertáció foglalkozik a műfaj problémáival. Dénes Clarissa a rajzforma kialakulását vizsgálja. A XIX. század végéig csak a rajzforma jelenlétét észleli, tanulmánya záró soraiban utal ugyan a tárcanovellára, de annak jelentkezését a XX. század elejére helyezi.⁵⁶ A másik disszertáns, Lovrich Gabriella a tárca formafejlődését vizsgálja, végigkíséri a csevegő, a tudományos ismereteket közlő, az ülésekről beszámoló tárcák alakulását. Ő már tudomást vesz a tárcanovelláról is, és egy kissé túl koránra, az 1870-es évekre téve első megjelenését megjegyzi, hogy előzményei a rajzba nyúlnak vissza.⁵⁷ A műfaj átmeneti formáit Peteleinél véli megtalálni, jellegzetes vonásait a rajzéval tartja közösnek, véleménye szerint „a rajzforma csiszolódik, terjedelme csökken és az 1880-as években megalakul a tárcanovella, mely lényegében rajz, de azáltal, hogy a hírlapok vonal alatti részébe kerül, nyeri a tárca elnevezést”.⁵⁸ Lovrich a tárcanovella jellegzetes művelőiként — az írók pályakezdési időrendjét figyelembe se véve — Tóth Bélát, Kabos Edét, Rákosi Viktort, Benedek Eleket, Gárdonyi Gézá, Kóbor Tamást, Bródy Sándort és Herczeg Ferencet említi meg, de bizonyos mértékig Mikszáthot is közbük sorolja.

Galamb Sándor, Dénes Clarissa és Lovrich Gabriella az új műfajjal szemben megnyilvánuló kritikai állásfoglalást Gyulai megjegyzéseihez rögzíti.⁵⁹ E tanulmányok nyomán irodalomtörténeti közvéleményünk a tárcanovellák ellen irányuló kritikai támadásokat csupán Gyulai nevéhez köti, holott Gyulai csak a konzervatív kritika immár több éve folyó támadásainak adott nagyobb súlyt a Kisfaludy Társaság elnöki székéből elmondott beszédeivel (1895, 1898).

Az egykorú kritika részletesebb megvizsgálása nemcsak azért célszerű, hogy megfigyeljük az ellenérvek kialakulásának mozzanatait, hanem azért is tanulságos, mert ezekből a megjegyzésekből kitűnik, hogy a kortársak világosabban látták a műfaji elkülönülés folyamatát, mint a későbbi korok irodalomtörténészei. Az egykorú konzervatív kritikában a nyolcvanas években még elszórt megjegyzések a kilencvenes évek elején egyre nagyobb számban jelennek meg. Már nem egy-egy író kötetével kapcsolatban, hanem magával az iránnyal szemben. Nem a rajz, nem is a tárca (a már elfogadott és fémjelzett csevegő, hangulatfestő tárca) ellen hadakoztak az irodalmi vezércikkírók, hanem a tárcanovellák ellen. A gazdagon felsorakoztatott és gyakran visszatérő érveikből kitűnik, hogy a látszólag formai ellenvetések mögött tulajdonképpen a tárcanovellák révén felszínre törő új társadalmi jelenségek, a nagyvárosi élet színfoltjainak meglevenítése vívta ki támadásaikat. Ezzel a hangvétellel analóg az a kritikai metódus, amellyel az évtized végén a konzervatív kritika a regénykompozíció védelmét hangoztatva támadta Mikszáth Kálmán Új Zrínyiásának ironikusan megrajzolt társadalmi körképét.

A kritikai ellenvetések a sajtó egyre nagyobb szerepének taglalásából indulnak ki, és ugyanide térnek vissza. Hosszasan fejtegetik, hogy a napilapok a közönség kegyeinek és támogatásának érdekében arra kényszerítik az írókat, hogy egy számban elhelyezhető, tehát hat-nyolc tárcahasáb terjedelmű, rövid elbeszéléseket írjanak. A több számra átnyúló alkotásokat fanyalogva fogadják, és a honorálással, a rövidebb írások viszonylag jobb díjazásával készítetik az írókat a tárcanovellák alkotására. És a pénz utáni hajsza, a szerkesztőségekkel kötött megállapodás gyors, kapkodó munkára kényszerítik az írókat. Ez a gondolat szinte minden e kérdéssel konzervatív oldalról foglalkozó cikkben visszatér. Konklúzióikban a leg-

⁵⁶ DÉNES CLARISSA: A rajz kialakulása irodalmunkban. Bp. 1933. 29.

⁵⁷ LOVRICH GABRIELLA: A tárca a magyar irodalomban. Bp. 1937. 27—28.

⁵⁸ LOVRICH G. i. m. 30.

⁵⁹ GALAMB S. i. h. 49.; DÉNES CL. i. m. 6—8.; a legrészletesebben még LOVRICH GABRIELLA foglalkozik a kritikai támadásokkal, megemlíti más kritikai megjegyzéseket is, de az időrenddel rendkívül lazán bánik, így például a Gyulai-beszédek előtt megjelent egyik írást Gyulai beszéde visszhangjaként tekinti. I. m. 38—41.

meglepőbb következtetésektől sem riadnak vissza: „A napi sajtónak egyáltalán nem feladata a szépirodalom művelése; nem, különösen napjainkban, midőn a virágzó irodalom amúgy is, az olvasóközönség számára mérten elég szépirodalmi lappal bír, s talán többel is, mint kellene.”⁶⁰

A támadások, a napisajtó és az irodalom kapcsolatának negatív értékelése nem általában a szépirodalomnak a sajtóban való megjelenése ellen irányult, hanem kifejezetten a tárcanovella ellen hadakozva jutottak el a konzervatív lapok kritikusai e szélsőséges álláspontig. Ez nyilvánvalóvá válik, amikor az általánosságból áttérnek a konkrét kifogásokra. Az újságírást teszik felelőssé, hogy a terjedelmesebb beszélyeket és novellákat kiszorították, és a közönség igényeinek kiszolgálása arra készítette a szerkesztőket, hogy megváltoztassák a hagyományos műfajokat: „átalakuláson ment keresztül a novella s a beszély, melyből tárca lett. Az aktualitás e műfajt is megváltoztatta, s valami közepes, átmeneti formát létesített a novella és a riport közt.”⁶¹ A tárcaformát csak eredeti rendeltetésében, könyvbírálatok, útleírások, külföldi levelek, tudományos apróságok, könnyed, ismeretterjesztő cikkek számára találták alkalmasnak, és határozottan megjegyezték, hogy a „tárcaközleménynek nem szabad a csevegésnél nagyobb arányúnak lenni, amint a csevegés határán átlép, többé nem tárca”.⁶² A tárcába került elbeszélések formajegyeit nem a kialakuló tárcanovella belső igényeiben keresték, hanem megfordítva a terjedelmi határokat, a hat és tizenkét hasáb között mozgó terjedelemben vélték felfedezni az új műfaj művészi sajátosságait. Egy anonim kritikus egy tárcanovellás kötet kapcsán meg is jegyzi, hogy „az új elbeszélői formát csupán külső, technikai határok szabják meg, melyeknek a munka szerkezetére semmi befolyásuk nincs”.⁶³ Így bontakozott ki az úgynevezett „rövid lélegzet” elmélete, amely a hírlapirodalom megrontó hatásának könyvelte el, hogy az írók nem érnek rá eleget foglalkozni tárgyukkal, a terjedelmi határokat arra készítetik őket, hogy könnyelműen elpazarolják meséiket, alakjaikat, sietve haladjanak a végkifejlés felé, és így a tárca keretei közé szorítsanak olyan témákat, amelyek drámába vagy vígjátékba, vagy éppen regénybe kíváncsoznának.⁶⁴ A tárcanovella ellenfelei szerint a sietség eredményezi azt az anomáliát, hogy az írók elvesztik az ihletet, elvetik a szélesen hömpölygő leíró és elemző stílust, és helyébe a hangulatok megragadására, a poének ügyes kiélezésére törnek.⁶⁵ A gyors kifejlésre való törekvés arra készíti a tárcanovella-írókat, hogy egyszerűsítsék a jellemrajzokat, átugorják a „művészi bonyolat-detaille-okat”, tehát elszíntelenítik az összetett folyamatokat. Mivel nem törődnek a lélektani ábrázolás folyamatosságával, „lepke módjára szállonganak képről-képre, s mivel a hézagok a hiányos vagy egyáltalán hiányzó kompozíció miatt megvannak (a csillagok és pontok tátongó szirtjeivel), a cselekvény töredékeit misztikus burokba bonyálják”.⁶⁶ Egy vidéki szerző kötetét bírálva a recenzió a kifejtetlenség, felgyorsított ütemű cselekménybonyolításért marasztalja el az író, történeteiben, a kritikus szavait idézve „villamos gyorsasággal haladnak az események”.⁶⁷ Mindezekhez szükséges még egy anonim kritikus véleményét is idézni. Két okból jellemző ez az állásfoglalás. A kritika konkrét, a Singer és Wolfner kiadásában megjelenő 1893-as Mikszáth szerkesztette Almanachról szóló bírálat, tehát — ha lehet ezt a kifejezést használni — egy reprezentatív, az elmúlt 1892-es esztendő válogatott terméséből összeválogatott kötet kapcsán fejtegeti a kritikus véleményét. Ezt saját maga is tudja, hiszen ismertetésében nem a kötetben összegyűjtött írásokról, hanem magáról a tárcanovella műfajról értekezik. Ellenvetései annál inkább érdeke-

⁶⁰ Delta: Szépirodalom és napi sajtó. Magyar Szemle 1891. jan. 25.

⁶¹ Ludovicus: A mai napi sajtó. Magyar Szemle 1895. jan. 27.

⁶² Botond: Tárcáírók. Magyar Szemle 1892. jún. 26.

⁶³ ÁGAI BÉLA: Tárcanovellák. Fővárosi Lapok 1893. dec. 16. 2867. l.

⁶⁴ Botond: Rövid lélegzet. Magyar Szemle 1894. júl. 1.

⁶⁵ PALÁGYI MENYHÉRT: A mai magyar irodalom. Magyar Szemle 1892. ápr. 17.

⁶⁶ TÓTH SÁNDOR: Maupassant és magyar tanítványai. Fővárosi Lapok 1893. jan. 28.

⁶⁷ Censor: Hrabovszky Lajos: Hétköznapi emberek. Fővárosi Lapok 1894. jan. 4.

sek, mert a hagyományos elbeszélés-műfajokkal hasonlítja össze a jövevényeket, és ennek alapján részletezi ellenvetéseit. A kissé hosszú gondolatmenetet teljes egészében idézzük, mert összegezi az általános kifogásokat. „Ezek a rajzok nem tulajdonképpen rajzok — írja az anonim kritikus —, zsáner-képek. Regény-tárgyak, amint a szintén hírlapi taposó munkát végző Bródy Sándor nevezi el a maga novelláit; hosszú lére bocsátott adomák, két-három hasábra terjedő csevegés után odanyomott, epigrammaszerű élcék, megcsonkított novellák. Hasonlítanak ezek a dolgok a kínai nőkhöz, kiknek lábát megnyomorítják, mert azt hiszik, hogy a kínai nő így válik széppé. A rajz egy alak, egy helyzet; egyetlen lélektani momentum képét adja részletekbe menő megfigyeléssel; egy pontot ölel fel, egy helyben marad, nem folyik tovább, mint a kép, mint a szobor, mint a tó tükre. Ha ezen a ponton már valami történik, az az elbeszélés, még pedig ha ez a történet egy egész életet, vagy egy élet hosszabb korszakát foglalja magában, az — kidolgozása is elérvén bizonyos terjedelmet, legalább is a normális kötetet — a regény, míg a novella kerete és eseménye kevesebb élet-időt foglal magában, kevesebb alakot sző be a regénynél az epizódokba, reflexiókra sem fordíthat annyi tért, mint a regény. Mégis több, mégis egészen más a rajznál, mert van mozgása, van lefolyása, egyszerűval mesével rendelkezik. Mit kapunk most a tárcarovatban úgynevezett novellistáinktól? Azt, ami sem novella, sem rajz, amire már rámutattunk: egy alak rajza, de egész élet, vagy hosszabb életszakasz viszonyainak felöléléssel, amelyek markiroztatnak s összes értékét a rajz végére helyezett pointe képezi. Ez nem regény, ez nem novella s a lélektani festések, művészi kidolgozás vagy érdekesítő mese alatt mit tartalmaz egyebet, mint szenzációsan egymás mellé és után illesztett színeket, melódiaivá össze nem olvadó hangokat s így születnek meg ezek a plaine aire-munkák, az újabb 'elbeszélők' úgynevezett hangulatos és szingazdag termékei...”⁶⁸

A körülbelül négy évnyi időből összemarkolt bírálatokból ma már világosan kitűnik, hogy a konzervatív kritika ingerlékenységét a polgári fejlődéssel lépést tartó újságírás váltotta ki. Az újságok távolról sem voltak a polgári átalakulás szószólói, de rovatolásukkal, olvasmányosságra való törekvésükkel igyekeztek kielégíteni a városi olvasóközönség igényeit. Így zsugorodnak össze a hajdani uralkodó műfajok, a hosszadalmas vezércikkek, a folytatásos értekezések a társadalom és tudományok köréből, a minimumra korlátozódnak az országgyűlési beszámolók. A teljes parlamenti beszámolók mellett és mindinkább helyettük színes, szubjektív beszámolókat nyújtottak az ülésekről. A Mikszáth Kálmántól kezdeményezett A t. Házról rovat számszerűen is lemérhetően növelte a Pesti Hírlap olvasótáborát. A mikszáthi kezdeményezéshez hasonlóan a többi napilap is áttért a színes és eleven tárcák közlésére. A lapszerkesztés változására utal a hírovatok kibővülése, a napi szenzációkról, akár gyilkosságról, akár sikkasztásról vagy nagyobb párbajról volt szó, a napilapok részletesen szellőztették az ügy háttérét és következményeit. A darabosság, a nehézkesség feloldását szolgálták a tárcarovatban megjelentetett szépirodalmi termékek is. A tárcarovatban közöltek regényeket, hogy csak a magyar irodalom két legnagyobbjára, Jókai Móra és Mikszáth Kálmánra hivatkozzunk; Jókai A Hon megindulása óta szinte minden regényét folytatásokként írta lapjai számára, Mikszáth pedig az 1900-as évek elejéig, ameddig aktív kapcsolata volt napilappal, szintén újságban jelentette meg regényeit. A sort az élvonal után a többiek is követték. A tárcarovatot a magyar regényírók művein kívül nagy számban töltötték meg külföldi írók műveivel is. Jókai és rosszakkal egyaránt, a művészi alkotásokat mindinkább kiszorították a kommersz igényeket kielégítő szerzők. De a tárcarovatban kaptak helyet az elbeszélések is. Itt jelentek meg Jókai, Mikszáth, Tolnai, Vértesi, Gozdsu, Petelei, Bródy és Kabos elbeszélései. Három-négy számra átnyúló novellák, egy számot betöltő rajzok váltogatták egymást. A rajz a század utolsó harmadáig már kivívta polgárjogát a magyar irodalomban.

A támadások új hullámát, mint már jeleztem, az 1880-as évek végén a tárcanovella növekvő súlya váltotta ki. Már a korábbi években Bródy és Kabos Ede tárcaelbeszéléseit alig

⁶⁸ —: Magyar novellisták. Magyar Szemle 1892. dec. 4.

palástolt rosszalással fogadta a kritika, nem is annyira a formája miatt, mint inkább az elbeszélésekben ábrázolt városi élet árnyoldalai miatt. A Nyomor című kötetével fellépő Bródyt egyik kritikusa figyelmezteti, hogy „ne forduljon kizárólag az élet rothadt oldala felé”.⁶⁹ Az ugyancsak az első kötetével jelentkező Kabos Edét kioktatja kritikusa, hogy „nyomorról, szegénységről, elhagyottak szenvedéséről sokat írtak ezelőtt is, de a nyomort és szegénységet kifosztani utolsó törülközőjétől, utolsó lepletől és letépni szurdéka ablakjáról még a függőnyt is, hogy akármelyik pillanatban bekandikálhasson hozzá a vásottság is — ennek csak most vagyunk tanúi, a nyomort, az elhagyatottságot, a bűnt részvétünkbe ajánló belletrisztikus munkákban”.⁷⁰ A két példa kiragadott. A zolai naturalizmus hatására meginduló két író produktumát érinti. De a példákat tovább szaporíthatjuk. Az irodalom látókörének kitágulása, korábban mellőzött társadalmi rétegek, az ellentmondások hálójában vergődő emberek életérzéseinek megszólalása váltotta ki irodalmi életünkben a fanyalgás, a vétó szavait. Az előbb említett két kritikusi vélemény két priméren naturalistának tartott és magukat is annak valló íróval szegezte szembe az illendőség, a jóerkölcs figyelmeztető szavát. De a hagyományostól való eltérés, az új életérzések bemutatása hasonló tiltakozást váltott ki. Gozsdu Elek irodalmi közvéleményünk sem a maga korában, sem később nem tartotta sem naturalistának, sem kozmopolitának, vagy a korabeli szóhasználatból élve „nemzetietlennek”. És ennek ellenére a Tantalus című kötetét Palágyi Lajos a Petőfi Társaság folyóiratában, a Koszorúban a „túlhajsolt tendenciái”, az irón eluralkodó „gúny és keserűség” miatt rója meg.⁷¹

A nyolcvanas évek irodalmában a társadalom mélyére nyúló elbeszélők még csak elvétve jelentkeztek. Irodalmi életünk érdeklődése ebben az évtizedben a dzsentri életére, jelenére és különösen jövőjére összpontosult. Regényeinket, drámáinkat és különösen elbeszéléseinket ez a téma kötötte le. Csiky Gergelytől Mikszáthig, Iványi Ödöntől Tolnai Lajosig szinte minden valamire való író alkotásában ez a téma kerekedett felül. Az évtized végén, a kilencvenes évek elején ez a kép lassan módosul. A fejlődő városi és egyben izmosodó polgári élet az írók figyelmét ráirányítja a városi életre, a kialakuló polgári életforma sajátosságaira, és ezzel együtt felfigyelnek a polgárosodással párhuzamosan jelentkező társadalmi problémákra, a városi kispolgárság, a munkásság sajátos életkörülményeire. Ezzel a folyamattal egy időben vagy talán pontosabban ezzel párhuzamosan egyre nagyobb tért hódít a külföldi irodalom két speciális iránya: a francia naturalizmus híveinek alkotásai és az orosz klasszikus irodalom. Más helyütt még visszatérek e két irány jelentkezésének részletesebb taglalására, itt csak arra utalok, hogy egyik oldalról Turgenyev, majd a kilencvenes évek elejétől Csehov elbeszélés-szerkesztése, a különböző irányú művek témafelszabadító szelleme termékenyen hatott fiatal elbeszélőinkre. Új témák, új megoldási lehetőségek tárultak fel előttük. Az említett nevek a csúcsokat jelentik, napi sajtónkban és irodalmi folyóiratainkban nem ők képviselték, hanem csak fémjelezték a külföldi novellairodalmat, a fordított irodalom zömét a ma már elfelejtett vagy legjobb esetben ajkbiggyesztéssel tudomásul vett harmad- és negyedrangú francia és angol elbeszélők, a korukbeli bestsellerek képviselték. Ennek az elbeszélésdömpingnek a kára több, mint a haszna. Haszonról legfeljebb csak annyiban beszélhetünk, és ezt is csak feltételesen említhetjük meg, hogy a rutinos elbeszélő-mesteremberek ügyesen és gyakorlott kézzel megkomponált tárcanovelláikkal formai, megoldásbeli ötleteket adhattak a fiatal magyar gárdának. Persze termékeny ihletet nyújtó hatást igazában csak a nagy mesterek gyakorolhatnak, mert nem elég az ügyes szerkesztés, a jó kompozíció, az mind talmi, ha nem sugározza át a művész szívé és értelme.

A káros hatás már hamarosan jelentkezett. A konzervatív kritika a „nemzeti szellem” lebecsülését, a külföldi irodalom előtti térdhajlítást vetette a hírlapirodalom szemére. Nem

⁶⁹ (L.): Bródy Sándor: Nyomor. Fővárosi Lapok 1894. febr. 13.

⁷⁰ Egyetértés 1885. júl. 19.

⁷¹ Koszorú 1885. dec. 27.

disztingvált. A fércművek vagy a gyenge középszert képviselő művek révén támadta a külföldi irodalomnak bárminő közvetítését. Jellemző az a mód, ahogy a konzervatív Dengi János kozmopolitizmussal vádol: „Annyi tény, hogy a hírlapi irodalom a kilencvenes években, alig valami kivétellel, egészen kozmopolita irányú... Kozmopolitizmusról csak annyiban szólhatni, amennyiben ez irány sem eszmekörében, sem erkölcsi felfogásában nem nemzeti, hanem, mondhatni, kizárólag francia. Zola, Maupassant s hasonló zsánerű írók az eszmények s az utánzás képei, ezek erkölcsi világával egyetemben. Ez az irány ontja azt a sok érzékiségtől párolgó tárcát, mely meglopja az olvasó erkölcsi érzékét, feledteti vele a nemesebb eszményeket és pusztít a társadalomban.”⁷² Kozmopolitizmusban a fiatal novellistákat marasztalják el. Rájuk olvassák, hogy művészetükben „a kis franciák, kis oroszok divatja járja, de nem a nagy szabás. Valóságos miniatűr-iskola.” A városi szemlélet „a nagy nemzettest rovására” terebélyesedik.⁷³ „Manapság minden modern áramlat s minden külföldi iskola hatása érezhető újabb elbeszélőinken — állapítja meg Prém József —. És elszomorító az az utánzó és másoló düh, amely, kevés kivétellel, elfogta őket. Mindent idegen szemüvegen át néznek s a mások világnézetét úgy fogadják el, akár a Bock-szivart, mellyel kínálják.” Prém elbeszélés-eszményét körvonalazva némi fényt vet a novellairodalom ellen intézett támadások forrására. Véleménye szerint a magyar novellában legyen „akár a naturalizmusig erős realitás az alakok és dolgok *megfigyelésében*, poétai igazság az alapeszmében, mely az erkölcsi jóban való *hitemet* le ne rontsa és *magyaros felfogás* mindenben: a viszonyok rajzában, a gondolkozásban, érzésben és a stílusban is”.⁷⁴ Prém követelését nem kell túlzottan ízekre szednünk ahhoz, hogy felfigyeljünk arra, hogy a „poétai igazság”, az „erkölcsi jóban való hit”, a „magyaros felfogás” követelménye nem új, hanem egy régi, évtizedek óta hangoztatott elv alkalmazása elbeszélő irodalmunkra. A „nép-nemzeti irány szögezte szembe ezeket az elveket az 1880-as években fellépő új költői nemzedékkel, a Vajda János köré tömörült fiatal költőket, Reviczky Gyulát, Komjáthy Jenőt, Ábrányi Emilt támadta ezekkel a követelményekkel. Míg Gyulai Pál fogalmi körében „nemzeti” csak a hazai tárgyat és a kifejezőmód magyar jellegét jelentette az idegen világ ábrázolásával, illetve az elvont és idegenszerű nyelvvel szemben, századvégi tanítványainál éppenséggel a programszerű vidékiességet, a Budapest-ellenességet, társadalmi konzervativizmust és agrarizmust”.⁷⁵ És ha figyelembe vesszük, hogy Prém József a fent idézetteket a szegedi népiesek egyik vezéregyéniségének, Békefi Antalnak „A kálvárián” című elbeszéléskötete kapcsán fejtegette, s a kötetről nagy elismeréssel szólva a szerző legnagyobb érdemének azt tartja, hogy „amikor a modern segédeszközökkel közli írói élményeit, nem affektálja egyúttal a naturalizmus erkölcsét, hanem saját világnézetét hirdeti”,⁷⁶ akkor minden kommentárnál egyértelműbben bizonyítja — amit már az eddigi fejtegetéseinkkel is érzékeltettünk —, hogy a tárcanovellákkal szemben felsorakoztatott formai és eszmei ellenvetések azonos tőről fakadnak a „népnemzeti” irány híveinek az Arany János-normától elszakadt, új költőnemzedék ellen irányuló támadásaival. Csak ezek a költészeti kritikai csatározások közel egy évtizednyi idővel megelőzték a prózaírók elleni támadásokat. A költészet itt is a többi műfajok előtt járt.⁷⁷

A konzervatív irodalomszemléletnek a tárcanovella ellen intézett támadásai idején (itt még meg kell jegyeznünk, hogy a Magyar Szemle ugyan támadta Gyulait és az akadémizmust, de

⁷² DENGİ JÁNOS: Nemzeti szellem. Magyar Szemle 1895. febr. 10.

⁷³ TÓTH SÁNDOR: A magyar regény és a vidék. Fővárosi Lapok 1893. márc. 3.

⁷⁴ PRÉM JÓZSEF: Békefi Antal: A Kálvárián. Fővárosi Lapok 1894. aug. 30. — A kiemelések Prém Józsefét.

⁷⁵ KOMLÓS ALADÁR: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. Bp. 1956. Akad. K. 79—80.

⁷⁶ PRÉM JÓZSEF: i. h.

⁷⁷ Az új költőnemzedék irodalmi oppozíciójának történetét l. KOMLÓS ALADÁR i. m. 59—91.

Komlós szavával a „jobboldali ellenzék” szerepét töltötte be, és erről az álláspontról még sokkal merevebb álláspontot foglalt el, mint Gyulai és köre) az akadémizmus hivatalos fóruma, a Budapesti Szemle hallgatott. A csatározásokban nem vett közvetlenül részt. De állásfoglalást jelentett a kérdéssel szemben tanúsított mély hallgatása is. A folyóirat hasábjain az elbeszélést a hagyományos beszélek képviselték, a kritikai rovatban pedig a tudományos és ismeretterjesztő művek mellett csak nagynéha nyilvánította véleményét a prózairodalomról.

A tárcanovellák ellen irányuló támadások kellős közepén szólalt meg Gyulai Pál: a Kisfaludy Társaság 1895. február 10-én tartott közgyűlésén „Hírlapjainkról”, címmel előadást tartott. Beszéde középpontjában nem a hírlapok politikai, társadalmi szerepének taglálása állott, hanem az újságok irodalmi tevékenységének bírálata. Rövid bevezető után már rátér a lényegre: az újságokban megjelenő tárcák kiszorítják a beszéleket. A tárcarovatban megjelenő írásokat még „rajzoknak” nevezi, de a kompozíciójuk, szerkesztési módjuk ellen felsorakoztatott érvei világosan arra utalnak, hogy már a tárcanovella ellen hadakozik. Érveit, amelyek összegezik a korábbi támadások motívumait és alapjaivá váltak a további támadásoknak, bár eléggé közismertek, mégis szükségesnek tartom újból idézni: „Beszélek gyűjteménye helyett évenként tíz-húsz rajzgyűjteményt kell olvasnunk, ha ugyan olvassuk. Egy adoma kissé elnyújtva, egy kis bonyodalom, melyből talán jó beszély lehetne, de semmi sem lesz; egy pár jelenet az életből, melynek előzményeit és következményeit nem sejtethetjük; egy érdektelen kaland, amelyet az író humora akarna érdekessé tenni; a mező, az erdő, a pusztá leírása, köznapi reflexiók vagy élcék kíséretében; egy kávéházi vagy utcai eset, amelynek komikuma kétes becsű; egy szerelmi történet sok naturalizmussal, de annál kevesebb ízléssel és erkölcsi érzülettel rajzolva; szeszélyes képletek, kivételes lélekállapotok, diákos ábrándok, vásott tréfák: ime nagyrészt tárcáink tartalma.”⁷⁸ A tartalmi és kompozíciós kifogások mellett még részletesen szólt a kidolgozatlanúság ellen, ebben egyaránt vétkesnek találta a lapszerkesztőket, akik nap mint nap megkövetelik az íróktól a tárcát, tehát eleve arra készítetik az írókat, hogy mondjanak le a műgondról, de Gyulai felelősnek tartja az írókat is, mert eleget tesznek a szerkesztői követelődéseknek.

Gyulai a kérdést elvontan tette fel már ebben a beszédében, de még elvontabban, illetőleg illuzórikus formában tért rá vissza három év múlva, ugyancsak a Kisfaludy Társaság közgyűlésén, 1898-ban. Ebben az elnöki megnyitójában már kifejezetten tárcaelbeszélésről szóolt, és lényegében megismételte előző beszédének tételeit. Ez a makacs ellenkezés mutatja leginkább, hogy Gyulai már mennyire eltávolodott az irodalmi élet valóságától. A társadalmi és irodalmi élet helyzetétől függetlenül analógiaként megemlítette, hogy az 1860-as években hasonló jelenség ütötte fel fejét a költészetben. A költők Petőfi hatása nyomán a dalszerű versek felé fordultak, és felhagytak a többi költői formával, az ódával és az elégiával. Véleménye szerint a tárcaelbeszélés is hasonló kordivat, mint a hatvanas évek daláradata. És ez a párhuzamkeresés fedi fel leginkább Gyulai szemléletének a kor irodalmi valóságától való teljes elszakadtságát. Mint ahogy az 1860-as években sem a Petőfi utánzás készítette a költőket arra, hogy a magasztos, emelkedett hangú ódák és elégiák helyett dalokat írjanak, hanem az a társadalmi helyzet, amelybe az ország a forradalom leverése, a Bach-uralom és a kiegyezés révén jutott, vagyis a jövő bizonytalansága, a nagy nemzeti problémák megoldatlansága készítette a lírikusokat a szubjektív dalok felé és nem az utánzás vágya; ugyanúgy a kilencvenes években sem az írók akaraterején vagy restségén múltott, hogy a terjedelmes elbeszélés vagy beszély háttérbe szorult, hanem elsősorban a társadalmi helyzet áttekinthetetlensége, a frontvonalak kereszteződése fordította figyelmüket a tárcanovella felé, amely a maga zárt egységével egy-egy látott vagy tapasztalt jelenség ábrázolására volt alkalmas, és nem követelte meg ezeknek nagyobb összefüggésekben való ábrázolását, ameddig az írók nagy részének a látóhatára

⁷⁸ Újraközölve: GYULAI PÁL: Emlékbeszéd. II. k. Bp. 1914³ 320.

tulajdonképpen el sem ért. Ez a valódi oka a tárcanovellák népszerűségének, és csak másodlagos a sajtó megnövekedett szerepe és igénye.

Gyulai az újabb beszédében is a korábbi alkalomkor elmondottakat elevenítette fel, csak egy kicsit részletesebben fejtegette az írók felelősségét. „Az írók önérzetének is ébredni kell a szerkesztők és kiadók önkénye ellen. A kezdő íróknak minden irodalomban sanyarú éveket kell átélniök, míg kivívják magokat . . . Az író becsülje meg a tollát, ha azt kívánja, hogy a közönség és utókor is megbecsülje.”⁷⁹ A sajtó kommentálta ugyan Gyulai újabb tárcellenes megnyilatkozását, de nagyobb vitába ez alkalommal már nem bocsátkozott. A tények már túlléptek a gáncsokon. De a beszéd utolsóinak idézett része becsületbe vágott. A kesztyűt Benedek Elek vette fel. Nem is annyira a vitakedv, mint inkább a sértett ember önérzetével csendes hangon magyarázza meg Gyulainak, hogy a fiatal írók számára a művészi inspirációkon kívül a tárcanovella írás nem „becsület”-kérdés, hanem kenyérprobléma: „Jól tudjuk — írja —, hogy a régibb írónemzedék sokat sanyargott, éhezett, s mégsem lett hűtlen ideáljaihoz. Nyilvánvaló, hogy a mai írónak is ilyennek kell lennie. De az is bizonyos előtte, hogyha a régi írónak az írás a kenyere és az ő idejében is az újság adja a kenyér javát; megalkuszik a helyzettel. Nem szabad azonban felednünk, hogy a régi írók túlnyomó része nem is akart élni az irodalomból, mert nem is szorult rá. Ha nekem (és azt hiszem, minden író társ ezt vallja) volna párszáz hold földem, biztosíthatom Gyulai Pált, hogy nem írnék, török-szakad’ tárcácskákat. De mit csináljon most az az író, akinek sem földje, sem hivatala, csak tolla van? . . . Bizony mondom, hogy az irodalomnak is megvan már a *szociális kérdése*, amelyet sirással, panaszkodással, az írók büszkeségére való hivatkozással megoldani nem lehet . . . ne nagyon bíztassuk a szegény költőt, hogy az *égen* csúngjön a szeme, mikor a mindennapi gond miatt a *földet* nézni kénytelen!”⁸⁰ Benedek Elek a kapitalista kor irodalmának talaján állva utasítja vissza az 1850-es évek légköréből fakadó érveket. A tények Benedeket igazolták és nem Gyulait.

A századutó konzervatív kritikájára, érvelési módjára visszapillantva autentikusnak fogadhatjuk el az inkább az akadémizmus, mintsem a modern irodalom felé hajló Voinovich Gézának az 1900-as évek legelejéről származó fejtegetéseit: „Az irodalmi szakadást [ti. a konzervatív és a városi irodalom között fellépőt] minden erejükkel mélyítették a kritikusok, akik nyugodtan pillantottak ki a maguk árnyékos pihenőjéből a napon izzadókra, s ha szóbaállottak velők, csak gáncuk volt számukra. A fiatal írók vérében sok francia érzés bizsergett, amikor kritikánk még mindenkit a magyar irodalmi hagyomány mértékével mért, s mert ez a mérték nem talált rájuk, számba se vette őket. Az írók pedig mentek odébb, alig vetve ügyet a kritikára, melyből jószándék és megértés híján nem volt mit tanulniok.”⁸¹

4.

A magyar irodalomban zajló „műfaj-háború” kellős közepén Thury Zoltán két kötettel jelentkezett a prózairodalomban. Az első a „Regénymesék” 1894 nyarán jelent meg, a másik pedig 1894 őszén „Tárcanovellák” címmel. A két kötet két különböző műfaji képviselt. Az első a védelmezett, a konzervatív kritika által hiányolt hosszabb elbeszéléseket tartalmazta, a másik, mint a tudatosan választott címe is jelzi, az olyan sokat támadott tárcanovellákat nyújtotta.

A „Regénymesék” kiadásában még 1893 elején, rövid pesti tartózkodása idején megállapodott az Athenaeum kiadóval. Kolozsvári és szegedi elbeszéléseit szánta a kötetbe, a *Mártont*,

⁷⁹ GYULAI PÁL i. h. 355.

⁸⁰ B[ENEDEK] E[LEK]: A zsemle. Magyar Kritika 1898. febr. 15. — A kiemelések Benedekről származnak.

⁸¹ A Hét 1903. jan. 11. — Idézi KOMLÓS A.: i. m. 59.

A tanár urat, a A köszívű ember házát, a Sybillt, az Elutazottat és a Pesti Naplóban beköszöntőként megjelentetett *Acél és csipkét*. A kötet nyomdai korrektúráját már Münchenben kapta kézhez, újra olvasva kissé szkeptikusan tekint fogadtatása elé, Kovács Dezsőnek írott levelében megjegyzi: „Rossz lesz, agyon fogják ütni, de kötet.” A „Regénymesék” a tervezett 1893 őszi megjelenés helyett csak a következő év koranyarán jelent meg. A kritika szívesen fogadta, a Fővárosi Lapok a kompozícióval kapcsolatos lazaságokra való figyelmeztetésén kívül elismeréssel méltatta. Az elbeszélések „egyől egyig eleven invencióról, helyes megfigyelésekről, s az előadás számottevő könnyedségéről tesznek tanúságot.”⁸² A tárcanovellák ellen állandó harcot folytató Magyar Szemle kritikusa kissé tanáros pedantériával, de elismerő szavakkal üdvözölte az első kötetével jelentkező író. Ő is utal az elbeszélések kompozíciójának egyenetlenségére, de ennek okát abban látja, hogy „arra igyekszik az író, hogy lássunk, halljunk mi is mindent, ami alakjaira nézve jellemző, a környezet rajzához szükséges, szóval, amit csak lát, azt elmondja mind.”⁸³ A lap és a kritikus szemléletére jellemző, hogy a legértékesebbnek a *Márton* című elbeszélést, a legremekebbnek a címadó hős alakját tartja, akinek figurája — mint az elbeszélés elemzésekor már rámutattam — romantikus irányba terelte a különben realista alapszínezetű írást. Az anonim kritikusként viszont éppen ezért rokonszenves Márton alakja: „Egy vén huszár rajza ez, aki azért, mert gazdája úgy szeretné magát ismét úrrá tenni, hogy egy gazdag nyárs-polgárnak leányát jegyzi el, az urának menyasszonyát lelővi. A régi, vén, hűséges cseléd bemutatása az, aki büszke arra, hogy mindig urat szolgált s gazdájának sem engedi meg, hogy olyat tegyen, ami nem úrnak való.”⁸⁴

A második kötet, amely legfrissebb, Münchenben írt tárcanovelláit tartalmazta, az előzőnél sokkal jobban foglalkoztatta Thuryt. Először „Tárcák és novellák” címet szánta neki, Kovács Dezsőt is megkérte, hogy gyűjtsön rá előfizetőket. 1894 május elején lehangoztatta számol be Kovács Dezsőnek, hogy a kötetre csupán 50 előfizetője van, pedig legalább 200-ra lenne szüksége. Keserűen fűzi hozzá: „muszáj, hogy megjelenjen, mert különben csupán a tárcákkal egészen elfelejtenek otthon”. A megjelenés után pedig izgatott türelmetlenséggel faggatja barátját: „A kolozsvári lapok írtak valamit a könyvemről? Hát fővárosban olvastál-e valamit róla? Tudtommal a P[esti] Naplón kívül csak a M[agyar] H[írlap] írt róla s mint hogy elfog a méreg, valahányszor erre a papírra nézek, elküldöm neked, mérgelődj te is. Az a szemtelen pöffögő bagázs! Ennél csak valamivel többet érdemel a könyvem, ha rossz is. Neked tetszett? Miért? Vagy ha nem, hát mért? Nagyon kíváncsi vagyok a véleményedre, ne fosszál meg tőle csupa lustaságból.” A zaklatott kérdések érzékeltetik leginkább az író érzelmeit. Érezte hogy kötete új arcát mutatja meg, és ezért még fokozottabb izgalom várja a kötetéről szóló bírálatot és szíve legmélyén az elismerést. A Pesti Napló a munkatársnak kijáró elismeréseit nem tekinthette komoly bírálatnak, és amit Makai Emil könyvéből kiemelt, nem is a lényeg. Nem ilyes mondatokat várt: „Báj, egyszerűség, az élet derült mosolya ömlik el azokon a meséken, amelyeket kigondol”, „nincsenek is rossz emberei, akikre haragudni lehetne és sohasem végződnek a történetei úgy, hogy az olvasók szíve komolyan elszomorodjék”.⁸⁵ Nem általánosságokat várt Thury, hanem új törekvéseinek komolyabb elemzését. A Pest Napló két kolumnát foglalkozott kötetével, és alig mondott róla valamit, a Magyar Hírlap pedig hat sort, amelyből legbántóbb az lehetett számára, hogy vállveregetve megjegyezték: „többnyire érdekes mesét mond el, formásan, jól megkomponálva, sőt mintha a legbecesebb írói tulajdonságából, a humorból volna valami benne”.⁸⁶ Legjobb elbeszélésének a meglehetősen középszerű *Az öreg gazdát* említették.

⁸² Fővárosi Lapok 1894. máj. 19. 137. sz. 1184.

⁸³ Magyar Szemle 1894. 22. sz. jún. 3.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ MAKAI EMIL: Új könyvek. Pesti Napló 1894. aug. 11.

⁸⁶ Magyar Hírlap 1894. aug. 12.

A kötetről megjelent harmadik kritikát valószínűleg nem olvasta. S talán jó is, mert ez fájt volna a legjobban. Ez a kritika már a tárcanovella műfaját vitatta. Az álneves kritikus szerint Thury „széles, gazdag novellatárgyakat tárcákba szorít”, „az úgynevezett pointe a legnagyobb átka Thury elbeszéléseinek”. És a példaként említett novellák egy részéről kimondja, hogy elrontott elbeszélések, más részéről, hogy a pointe-tal elrontott rajzok. Ez mind érthető, hiszen a kritikus nem hajlandó tudomást venni az alakuló műfajról, és csak azt veti az író szemére, ami a hagyományos kompozíciótól elválasztja.⁸⁷

Pedig a kötetnek és egész müncheni termésének a művészi látás konkrét megnyilvánulásán kívül a másik nagy eredménye a forma kikristályosulása. Ez alatt a két és negyed év alatt írt elbeszélései jelentős részében már megtalálta a tárcaelbeszélés sajátos formáját. Igaz, a kibontakozás során találhatunk olyan írásokat is, amelyek még átmeneti jellegűek. Vannak olyanok, amelyek még inkább a rajz jegyeit viselik magukon, egy-egy helyzetet ragadnak meg, az élet kiszakított mozzanatát ábrázolják. Leginkább a müncheni élményeket feldolgozó írásaiban találhatjuk meg a rajz nyomait. (Igy pl. *A vacsera*, *Sedan* című novellájában). De a másik műfaj, az elbeszélés szerkezeti nyomai is felbukkannak írásaiban. Különösen katonatörténeteiben, ahol a téma annyira magával ragadta, hogy a megformálással kevésbé törődött, és nem vette eléggé figyelembe, hogy a tárcanovella nehezen tűri meg a hosszú időszakaszt felfelelő témák kibontakoztatását. *A Katonák* című elbeszélésében hősei sorsának alakulását több mint másfél évtizednyi időszakason kíséri nyomon. Ennyi évet még a terjedelmes beszély is nehezen tud átfogni, erre már inkább a regény kompozíciója alkalmas. Thury érezte ezt a nehézséget, és úgy próbálta áthidalni, hogy csak a hősei sorsában bekövetkezett fordulókat ábrázolta, de ezzel elnyújtotta novelláját, hosszadalmassá vált. Bár nem ilyen mértékben, de azért ott kísért az elbeszélés szerkezete a *Jávor főhadnagy* és *Az ezred* című novellájában is.

Tárcanovellái többségének kerekedségét éppen az idővel való ökonomikus gazdálkodása idézi elő. A messze múlt vagy a tegnap beleilleszkedése a végső kibontakozásba különböző szerkezeti megoldásokat hozott. A *Sokoloff* című elbeszélésben jellemzi hőstét, röviden felvillantja a közel-múltban folytatott életmódját, majd ezután írja le élete történetét, szakítását apjával és külföldre való távozását. A befejezés újból a jelenbe, a bevezető résszel azonos időbe tér vissza. A csattanó a hős múltjának ismeretében válik teljessé. Érdekesen szövi Thury az idő fonalát a *Szívárványban*. A novella meglepő, szinte az aszfaltbetyárokodás határát súroló ismerkedési történettel kezdődik, sőt ennek további komoly folytatása is van. Csak az elbeszélés derekán válik érthetővé a novellahős cselekedete, csak ekkor ismerteti meg Thury olvasóit az előzményekkel. A *Tizenegy esztendő* című elbeszélésének bevezető soraiban röviden jelzi, hogy hősnője miért hagyta el tizenegy évvel azelőtt a férjét. De a tizenegy év történetére a két volt házastárs találkozása alkalmával derül fény. A kettőjük beszélgetéséből tűnik ki, hogy miként jutott zátonyra az asszony élete.

A tárcanovellák ellen felhozott érvek között minduntalan visszatér az, hogy a rövid terjedelme miatt alkalmatlan olyan téma megszólaltatására, amelynek kibontakozása hosszabb időt ölel fel. Thury Zoltánnak több novellájában sikerült a cselekmény kibontakoztatásánál érzékeltetni a múlt időt. A *sztrájk* című elbeszélésében a feszültséget azzal tudja megteremteni, hogy a munkások ellenállásának bemutatásakor rövid mondatokkal írja le a sztrájk eseményeit, ott, ahol a munkások harca fordulóponthoz érkezett, megszakítja a leírást, és az események drámai kibontakozását ábrázolja. Még jobban sikerült ez a módszer *A vasútban*, mert itt az idő múlása a cselekmény kibontakozásával ökonomikus egységben van.

Jellegzetes szerkesztési módja Thúrynak a cselekménysor elé illesztett, a novella hángulatát előkészítő leíró helyzetképe. Ez a módszer kifejezetten a festők körében töltött évek eredményeként alakult ki. Münchenből küldött novelláiban találkozunk először ezzel a megoldással, de később még nagyobb jelentőségre tesz szert. A *Közművesekben* a következő leírással

⁸⁷ Élet 1894. szept. 1. 17. sz. 619–620.

vetíti előre az elbeszélés komor hangulatát: „Borús, kesergős idő volt, hosszú, már tizennégy nap óta tartó napfogyatkozás. Egy haragos, fekete felleg folyton eltakarta előlünk a napot, az eső hidege csapolta le a levegőt, néha egy kis hó is hullott alá, vagy jég kopogtatta meg az ablakot, és augusztus közepén fölvevük a télikabátot és befűtöttünk a kályhába egy kis tavalyi szénnel.” Az *egér* című novellájának a külvárosi utca életét rajzoló bevezetője a nyugodt, kiegyensúlyozottságot, a harmóniát érzékelteti. A *fecskék* indításakor az eresztől fészkelő fecskepárok bájos csivitelésének hangulatával érzékelteti novellája hőseinek pillanatnyi lelki-világát.

A korszak legkiemelkedőbb alkotása *A vasút* című novella, amelyben művészi egységgé ötvöződnek össze a korábbi téma- és formakísérletek. Itt jut el Thury ahhoz az írói koncentráltáshoz, amely nélkül semmilyen irodalmi műfaj nem lehet meg, de amely a novellában végképp nélkülözhetetlen. Nincs már ebben egyetlen lazaságról árulkodó kitérő, egyetlen felesleges mozzanat vagy akár szó sem. A témában látja a lényeges elemeket, s megvannak már a témát feldolgozó novellához szükséges műfaji és stíluseszközei is. Thury nemcsak az irodalom klasszikus mestereitől tanulta meg a realista látásmódot, hanem Hollószy festészete is kialakította benne az írói koncentráltágot. Gazdag életismerettel és mohó tudásvágygal érkezett Münchenbe. Amikor Hollószy egy-egy festményén az élet jellemző pillanatát festette meg, ki kellett keresnie a legjellegzetesebb helyet, időt, cselekményt, fő és mellékfigurákat, hogy mondanivalója mindenki számára világos legyen a művészi élményen keresztül. Ugyanezt tette Thury is az írás eszközeivel. Igaza volt, amikor 1899-ben így jellemezte Hollószyval való kapcsolatát: „Ami kicsit megtanultam írni és igazat írni, azt a legjobb részben Hollószytól köszönhetem. Talán rátanított volna az idő is, de ő siettetett”.⁸⁸

Így lett realista novelláiról Thury Zoltán.

István Rejtő

ZOLTÁN THURY UND DIE FEUILLETON-NOVELLE

(Münchener Jahre 1893—1895)

Die Studie stellt einen Abschnitt aus der in Vorbereitung befindlichen Monographie des Verfassers über Zoltán Thury, einen bedeutenden ungarischen Erzähler am Ende des XIX. Jahrhunderts (1870—1906) dar. Thury lebte zwischen 1893 und 1895 in München. Der Verfasser läßt die künstlerische Atmosphäre der Stadt zu dieser Zeit aufleben und stellt die Beziehungen zwischen Zoltán Thury und dem damals in München wirkenden ungarischen realistischen Maler Simon Hollószy vor. Die im Kreise der Maler erhaltenen Impressionen, die aus diesen gewonnenen Lehren und die in der bayrischen Hauptstadt erhaltenen Eindrücke widerspiegeln sich in den von ihm nach Ungarn gesendeten publizistischen Berichten und, was wesentlicher ist, in den tiefeschürfenden realistischen Erzählungen. Der Verfasser weist dies anhand der Analyse der Münchner Novellenernte Thurys nach, und kennzeichnet durch die Erschließung der um die Feuilleton-Novelle in Ungarn wogenden zeitgenössischen künstlerischen Diskussion die Bedeutung von Thurys künstlerischen Neuerungen.

⁸⁸ Hollószy mester. Fővárosi Lapok 1899. dec. 10.

ÚJ MAGYAR MŰZEUM FELÉ

A huszadik századi irodalomtörténeti forráskiadás problémái

1.

A marxista irodalomtörténet számára az elmúlt korok története nem egyszerűen csak holt, tudományos anyag, hanem eleven része az életnek, a valóságnak. Szinte természetes, hogy a tudományos feldolgozás igénye legfokozottabb éppen a jelenbe közvetlenül beleszóló félmúlttal szemben, amelyet a polgári tudomány eleven, lezáratlan volta miatt tudományos módszerekkel megközelíthetetlennek, áttekinthetetlennek tartott. A polgári irodalomtörténet és kritika a jelen és a félmúlt irodalmi problémáihoz legfőljebb publicisztikusan és esszéisztikusan közeledett, az objektív tudományos fölmérésre alig-alig gondolt. Ez a „hagyomány” különösen erős a magyar irodalomtörténetben — de ha a nyugati irodalomtörténeteket vesszük szemügyre, ahol a szintetizáló igény sokkal magasabb és eredményesebb fokra emelkedett, mint nálunk, ott sem találkozunk igazi tudományos összegezésekkel. A nyugati huszadik századi kézikönyvek általában mindenféle értékeléstől tartózkodó, lexikális jellegű adatgyűjtemények, vagy pedig felduzzasztott esszék, amelyek bővelkednek ugyan szubjektív szempontokban, azonban a modern irodalom objektív folyamatait csak ritkán tükrözik hűségesen, a valóságnak megfelelően.

Újszerűen, feltétlenül az objektív folyamatok helyes tükrözésének a marxista igényével fordul irodalmának huszadik századi története felé a szovjet tudományosság. Eredményeit azonban sok tekintetben problematikussá tette a dogmatizmus szellemi nyomása. Nemcsak egysíki, viszonylag lassú és szűkebbkörű is volt a vizsgálódás, amelyet e téren végezni volt képes. E tekintetben tehát a szovjet irodalomtörténetnek is még alapvető problémák tisztázásával kell foglalkoznia, mielőtt a szovjet irodalom, s általában a huszadik századi orosz irodalom szintézisét elkészíthetné. Ha a magyar irodalomtörténet kaphat is ösztönzést, támogatást a szovjet tudománytól, számos probléma megoldásával egyidejűleg kell foglalkoznia. S túl ezen, a magyar irodalom történetének sajátosságait még akkor is önállóan kell megközelítenie és magyaráznia, ha a legnagyobb mértékben támaszkodik is az irodalomtörténet-írás nemzetközi eredményeire.

A huszadik századi marxista irodalomtörténet kidolgozásának igénye e tudományág megalapozásának egy egész sor elvi és metodikai problémáját veti fel, olyan kérdéseket, melyeket a tudományág művelőinek szinte teljesen önállóan, jóformán minden történelmi tapasztalat nélkül, a marxista tudományosság elvi alapjaira támaszkodva kell megoldaniuk.

Ezzel kapcsolatban merül fel *segédtudományaik* a problémája, köztük a huszadik század irodalomtörténeti forrásainak a problémája. Egyetlen korszak irodalomtörténete sem nélkülözheti az illető kor megismerésének anyagát, azokat a forrásokat, amelyeken keresztül az egyes életpályákban, életművekben és művekben sommázódó problémákat megfigyelheti, objektíven megmagyarázhatja. Nem nélkülözheti forrásanyagát a huszadik századi irodalom története sem, jóllehet ez a forrásanyag sok tekintetben különbözik attól a forrásanyagtól, amely a megelőző századok tudományos földolgozásának materiális alapja.

Ahhoz, hogy a huszadik századi marxista irodalomtörténet szilárd, megbízható forrással rendelkezzen, mihamarabb hozzá kell kezdenünk e forrásanyag tudományos összegyűjtéséhez, feldolgozásához és hozzáférhetővé tételéhez, ami a levéltári és múzeumi tároláson túl, elsősorban a kiadást kell hogy jelentse. A kezdeteken már túl vagyunk, ha az elmúlt négy-öt esztendő tudományos feldolgozásait és kiadásait figyelembe vesszük, azt kell mondanunk, hogy e téren marxista irodalomtörténetírásunk és könyvkiadásunk már kijárta a *kísérleti esztendőket*. Ezenközben számos tapasztalatra tett szert, s éppen ideje, hogy ezeket a tapasztalatokat összegezve, általánosítva, egy rendezettebb és céltudatosabb korszakába lépjen.

Ha a legutolsó öt esztendő könyvkiadásának termését figyelembe vesszük, mintegy ötven-hatvanra tehető azoknak a kiadványoknak a száma, amelyek — a legszélesebb értelemben — a huszadik századi irodalomtörténetírás forrásanyagaként jöhetnek számításba. Ennek, természetesen, kisebb hányada csak a szakszerű, tudományos igényű kiadvány; nagyobb része népszerűsítő, ismeretterjesztő és szépirodalmi nivón jelent meg; de a tudomány, tekintve gondozottságuk fokától, végig számot kell vessen velük is.

Mindenekelőtt az a figyelemre méltó következtetés vonható le az eddigi termésből is, hogy formájában, műfajait tekintve milyen változatos ez az anyag. Hiszen forrásnak tekinthetjük, jöllehet kritikával kezelendők, az írói önéletrajzoknak egész sorát, Szabó Pál Nyugtalan élet-étől Bernáth Aurél Így éltünk Pannóniában-jáig. Hasznos forrásanyag az ugyancsak szép-írói formában megírt emlékiratok, memoárok számos válfaja: Csathó Kálmán Ilyeneknek lát-tam őket-jének írói portréi éppúgy, mint egy sor egészen lazaszövési, de hiteles adatokat is tartalmazó emlékirat, Kellér Andortól Dénes Zsófiáig, Péchy Blankáig. Ezek mellett a szubjektív kötőanyagú kiadványok mellett mind gyakoribb számmal jelentek meg a letűnt közeli évtizedek objektívebb, anyagszerűbb tanúi is. Méltán keltett nagy feltűnést és vitát néhány író-levelezés: Babits—Juhász—Kosztolányi közötti levélváltás anyaga, Móra Ferenc leveles-ládája. Fölfedezésszámba menő adatokra és összefüggésekre terelte a figyelmet néhány olyan kiadvány, amely forrásként jött számításba, jöllehet nem hagyományos forrásanyagokat, hanem írói műveket tartalmazott. Ezek a kiadványok elsősorban irodalmi kritikákat és elméleti cikkeket, valamint ismeretlen írói alkotásokat, publicisztikai írásokat, verseket, riportokat, egész és töredék drámákat és regényeket tartalmaztak. Ebben az értelemben számít elsődleges forrásanyagnak a Mindenki újakra készül c. gyűjtemény; a Móricz Zsigmond ismeretlen kiadatlan műveit, Csibe-drámáját, számos riportját és cikkét felölelő kötet; továbbá azok a kritikái és tanulmánygyűjtemények, amelyek Ady Endre, Kaffka Margit, József Attila, Gábor Andor egykori, csak sajtóban megjelent vagy kéziratban maradt kritikáit, polémiáit gyűjti össze. Forrás az irodalomtörténet számára: Krúdy íróportréi, Bölöni György posthumus tanulmánykötete, Hatvany Lajos Ady-kritikáinak és egyéb tanulmányainak, Halász Gábor válogatott cikkeinek nagy gyűjteménye. S forrás — jöllehet primér írói munka is elsősorban — Bálint György szétszórtságából s hozzáférhetetlenségéből összegyűjtött írásainak vaskos két kötete.

S ha még ehhez hozzávesszük az irodalmi folyóiratokban, az irodalomtörténeti szaklapokban, valamint a vidéki irodalmi és tudományos sajtóban megjelent változatos, sok új anyagot adó forrásértékű közleményeket, akkor természetesnek vesszük azt a jelenséget is, hogy marxista irodalomkritikáinknak ez a nehezen körülírható műfaj fontos témája, és sok vonatkozásban polémiáinak is egyik „legáltalánosabb” célpontja.

Számos kritika, ellenvetés hangzott el azzal kapcsolatban, hogy mi tekinthető a huszadik századi irodalomtörténet forrásának. Az észrevételek egyik legfontosabb szempontja, amely egy bizonyos kiadványtípussal kapcsolatban szinte sztereotípe felmerült: a *megbízhatóság kritériuma*. Az élet, a gyakorlat vetette fel ezt a kérdést. Egy egész sor olyan, szubjektív jellegű kiadvány — önéletrajz, emlékirat — jelent meg, mely épp a tudományos objektivitás szempont-

jából számos problémát vetett fel. Egyes kiadványokkal kapcsolatban a kritika jelezte az író szubjektív beállítottságából eredő, jóhiszemű tévedéseinek, optikai csalódásainak veszélyeit a tudományos felmérés számára. Több kritika is meglehetősen éles, polemikus hangsúllyal jelezte Gellért Oszkár Egy író élete című emlékiratának tévedéseit, szubjektív szempontú hangsúlycsuszlásait. Többen Szabó Pál önéletírásának a negyedik kötetében tapasztalható, a 30-as évek irodalmi életét zavaró közelségből ábrázoló természetére mutattak rá. A kritika élesen reagált egy sor olyan emlékezésre, amelynek ilyen vagy olyan okból a jóhiszeműsége is kétségbevonható volt. Ilyesféle visszautasításban részesült az az Ambrus Zoltán portré, amelyet Csathó Kálmán rajzolt a jeles író színházigazgatói működéséről az Ilyeneknek láttam őket című kötetben. „Kétségtelenül igen érdekes, szellemesen megírt, szórakoztató munka — figyelmeztet a portré kritikusa F. Ambrus Gizella —, de akinek irodalomtörténeti adatokra van szüksége, az ne merítsen belőle.” Lényegében ugyancsak a szavahihetősége vonatott kétségbe Féja Géza Juhász Gyula öregkori életéről szóló emlékezésének. Egy egész sor kritikusa minősítette Féja feltételezéseit rosszhiszemű belemagyarázásoknak, a tudományos kutatást félrevezető előítéleteknek.

Általában véve kritikus pontnak minősült minden önéletírás és memoár *írói magánéletke* avatkozó része, fejezete. Míg az írók közéleti szereplésével kapcsolatos tévedés, vitás vagy problematikus anyagok közlését a kritika legfeljebb kritikusan fogadta, a magánéletekbe való belenyúlást olykor a szélesebb közvélemény ingerülten „vájklásnak” minősítette. Mindenesetre e téren a közvélemény puritánabbnak bizonyult, a szaktudomány értékes adatokat lelt ott is, ahol az általánosabb szempontú kritika óvást emelt. Dénes Zsófia Ady-könyvét (Mikor a hársak épp szerettek) éles visszautasítás érte exhibicionista módszere és az írói magánéletet mértéktelenül szellőztető kíváncsisága miatt, a szakkritika viszont értékes új adatokra bukkan.

A kritika mindig érzékenyen jelezte a felmerülő problémákat, valahányszor olyan kiadvány látott napvilágot, amely egyes mozzanataival valamiképpen lezáratlan folyamatokhoz, élő vagy holtukban is a jelenbe közvetlenül beleavatkozó emberekhez kapcsolódik. Élénken jelezték a kötetekből kisugárzó reakciók, vitatható, a mában is *zavartkeltő, dezorientáló ideológiai „gyűanyag”* okozta aggályokat. Kosztolányi Dezső Írók, festők, tudósok című kötetével kapcsolatban — jogosan — merült fel az az aggály, hogy vajon miféle szemléletet támogat, segít az időben meghosszabbítani az az írói névsor, amely a gyűjteményben egyoldalúan, függetlenül az illető valós irodalomtörténeti értékétől, lényegében egy eszmeileg és művészetileg mélyen problematikus irányzat apologiáját adja. Igaz, forrásértékük van ezeknek az írásoknak, nemcsak a Kosztolányi-oeuvre, hanem a kor megértéséhez is hozzátartoznak; ugyanakkor azonban nemcsak dokumentumok, aktívan és elevenen avatkozhatnak bele szempontjaikkal a jelen ideológiai küzdelmeibe. Halász Gábor válogatott cikkei megjelenésekor lényegében hasonló megfontolásból merült fel az a szempont, hogy vajon nem túlméretezett-e, túl sok „problematicus” elemet hurcoló-e ez a válogatás, nem lett volna-e elegendő csak a Halász karakterét leghevebben kifejező, fontos cikkeket közölni, s elállni a halászi oeuvre negatív arculatát hangsúlyozó írások felvételétől. Élesebben emelt vétót a kritika és közvélemény a Babits—Juhász—Kosztolányi-levelezés problémáival szemben. Ez a kötet valóban tipikus huszadik századi forráskiadvány, benne sűrítetten és nyíltan jelentkeznek a mába átsugárzó politikai és ideológiai problémák.

A forráskiadványok marxista kritikájának legértékesebb, bár olykor csak félig átgondolt, s itt-ott vitatható szempontjai a *kiadványok marxista gondozásának* a követelésében merültek fel. A Kosztolányi-esszégyűjteménnyel kapcsolatban — elsősorban Héra Zoltánnak a Népszabadságban írt cikke — teljes joggal vetette fel, hogy egy önmagában is problematikus, a liberális polgári ideológia vonalában haladó gyűjteményt semmiképpen sem kísérhet olyan utószó, amely nemcsak hogy kritikátlan, hanem maga is liberális nézőpontú. A három költő levelezésgyűjteményével kapcsolatban a hűvös objektivitás, a komolyabb, elvi igényességű gondozás hiányai miatt aggodalom csendült ki, az egyébként meglehetősen határozatlan

formájú kritikákból. Más esetekben nem a feldolgozás apologetikus vagy objektivista módszere, hanem a színvonala okozott problémát, a szubjektíve marxista igényű, de valamilyen szempontból mégis fogyatékos elvi-kritikai munka. Újabban például több kritika is jelezte, hogy a problematikus anyag „szituálásával” megbízott szerkesztői munka s az utószó túl aggályos, szerzőik ahelyett, hogy a problémák analitikus dialektikus megoldására vállalkoznának, inkább magyarázkodással és mentegetéssel igyekeznek feladatuknak eleget tenni. Ezt veti fel Bodnár György a Halász Gábor esszégyűjtemény utószavának bírálatában. S ilyen jellegű — bár nem egészen jogosult — aggály hangzott el a Móricz Zsigmond-hagyaték ismeretlen darabjait közlétevé kötet „óvatoskodásával” szemben. E kötet előszava s jegyzetanyaga helyesen összegezi az anyagban összesűrűsödő, s olykor kiélezett szélsőségeiben jelentkező ideológiai problémákat. S a hiba, ha van, nem az, amit az említett kritika felró — a problémák jelölése —, hanem az, hogy az apparátus a helyesen kijelölt nyomon nem megy a problémák mélyebb, analitikusabb vizsgálatába.

Hogy van lehetőség a legproblematisabb anyag magas színvonalú, az aggályokat eloszlató, a problémákat megoldó marxista gondozására — a kritika elismerése szerint is —, épp a legnehezebb kötetek egyike, a József Attila-kritikák gyűjteménye mutatott példát. S ennek a tanulságai, úgy gondolom, követendők egész marxista forráskutatásunkban és kiadásunkban. Az élet, a tudomány nem állhat meg, s bármily nagyok a nehézségek, bonyolultak a problémák, kellő átgondoltsággal és szervezettséggel megoldhatók. S végső soron a huszadik század marxista forráskiadása olyan méretűvé és színvonalúvá válhat, amely egyformán megfelel a marxista irodalomtörténetírás érdekeinek és a legáltalánosabb politikai és ideológiai követelményeknek.

3.

Az a kép, amely az eddigi kiadványok és kritikai visszhangjuk elemzéséből kiderül nagyjából a következő konzekvenciák levonását engedi meg:

1. Jóllehet könyvkiadásunkat központilag irányítják, mégsem volt az eddigiekben — a huszadik századi forráskiadásra vonatkozóan — kellő szervezetség, arányosság, céltudatosság. A kiadványok napvilágrakerülésében döntő szerepet játszott a szervezett kereteken belül is érvényesülő automatizmus, ösztönösség, az önmagában véve értékes, de gyakran esetlegesnek mondható magánkezdeményezés.

2. Jóllehet a gyakorlatban a legváltozatosabb forrásjellegű anyag kerül kiadásra, sem a szerkesztői munka, sem a kritika, sem pedig az irodalomtudomány nem tisztázta, hogy elvileg mi tekinthető huszadik századi forrásanyagnak, milyen eljárasmódok követendők ahhoz, hogy ezek az anyagok felkutattassanak, egybegyűjtessenek, kiadásra kerüljenek a megfelelő helyen és formában. Tehát egy olyan jellegű átfogó terv sem készülhetett, amely áttekinti az egész terepet, s a tudományos kutatás igényeinek megfelelően dolgozza fel és adhatja ki a valódi, a problémák megoldásához elvezető forrásanyagokat.

3. Jóllehet — elsősorban a József Attila-kritikák kiadása kapcsán — már vannak gyakorlati tapasztalataink, s a kritikának vannak megszívlelendő javaslatai, még mindig nincs meg a forráskiadás általános, egységes és kötelező metodikája, amely megadná a szempontokat, az eszközöket ahhoz, hogy a marxista tudományosság útján a problematikus anyagok is feldolgozásra és kiadásra kerülhessenek.

Ahhoz, hogy helyesen alakítsuk ki az elvi és szervezeti kereteket, mindenképp azt szükséges tisztáznunk; *mit ért a marxista irodalomtudomány általánosságban irodalomtörténeti forrás alatt, és ezen belül a huszadik század irodalomtörténetének a forrásain különösen.* Annál is inkább szükséges ez, mert az irodalomtudománynak ebben a szférájában sokkal inkább élnek a pozitívizmus és a szellemtörténet kialakította elvek és módszerek, mint magában az irodalomtörténetben, ahol a marxista szemlélet ma már jelentős túlsúlyban van.

A pozitivizmust a túlzott empirizmus jellemzi, s ez az irodalomtörténeti források — életrajzi, szociológiai, összehasonlító irodalomtörténeti tények, motívumok — iránti *fetisizmusban* nyilvánul meg. A pozitívista túlzottan nagy teret enged az előfeltételek, körülmények, hatások vizsgálatának, s emiatt gyakran nem jut el az egyes művek és életművek belső összefüggéseinek, sajátos problematikájának a megvilágításához; gyakran egyszerűen megmarad a „tapasztalati” tényeknél, végecélnak tekinti a szövegközlést, az életrajzi, társadalomtörténeti, összehasonlító irodalomtörténeti tények felfedezését. Ez a pozitívista szemlélet ma legerősebben a forráskutatás és kiadás területén észlelhető.

A másik végtet az a szellemtörténeti racionalizmus, amely az életműveket elszakítja materiális talajuktól, csak mint valamely önelvű szellemű folyamat részeit vizsgálta, nagyobb teret engedett a konstrukcióknak, mint a tapasztalati tényeknek, összefüggéseknek. Jellemezte bizonyos *szepticismus* az irodalomtörténet forrásaival szemben, s ez a szeptikizmus — ugyancsak a vulgármarxizmuson és különösen a Lukács-iskolán keresztül — meglehetősen áthatotta az atmoszférát, zavarta a helyes marxista szemlélet kialakítását.

Ma tehát ahhoz, hogy a marxista szemléletet juttassuk érvényre a forráskiadás egész frontján, egyformán meg kell küzdeni a pozitívista fetisizmussal és a szellemtörténeti jellegű szeptikizmussal, a kontroll nélküli, lapos anyaggyűjtő elv és a terméketlen, üres, tiszta „ideologizmus” túlzásaival.

A marxista irodalomtörténet: materialista irodalomtörténet, *tehát* nem nélkülözheti mindazokat az anyagokat, amelyek az adott irodalomtörténeti jelenség, folyamat feltárásához elvezetnek. S egyúttal dialektikus irodalomtörténet. S ez azt jelenti, hogy számára a forrás nem egyszerűen csak életrajzi, szociológiai, politikai, ideológiai, irodalmi adat, hanem az anyagoknak, adatoknak sokoldalú, összefüggő feltárulkozása és feltárása mindazon tényeknek, amelyek konkrét kapcsolatban vannak a megmagyarázásra váró irodalomtörténeti jelenséggel, folyamattal. A marxista irodalomtörténetestől távol áll minden racionalista szeptikizmus, amely önmagában próbálja megérteni az irodalmi jelenséget. De nem esik empirista túlzásokba sem, nem érdeklő öncélúan minden anyag és minden adat, hanem csak az, amely a *megmagyarázásra váró jelenséggel konkrét, dialektikus kapcsolatban van, a jelenség lényegének a megközelítését szolgálja.*

Ezek az általános alapelvek érvényesek a huszadik századi forráskutatásra és forráskiadásra is. De épp a fenti alapelvekből következik, hogy — mivel a huszadik század irodalomtörténete is a maga egészében egy konkrét, körülhatárolható folyamat — forrásai is konkrét meghatározásra várnak. Vannak-e a kor irodalmának olyan jellegzetességei, amelyek — a források szempontjából — elűtöke a megelőző korszakoktól? Vannak, ezekre a bevezetőben már némileg utaltunk is, s most közülük kettőt különösen hangsúlyoznánk.

A korábbi századok forrásanyagának javarésze — levelezések, naplók, emlékiratok s egyéb dokumentumok formájában — kéziratban maradt ránk. Éppen ezért az illető korokra irányuló forráskutatás elsősorban ezekre a kéziratok, kiadatlan anyagokra vetette rá magát. Ezek mellett azonban jelentős helyet foglalt el azoknak az ősnymtatványoknak, ritka könyveknek az újrakiadása is, melyek csak ezúton váltak hozzáférhetővé a tudomány számára. A huszadik századnál, úgy véljük, jelentős arányváltozásra van szükség. A forrás- kiadásnál az eddiginél jóval nagyobb súlyt kell helyezni a *nyomtatásban* már megjelent, de szétszórtan — rendszerint a napilapok és folyóiratok hasábjain heverő — forrástérkéű anyag felmérésére, összegyűjtésére és kellő szelekció mellett kiadására. Természetesen emellett továbbra is megvan a jelentősége a kéziratok anyag — levelezés, naplók — feltárásának, azonban ez utóbbiaknak nem lehet szinte kizárólagos súlyt adni a nyomtatványokkal szemben.

Ezt az álláspontunkat mind gyakorlati, mind pedig elvi szempontból alaposan meg lehet indokolni. Gyakorlati szempontból a legfigyelemreméltóbb érv az, hogy jelenleg a kéziratok anyag összegyűjtésének, rendezésének, kiadásának a lehetőségei meglehetősen korlátozottak és esetlegesek, hiszen az anyagok zöme magántulajdonban fekszik, s csak igen kis töredéke került

levéltárakba, közkönyvtárakba. A hozzátartozók a birtokukban levő anyagot, ha az irodalomtörténész rendelkezésére is bocsátják, rendszerint „kellő” szelekcióval, visszatartva azokat a dokumentumokat, amelyek véleményük szerint sértőek, kompromittálóak, nem időszerűek. A szelekcióban nem elvi-tudományos megfontolások, hanem szubjektív vélemények vezetik őket. S ennek következtében gyakran épp a legfontosabb dokumentumok maradnak ki — torzítva ezáltal a valós arányokat, összefüggéseket. Ezzel szemben mindazok a forrástérkéű anyagok, amelyek nyomtatásban megjelentek, szabadon, hézagtalanul állnak a kutató rendelkezésére, s csak a módszeres, körülfekintő munkától függ, hogy a dokumentumok alapján milyen mélyre sikerül hatolni az összefüggések földerítésében, a legfontosabb tényanyagok összegyűjtésében.

A kérdés elvi megközelítése ugyancsak a nyomtatott dokumentumok nagyobb, komolyabb figyelembevételét hangsúlyozza. Hogyan viszonylanak ugyanis tartalmi szempontból egymáshoz a kéziratos anyagok — levelek, naplók — és a nyomtatásban megjelent írások — cikkek, vallomások, emlékezések, tanulmányok, kritikák? Bármelyik jelentős huszadik századi szépirórnak vetjük vizsgálat alá, bebizonyosodik — a kéziratos és a publikált anyag egyszerű összevetése alapján —, hogy *azokat a gondolatokat, eszméket, ötleteket, amelyek oeuvre-jének a megértése szempontjából fontosak*, a kézirati lerögzítés után hamarosan kidolgozottabbban, elmélyültebben nyomtatott formában is kifejti. Természetesen az eszme megfogalmazása és megérlelése között rendszerint bizonyos idő eltelik — azonban a teljes nyomtatott jellegű forrásanyag még így is hitelesebben tükrözheti az összefüggéseket, mint a hézagos kéziratos. A kéziratos anyagnak egy szempontból van fölénye a nyomtatottal szemben: a legintimebb, személyes vonatkozások rendszerint csak benne szerepelnek. De mindez nem kardinális érv a nyomtatottakkal szemben: itt inkább arra kell gondolnunk, hogy nem árt némileg megnyírbálnunk azt a pozitívista kíváncsiságot, amely túlzott jelentőséget tulajdonít a legaprólékosabb életrajzi, magánmozzanatok földerítésének, s ugyanakkor szívesen elhanyagolja az írói életpálya közéleti vonatkozásainak, társadalom- és eszmetörténeti összefüggéseinek a felderítését. Márpedig ebben — legalábbis a huszadik században — elsődleges szerepe van a nyomtatott forrásanyagnak, hiszen huszadik századi íróink nagy része közéleti író volt, nem annyira befelé, naplóinak, mint inkább kifelé a nyilvánosságnak élt, s valamennyi eszméjéről híven tájékoztatta barátait, olvasóit.

A huszadik század jellegéből következőleg a nyomtatott forrásanyagon túl érdemes figyelmet szentelnünk a források egy másik típusának: *a szóbeli forrásoknak*. A lezajlott eseményeknek szereplői és tanúi nagyrészt még élnek, s számos fontos, írásban soha le nem rögzített adathoz, összefüggéshez vezethetik el a kutatót. E korban, amikor a telefon és a közlekedés fejlettsége mellett már jóval kevesebb szerepe van az irodalmi összeköttetések fenntartásában is a levelezésnek, mint teszem Kazinczy korában, egy egész sor irodalmi esemény, terv, elgondolás, szándék nyoma csak a résztvevők emlékezetében maradt fenn, s ha a valóságos folyamatokat a maguk sokoldalúságában kívánjuk felderíteni, ezekre a vonatkozásokra ügyelnünk kell. A modern történettudomány — akár a szovjet, akár a nyugati, polgári történetészek kutatásait figyeljük — nagy figyelmet szentel a szóbeli források összegyűjtésének, s komoly gondot fordít módszerei kidolgozására. A magyar történettudományban is folytak kísérletek e módszer meghonosítására, Balázs Béla a felszabadulás utáni történelem egyes mozzanatainak a feltárásában komoly eredményekhez jutott segítségével. Az irodalomtörténeti kutatásban is vannak kezdemények, Kovalovszky Miklós gyűjtötte össze az Ady Endrére vonatkozó kortársi visszaemlékezéseket. De az itt elvégzendő munka fölmérése és módszerének kidolgozása lényegében véve még hátra van.

Mindez azonban csak az anyagok felkutatására, összegyűjtésére, rendezésére vonatkozik. A forráskiadás munkájának betetőzése az anyag tudományos feldolgozása. A marxista kritika hangsúlyozta az elvi-kritikai feldolgozás nélkülözhetetlenségét, — arra vonatkozóan azonban nincs közös vélemény, hogy milyen mértékű és milyen mélységű legyen ez a fel-

dolgozó munka. Itt-ott, mint a József Attila III. kötet alkalmával, akadt egy-egy pozitív jellegű utalás, vélemény is a módszerre vonatkozólag. „Szabolcsi Miklós — állapítja meg a kötet kritikusai — bátran átlépte az eddigi kiadások gyakorlatát, a filológiai objektivitást, és ahol szükségét érezte és saját kutatásai alapján új álláspontja volt, hozzáfűzte a magáét. Ezt a módszert követendő példának érezzük a huszadik századi kritikai kiadásoknál.” Marxista irodalomtörténezszeink általában elfogadják, követendőnek ítélik a fenti módszert, azonban a gyakorlatban — a huszadik század vonatkozásában — még inkább csak szélső kivételnek, szerezencsés „konstellációk” eredményének tekintik. S e passzív vélemény mellett természetszerű az ily mértékű s mélységű vizsgálódás lehetőségével szemben egy kimondatlan, de a gyakorlatban folyamatosan megnyilvánuló kételkedés is.

Erről győző meg bennünket az, ha az elmúlt időszak másik „kényes” kiadványával — a Babits—Juhász—Kosztolányi-levelezéssel — kapcsolatos véleményhullámzások némely mozzanatára ügyelünk. A kötethez fűződő, mint említettük, meglehetősen határozatlan formájú kritikák ellenpólusaként tartja magát egy vélemény, amely a „természetes” objektivitás álláspontjáról szemléli nem is annyira a szóbanforgó kötet, hanem egész huszadik századi forráskiadásunk jelenét és távlatait. Nem számolva azzal, hogy az a „statusquo”, amely e levelezésgyűjtemény kiadásának alapja, ideiglenes, átmeneti lehetett, s épp a kötet megjelenése vetette fel sürgetőleg az átmenetiség felszámolásának szükségességét.

Le szeretnénk szögezni: a kötet megjelenését mi a huszadik századi kutatás számára nélkülözhetetlennek tartjuk. S nem a megjelenés *tényét* vitatjuk, hanem azokat a *tanulságokat* taglalnánk inkább, amelyeket a kötet felvetett.

A marxista irodalomtörténész és nem irodalomtörténész közvéleményt nem érte semmi-féle „csalódás” a kötetben olvasottakkal kapcsolatban. Dokumentálta, differenciálta, históriáibbá tette azt a képet, amely benne az illető írókról, megjelent és ismert műveik alapján, élt. Kosztolányinak a Tollban közzétett Ady, „trónfosztása” után nem ment meglepetésszámba, hogy ifjúkorában sem tartozott azok közé, akik Adyt az új költészet vezéralakjának ismerték el. Ez azonban ma már nem Adyra nézve, hanem sokkal inkább Kosztolányira kompromittáló. S végeredményben a Kosztolányi-féle kitételek tudományos kiadványban való megjelenését Ady ma már kibírja, aligha van józan olvasó, aki hitelt adna Kosztolányi személyeskedő szofizmainak. A probléma nem is ez. Kérdés: egy tudományos kiadvány helyezkedhet-e az Ady—Kosztolányi polémia ügyében a hűvös objektivitás álláspontjára? önkéntelenül is azt a szuggesztíót árasztva magából, hogy az „Ady-pörben” a „tudomány” még nem mondta ki a végső szót, s az újabb adatok perújrafelvétel tesznek lehetségessé, sőt szükségessé.

A levelek szerzői — pályájuk elején álló fiatal költők — valamennyien mohón és túlzásoktól sem tartózkodva adnak számot filozófiai, lélektani s irodalmi stúdiumaikról, valamint az éppen születésének friss, forró pillanatait élő új irodalom eredményeit mérlegelő nézeteikről. A filozófiai és lélektani orientáció azok felé az irányok felé vezeti őket, amelyek immár egy negyedszázad óta a nyugati, a polgári szellem válságának, zsákutcába kerülésének kifejezései, s a konzekvenciákat természetesen úgy vonják le, hogy az szinte felfokozottan közvetíti a pesszimizmust és az individualizmust. Dokumentum mindez az illetők költői fejlődéséhez. De túl ezen, aktív apológiája a századforduló pesszimizmusát és individualizmusát kifejező bölcseleti és irodalmi irányoknak is. Tehát eleven és hatásos kritikát követel. Amennyiben az érdemi kritika elmarad: ez nemcsak tudományos hiba, hanem ideológiai hiba is, mivel *egykori* szellemi áramlatok *mai*, anakronisztikus meghosszabbításai kapnak mintegy felmentést, igazolást általa. Viszont ha sikerül a kötetben foglalt problémáknak elmélyülni, a marxista tudományosság alapján álló értelmezését, feldolgozását adni: úgy ez nem egyszerűen csak tudományos, hanem közvetlen ideológiai siker is, a marxista irodalomszemléletnek a győzelme egy nyílt, az ellenséges ideológiák által erőteljesen pozicionált frontszakaszon. Ez utóbbi lehetőség jelzésével egyszersmind a Babits—Juhász—Kosztolányi-levelezés jelentőségére is rámutattunk. Ez a gyűjtemény egyike máris huszadik századi irodalomtörténetünk legfontosabb, legizgalmasabb

forrásainak, amelyre támaszkodva egy egész sor probléma elmélyült, történelmi megvilágításhoz juthatunk közelebb. A vita nem is a jelentőségén vagy kiadásán folyik, hanem annak *mikéntjén*. Mert ez a jelentőség potenciális, éppen úgy lehet negatív, mint amennyire a legteljesebb mértékben pozitív — minden a marxista tudományosság létén vagy nemlétén, passzívításán vagy hatékonyságán múlik a kötet felvetette problémák vonatkozásában.

Elképzelhető természetesen az is, hogy — miután már ez az adott kötetből elmaradt — a jövőben születik egy vagy egy sor olyan tanulmány, amely e levelezésgyűjtemény feltételes jelentőségét valóra váltja. Azonban mi ezt az eredményt egy jobb híján megoldásnak érezzük, s nemcsak ideológiai, hanem speciálisan tudományos életünk szempontjából is komoly veszélyt látunk abban, hogy ha a forrásfeltáró, filológiai munkával szemben az elvi jelentőségű tudományos vizsgálódás mind „térben”, mind pedig időben háttérbe szorul. Félreértés ne essék: a szövegek gondozását, a „mikrofilológiai” munkálkodást nem tartjuk fölösleges vagy éppen másodlagos tudományos munkának; fontos és nélkülözhetetlen — de a tudományos munkának csak egy része, egy szakasza. Éppen ezért — különösen a huszadik század területén — helyesebbnek tartjuk, ha a két egymástól elvileg el nem választható tudományos munkafolyamat: együtt bonyolódik le, s az adott problémának a *lehető teljes* — filológiai és elvi-kritikai — feldolgozását adja. Mindennek azonban, elsősorban tudományos életünk jelenlegi szerkezetében, még lényeges akadályai vannak. A huszadik századi filológia és a huszadik század elvi kérdéseivel foglalkozó kritikai vizsgálódás, számos területen még külön-külön, egymástól elszigetelten „fut”. Az a kisebb s bizonyos fokig természetes „haj”, hogy személyekben is osztottan és elszigetelten; a nagyobb az, hogy szervezetben is megosztottan. Ez a kettéhasadottság azonban nem jó, s nem is szabad szentesíteni. Egész irodalomtörténetírásunk — s ezen belül a forráskiadás — fejlődésének *kulcskérdése, hogy megszüntessük azt a hasadást, ami a gyűjtő, rendszerező és a feldolgozó, összefüggéseket feltáró munka között tapasztalható*. A kettő csak együtt haladhat, s lehet eredményes. Egy-egy tudományos kérdés megoldására alakult *munkaközösségek* belül folyják olyan kutatás, amely konzekvensen végigjárja a tudományos munka minden lépcsőfokát a bibliográfiától az anyag szintetikus-kritikai feldolgozásáig. Akár úgy, hogy mind több olyan tudósrunk lesz, aki nem elégszik meg az absztrakt elvi jellegű tudományos vizsgálódásokkal, hanem vállalkozik arra, hogy utána jár az általa kialakított elvi fölismerések tudományos bizonyítékainak; s miután ennek alapján sikerült egy pozitív történelmi anyagban is gazdag tanulmányt, monográfiát létrehozni, nem elégszik meg csupán a végeredmény közzétételével, hanem — a további tudományos vizsgálódás elősegítése céljából — napvilágra hozza mindazokat a forrásanyagokat, amelyeknek a tudományos vizsgálódás során birtokába jutott. Akár pedig úgy, hogy a türelmes mikrofilológia betetőzéseként, ugyanaz a tudós, a szövegkiadással együtt közzéteszi a szöveg problematikáját összefoglaló, elvi-kritikai igényű tanulmányát is. Ebből a szempontból mind a régi magyar irodalmi, mind a tizenkilencedik századi kutatások területén található követendő tudományos példát. Gerézdi Rabán Székely István Világkrónikája facsimile kiadásánál nemcsak a szöveggondozás igényes, nehéz munkáját végezte el, hanem egyszersmind a szöveg „kísérőtanulmányában” elmélyülten világítja meg a magyar reformáció történetének egy fontos fejezetét. Király István és Tóth Dezső pedig — monográfiáik alapján — jelentős energiát fordítanak a Mikszáth-, illetőleg Vörösmarty kritikai kiadás tető alá hozására, mindazoknak a forrásanyagoknak közzétételére, amelyek hozzátartoznak a teljes és végleges képhez, s elvezetnek a még nyitvamaradt problémák eldöntéséhez.

Az Irodalomtörténeti Intézet keretén belül, de egész irodalomtörténetírásunk jelenlegi szervezeti fókán nem látszik megoldhatatlannak a tudományos kutatás olyan jellegű csoportosítása, amely a fent jellemzett kettéhasadottságot véglegesen megszünteti, s mind az egyéni irodalomtörténeti munkában, mind pedig az egyes problémák megoldására alakult

murikaközösségekben nagyobb tervszerűséget biztosít s a tudományos problémák céltudatos végigvitelét eredményezi. Ez lehet az alapja a huszadik századi forráskiadás szépen megindult, de jelenleg határozottabb orientáció nélküli tudományos programjának.

4.

Egyesek szemében ez a felfogás a problematikus forrásanyagok kiadása ad calendas Graecas halasztásának egy másfajta, burkolt álláspontja. Hiszen, vetik ellene, az imént taglalt Ady-kérdés még csak nem is a legnehezebb típusú probléma huszadik századi irodalomtörténetünkben. Nem vitás: Sok minden (elsősorban az irredentizmus és az antiszemitizmus szellemével átitatott dokumentum) egyáltalán nem adható ki, hisz olyan károkat okozhatna, amelyek egyáltalán nincsenek arányban a várható tudományos eredmény értékével. De nem is ezekről az anyagokról beszélünk. A probléma, amelyet meg kell oldanunk: haladó irodalmunk ellentmondásos, helyenként retrográd szellemeiségtől érintett hagyatékának feldolgozási módja, méretei. A Nyugat polgári irodalma éppen úgy tele van megoldásra váró, speciális problémákkal, mint a két világháború közötti idő haladó irodama. S nem könnyebb, sőt sok vonatkozásban nehezebb a helyzet szocialista irodalmunk történetének forrásaival; meg tud-e a kutató birkózni a speciális kérdésekkel, mikor még az általános kép is hézagos, labilis, amikor alapproblémák elvi átgondolása is még csak elemi formában történt meg? Nem beszélve azokról a problémákról, amelyeket intim személyes vonatkozások, élő emberekkel kapcsolatos mozzanatok bonyolítanak.

Ha minden egyes kiadványt az összefüggések teljes tükröztetésének igényével adunk ki, mi szükség lehet rá, hiszen gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a forrás megjelenése nem megelőzi, segíti, hanem követi a tudományos feldolgozást. Azaz: egy ilyen maximális igényesség gyakorlatilag nem lesz-e gátja a tudományos problémák megoldásának, amennyiben a segédanyagok, források megjelenését ahhoz köti feltételül, aminek elősegítése éppen a forrás megjelenítése volna: a probléma feldolgozásához. Nem képezzünk-e ennek a rendszernek a bevezetésével egy feloldhatatlan circulus vitiosus?

Nem volna-e inkább célhozvezető egy olyan általános alapelv kidolgozása, amelynek segítségével legalább egy ideig a forrásoknak egy bizonyos típusát, a minimális, a pozitivistá forráskiadványokban megszokott „objektív” apparátussal is kiadhatnánk. S az idők változásával, a tudomány fejlődésével lépést tartva, ezeket az általános alapelveket tágítanánk, módosítanánk. *De hisz épp az alapelvekről van szó.* Csakhogy ezek, ha általánosan meg is fogalmazhatók, s a főntebbiekben erre törekedtünk, *nem absztrakt alapelvek.* Alkalmazásuk konkrét anyagokban ölt testet, s ez gyakorlatilag a marxista tudományosság követelményének végigvitelét jelenti abban a formában, amelyben az anyag természete megkívánja, s amennyire az adott kérdésben a marxista irodalomtörténetírás jelkészsége lehetővé teszi. De ez utóbbi sohasem maradhat el oly mértékben, hogy az adott forrásanyag felvetette problémáknak legalább elvi megválaszolására ne legyen képes. Ha a teljes történelmi összefüggést, folyamatot — gyakran talán épp e források hézagosságából, egyéb források hiányából kifolyólag is — kielégítően megválaszolni nem is tudja, a felmerülő elvi kérdések elől az adott forrásanyag tudományos gondozója nem térhet ki. S ha meg nem is old bizonyos problémákat, határozott állásfoglalásával, elgondolásaival és problémafülvetéseivel föltétlenül előbbre viszi a történelmi összefüggések teljes föltárását.

Arról van tehát szó, hogy forráskiadásunk programját úgy alakítsuk ki, hogy a kutatás és sajtó alá rendezés, valamint a tudományos feldolgozás munkája minél inkább egybeessen: ez lehet az az alapelv, amelynek a huszadik századi forráskiadás programjának végrehajtását meggyorsíthatjuk s megbízhatóbbá tehetjük.

Mint a huszadik század irodalmának története, a huszadik századi forráskutatás és kiadás is: fiatal tudományág, nincs még meg a kellő szervezettsége. Bizonyos kutatási góccok

kialakulóban vannak, de ezekhez csak lazán és esetlegesen fűződik hozzá a forrásfeltáró munka; az elvi jelentőségű tudományos munkát nem követi mindig forráspublikáció, s a forráskiadást nem mindig, vagy csak hézagosan, nem kellő színvonalon előzi meg, s kíséri elvi-kritikai munka. Az Irodalomtörténeti Intézet koordináló szerepének e téren máris jobban, átgondoltabban kellene érvényesülnie, annál is inkább, mivel a keretek adva vannak. Elsősorban az Új Magyar Múzeum olyan sorozattá volna fejleszthető, amely a tudományos kutatómunka fő vonalában haladva, valóban a legfontosabb forrásanyagokat juttatná a tudományos közvélemény elé, részben eredményeként egy konkrét tudományos vizsgálódásnak, részben pedig alapul a további vizsgálódás számára.

Hol látunk lehetőséget arra, hogy közeli — mondjuk az elkövetkező öt év távlatában — ilyen jellegű, tudományos, kritikai alapokon álló forráskiadás jöjjön létre? Ennek a részletes megállapítása egy alaposabb, az egész terepet fölmérő kutatómunkát igényelne, ezúttal csak néhány olyan lehetőségre utalnék, amelyen keresztül közelebbről is megvilágíthatnám, illusztrálhatnám a fentebb kifejtett tételeket.

A századforduló irodalmi hagyatékát, körülbelül a 80-as évekig visszamenőleg, a huszadik századi forráskutatás s kiadás terepének érzem. Hiszen mindazok a folyamatok, amelyek a huszadik századra jellemzőek, itt, a századvég ma még alig ismert, feltáratlan dzsungelében kezdődnek. Mind a kéziratos, mind pedig a hírlapokban található hagyaték gazdag és sokáig kiaknázható forrásvidéke lehetne egész jelenkori irodalmunk történetének.

Reméljük, a jelenleg még nehezen hozzáférhető hatalmas Gozsdu Elek-levelezés, a magyar szecesszió talán leggazdagabb, szépirodalmi értékekkel is bíró forrásanyaga hamarosan földolgozható s kiadható lesz. Ugyancsak indokoltnak tartanánk, hogy Justh Zsigmond kéziratos hagyatékának húsz esztendővel ezelőtt már megjelent része, a Naplók, a még kiadatlan levelekkel és tanulmányokkal együtt, egy kritikai jellegű kiadványban napvilágot lássanak. Továbbá fontos volna, hogy — éppen úgy, ahogy a közeljövőben Ambrus Zoltán levelezésének legalább egy része — egy Tömörkény-levelestár is megjelenjék. Talán a hozzáférhető közkönyvtári anyag ma már kiegészíthető volna a magántulajdonban levő anyagokkal is. De épp e két utóbbi író összhagyatékának áttekintése veti fel először azt a már általánosságban jelzett problémát, hogy a kéziratos anyag mellett vajon nem volna-e még fontosabb kiadni hírlapokban lappangó kritikáiknak, publicisztikai írásainak és szabályos napló jellegű tárcáiknak legalább a válogatott anyagát. Ugyanis, ha a kéziratos anyag tartalmaz is életrajzi anyagokat, meglehetősen szegényes, hézagos az illető írók világnézeti, művészi fejlődésének adalékaiban. Ezzel szemben Ambrus Zoltán mind ez idáig összeszedetlen, kiadatlan magyar irodalmi vonatkozású kritikái hallatlan gazdag anyagul szolgálhatnának nemcsak az illető szerző, hanem az egész kor problematikájának a megismeréséhez, a szépirodalmi oeuvre geneziséhez. S ugyanez áll Tömörkényre: a Szegedi Naplóban esztendőnkön keresztül írt naplója mind életrajzi, mind eszmetörténeti vonatkozásban egy egész kincsesbánya, s bizonyos teljesebb, mint a levelezésanyag, amelyben Tömörkény leginkább csak napi praktikumokat, nem irodalmi vonatkozású dolgokat rögzített le. A jellem megértéséhez bizonyára gazdag anyagot adnak, de az irodalmi munkásság megértésére vágyó kutató mégiscsak a hírlapokban szanaszét fekvő, nehezen áttekinthető anyag cédulázására, stenografálására van utalva ez idő szerint. Nem beszélve az olvasóról, aki megfelelő tudományos, kritikai földolgozás mellett nagy élvezetet találna ezekben, a századvég ismeretlen oldalait fellebbentő iratokban. De ugyanez elmondható volna a Petelei, Thury Zoltán, Bródy Sándor levelezés és hírlapokban megjelenő anyag egymáshoz való viszonyáról.

S bizonyos a huszadik század, a Nyugat-korszak minden egyes kutatójának van ehhez hasonló megfigyelése, problémája a kor irodalomtörténeti forrásait illetően. Az Ady-levelezés már eddig megjelent anyaga is érdekes, fontos forrásanyag; de egyetlen Ady-kutató sem tudja elképzelni az Ady-kutatást a hírlapokban fekvő anyag feltárása, kiadása nélkül; s az is mindinkább nyilvánvaló, hogy ez a kiadás csakis kritikai jellegű és színvonalú munka lehet, föltétele,

eredménye olyan kutatómunkának, amely nemcsak föltárja, hanem összegezi s fokozatosan meg is válaszolja az Ady-oeuvre egyes szakaszaiban felmerülő problémákat. Ebből a szempontból, átmeneti, „népszerűsítő” formájában is már jelentős tudományos eredmény is egyszerűs mind az a két cikkgyűjtemény, amely Adynak a hazafiság—nacionalizmus kérdésköréről, illetőleg az irodalomról szóló írásait teszi közzé. Nemcsak a „szükséges” jegyzetapparátussal, hanem Koczás Sándor és Varga József színvonalas problémaösszegező és -felvető előszavaival.

A Kafka-, Böllni-, Hatvány-, Kosztolányi-kritikák, tanulmányok; a Móricz-hagyaték forrásértékű kötetei után a kutató arra gondol, hogy sort kellene keríteni a Nyugat többi, fontos kritikai s egyéb irodalmi dokumentumának szemügyre vételére, kiadására is. Hiányzik Ignótus kritikáinak, legalább a legfontosabbaknak egy kronológikus gyűjteménye. Komlós Aladár teljesen reális igények kielégítésére gondolt, amikor egy Schöpplin Aladár-gyűjtemény létrehozását tervezi, s nemcsak a névvel megjelentekre gondolva, hanem a Vasárnapi Újság rengeteg, fontos névtelen Schöpplin-kritikájára is. S mennyire fontos volna egy Babits tanulmánygyűjtemény. Az bizonyos, hogy ezek közül a gyűjtemények közül egyik sem jelenhetne meg olyan gondozatlanul, vagy egyenesen helytelenül interpretálva, mint a Kosztolányi-esszék és levelek. Valamennyi kötet kiadása egyszerűs mind egy alapos, elmélyült elvi-kritikai munka is volna. De meggyőződésünk, hogy a tervbe vett életrajzi monográfiák éppen az oeuvre ezen legkényesebb részeinek a feltárása nélkül sem készülhetnének el. S meggondolandó az is, hogy mit nyerne irodalomelméleti gondolkodásunk, ha irodalomtörténetészeink éppen ezekben a nehéz elvi-esztétikai problémákat sűrítő anyagokban elmerülve, gondolnák végig a huszadik század és a jelen egy sor nyitott, vitatott, megoldásra váró ideológiai problémáját. E kötetek kiadásának programba vétele megfelelő igények felállítása, az erők helyes koncentrálása mellett nem a pozitívista szellemi restség támogatása, nem a főkérdések elől való kitérés elősegítése volna, hanem éppen a *főkérdések napirendre vételének* egyik a továbblépés szempontjából nélkülözhetetlen *formája*.

S ugyanez áll a szocialista irodalom problematikájának kutatására is. A kérdés minden ismerője számára nyilvánvaló, hogy szinte reménytelen elképzelés lenne e korszak kutatását főként kéziratos forrásanyagra építeni. E korszaknak vagy nehezen hozzáférhető, vagy elveszett, vagy egyszerűen nincs kéziratos forrásanyaga. Ellenben szinte fölmérhetetlen az a — mind az életrajz, mind az oeuvre ideológiai és esztétikai problémáinak kutatása szempontjából nélkülözhetetlen — forráskincs, amelyet a hírlapok, folyóiratok rejtjenek.

Ugyancsak e sorok írója egy népszerűsítő jellegű kiadás munkálatai során is tapasztalta, hogy mennyi ilyen természetű anyagot rejtjenek Gábor Andor publicisztikai írásai, riportjai. S elképzelhetőnek tartja, hogy a Gábor-életpálya problémáinak jelenlegi ismerete alapján sort lehessen keríteni az életmű valóban „kényes” s tüzetes kritikai apparátust igénylő irodalmi polémiáinak a kiadására: a Linkskurve és az Új Hang hasábjain megjelentetett, rendkívül kényes problémákat feszegető, de ugyanakkor kulcsfontosságú írásainak közzétételére. S többé-kevésbé áll ez a többi emigráns író, Barta Sándor, Karikás Frigyes, Zalka Máté és a többiek hagyatékára: nemcsak a kiadatlan kéziratos anyagra, hanem a szétszórott, hírlapi produkciókra is ügyelni kell a kutatónak. S ugyancsak a szocialista irodalom forrásanyagának a kiadásánál kell gondolni olyan — talán a többi korszakoknál kevésbé fontos — kiadványformákra, mint az egyes folyóiratok válogatott anyagát közlétező forráskiadványok, valamint a szóbeli emlékeztetéseket, dokumentumokat egybegyűjtő vállalkozások.

Nem folytatjuk az elképzelhető kiadási program részletezését, hiszen ezt is nem annyira programnak, mint inkább illusztrációnak szántuk elgondolásainkhoz. Ennek alapján azonban úgy véljük, máris elképzelhető volna egy reális, terv elkészítése az elkövetkező öt—tíz esztendő tudományos forráskiadására vonatkozóan. S egy ilyen tudományos forráskiadási program: egyszerűs mind támasza, mércéje lehetne azoknak a forrásjellegű kiadványoknak, amelyek nem szorosan vett tudományos, hanem népszerűsítő, ismeretterjesztő céllal jelennek meg. Akár úgy, hogy a tudományos feldolgozások szolgálnak alapul a népszerűsítő,

ismeretterjesztő kiadványokhoz, akár úgy, hogy a jövőben az ilyen jellegű anyagok gondozásában is nagyobb szerep jut a tudományos felkészültségnek, s ezzel együtt a marxista kritikai igényességnek.

5.

Végül azt hangsúlyoznánk, ami egész eddigi gondolatmenetünk refrénje volt: nagyobb tervszerűséget, összehangoltságot a forráskiadás munkájában. Az Irodalomtörténeti Intézetnek, az eddigi tapasztalatok figyelembevételével, máris rendeznie, koordinálnia kell az e téren folyó munkálatokat. Ez azt jelenti, hogy az Intézetben folyó elvi természetű tudományos munkához hozzá kell kapcsolnia mindazt, esetleg az Intézetben kívül is lebonyolódó forrásfeltáró munkát, amely az elvi természetű kutatást meggyorsíthatja, alátámaszthatja. S megfordítva, a forráskiadvány-programban is gyümölcsozttetnie kell azt az elvi-kritikai természetű kutatási munkát, amely egyes területeken már az eddigiekben is folyt, anélkül hogy a kiadási programban is nyoma lett volna.

De szükségességnek látszik a forráskiadás nagy körülmekintést, fölkészültséget igénylő munkájának koordinálása az intézet falain kívül is. A Kiadói Főigazgatóság és az Irodalomtörténeti Intézet — néhány erre alkalmas szakember tudatosabb, célirányosabb működtetésével képes lehetne szélességében és távlataiban áttekinteni az egész terepet, s az áttekintés birtokában nemcsak az egyes kiadványtípusokat tudná az eddiginél magasabb színvonalon kiadatni, hanem módot lelhetne az egyes problémák megoldására hivatott erők helyes, ésszerű elosztására is. Az eddiginél inkább gazdája lehetne egy olyan területnek, amelyen nem tűrhetjük az anarchiát — sem eszmei, sem szervezeti tekintetben. Annál kevésbé, mivel az anarchia nemcsak kifelé okoz kárt, hanem végső soron magára a forráskiadás szépen megindult programjára hat vissza hátráltatóan.

Máris tapasztalható, hogy — a kritikák és a közvélemény óvásai nyomán — az egyes intézmények és kiadók gondozásában megjelent forrásértékű kiadványok száma, a négy-öt évvel ezelőtti gazdagsághoz képest jelentősen visszaesett, a kiadás menete meglassúdott, bizonytalanabbá lett. Ennek kellene sürgősen elejét venni, s a huszadik századi forráskiadás programját a tudományos és olvasói szükségletekkel arányba hozva, mennyiségi és minőségi szempontból egyformán kielégítő színvonalra emelni.

Андраш Диосеги

К СОЗДАНИЮ НОВОГО ВЕНГЕРСКОГО МУЗЕЯ

(Проблемы издания историко-литературных источников XX-ого века)

Статья занимается вопросами издания источников XX-ого века. За последние годы вышел ряд изданий (вроде источников), относящихся к кругу исследования XX-ого века. В связи с этим марксистская критика обратила внимание на многочисленные неразрешенные принципиальные и методологические проблемы. Выводимое заключение: сделать издание источников более планомерным и возвысить научный уровень и в этой области. Предусловием всего этого является прежде всего выяснение вопроса о том, что именно должно считаться словесным источником в отношении XX-ого века. Не впадая в ошибку позитивистского фетишизма или духовно-исторического скептицизма, следует учесть все источники, находящиеся в диалектической связи с объясняемым явлением и служащие подходу к сущности явления. Это же означает, что приходится заниматься не только рукописными, но и печатными источниками, которые в отношении XX-ого века вообще имеют большее значение чем рукописные. Кроме того, особенное внимание надо выделить собиранию устных источников. Программу издания, т. е. издательский план источников начала столетия, эпохи журнала „Nyugat” (Запад), социалистической литературы и других областей нужно поставить на более широкую базу и построить более планомерно. А предназначенные для решения вышеизложенных проблем силы необходимо использовать более рационально как в самом Институте Литературоведения, так и вне Института.

Balassi Bálint toborzó levele

A V. Kovács Sándor találta Balassi-levéli¹ kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy Bálint lengyel földön, Wesselényiék házában erősen fáradozott a magyar vitézek toborzásán. Hogy a levél arra céloz, hogy Kürtössy egy nyárra jöjjön ki harcolni Zamojszki kancellár seregébe a török ellen, azt Dézsi Lajos közléséből tudjuk (I, LXXII). Ugyanis Pogrányi Benedek (csak 1591 májusában) jelenti Pálffy Miklósnak, hogy Balassi Bálint Kürtössy Zsigmondot, ki akkor Korponán szolgált, a lengyel hadseregbe csábítja. Hogy valóban régi ismerőse volt Kürtössy, azt 1577. szept. 29-i levele bizonyítja, ahol Balassi Andrásnak ír a Kürtössyvel való ügyéről (I. 315). A hadseregbe való toborzás kedvéért ír öccse érdekében is Zamojszkinak Wesselényiék dembnói várából 1590. május 9-én (I. 377 és II. 134). Meglepő, hogy háromszáz jobbágját is ígéri Kürtössynek jutalmul. A levélnek természetesen nem lehet pontos címzése, mert ezzel elárulta volna magát és barátját, s ezért nem is mondja meg pontosan a levélben mit üzen; inkább rábízza a levélvivőre, kiből a korponai kapitány alighanem könnyedén kiszedte a titkot.

Evvél a levéllel egybeesik egy másik, melynek egyelőre csak a regestáját ismerhetjük. Az *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* c. régi folyóiratban (VI. 47) olvashatjuk (vö. Dézsi I. LXXII), hogy a Sennyei-levéltárban van egy levél, ahol Homonnai Drugeth István, Zemplén főispánja ír Balassi Bálintnak Krakkóba 1590-ben, és felszólítja, jöjjön haza, mert hallja, hogy a török ellen készül. Ezért kocsit és lovakat is küld neki, s egyúttal közli vele, hogy a mieink szerencsétlenül harcoltak a török ellen: nevezetesen Pálffy Imre, Jakusitz Imre és Zay Lőrinc is elesetek. Nem tudjuk ugyan, milyen útközetre céloz a főispán, de a hír igaz lehet. Előbb-utóbb tán előkerül Homonnai levele Kolozsvárról, ahová a Sennyei-levéltárat Veress Endre elszállította: annakidején bőven leltem benne Balassi-iratokat (vö. *Az ismeretlen Balassi Bálint*), és megindokoltam, hogy kerültek oda Balassi-okmányok.

Ugy látszik, idehaza már köztudomású lehetett, hogy Zamojszki a török ellen készül és hogy Balassi az ő hadserege számára toboroz. Krakkóba és dembnói kastélyába bizonyára Wesselényi Ferenc, Báthory kancellárja hívta, és levelében, melyet a lengyel kancellárnak ír (I. 375), hangsúlyozza, hogy őt Wesselényi egyenesen a kancellár felszólítására hívta a török elleni háborúba, miszerint Wesselényi teljhatalmat kapott Zamojszkitól, hogy zsoldját és a toborzandó magyar vitézeknek fizetendő zsoldot megállapítsa.

Igy nem tartom lehetetlennek, hogy mikor lóra kapva itthagya mindenét, miután versben elbúcsúzott mindenkitől, s Ilésháznak megírta, hogy négy évig színét sem látják, hiszen Balassa András pályázik jószágára, Ungnádne pedig kosarat adott neki, talán éppen azért ment ki, mert Wesselényi Ferenc, Zebrzydowski Miklós, a lublini vajda és Báthory András bíboros hívta hadba (I. 410), csak ezt nem akarta az itthoniaknak orrára kötni, s alighanem erre céloz, mikor Rimaynak azt írja, hogy akik „mostani szarándokságnak eredetű, igaz módját és állapotját nem tudják”, rágalmakat költenek felőle (Rimay összes m. 48.)

A hadjárat elmaradt, s most már csak a Múzsák és az olvasás maradtak vígaszul. A Célia-versek kezdetén nyíltan meg is mondja, hogy eredeti szándéka volt vitézi életét folytatni, s csak végül is engedett Cupidonak, aki nyílával újra megsebezte:

Hozzám azért most láss, Márs, Diána, Pallás, most legyetek mellettem!

Másutt pedig: éppen azért átkozza a szerelmet, mert hazájából kikergette (78, 10):

Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs, kik mentenek tüzedtül.

¹ V. KOVÁCS SÁNDOR: Balassi Bálint ismeretlen levele, *ItK* 1961. 4. szám.

Tehát harcolni jött, s most Célia hálójába esett. Vagyis Balassi, ki azért jött ki Wesse-lényihez, mert az hadba hívta, végül is feleségénél, új szerelménél kötött ki, és újra verseket kezdett írni s még hozzá olyan szépeket, hogy az egyik szakaszt ő maga írta ki legjobb verseinek szemelvényei közé (*Hajnaltan szépiütnék...*)

Igy társul nála művészet és vitézi élet, s bár azt alábbvalónak tartotta, vigasztalást, magasabb lendületet, menekvést ebben talált. „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogyha ott kiinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömsben az szolgálatban mint az vers-faragásban nem foglalnék elmémet”, írja öccsének Krakkóból. Tatáért, Palotáért elhagyná Krakkót — és Céliát vagy a citerás lengyel lányt.

Balassi egész költészetének ez az alapvonása. Az élet nyers valósága mindig elkötötte, szerelemben, mulatásban, vitézi életben, de ösztöne felfelé hajtotta a magasabb művészi formák felé, s mint legújabbban felfedezett drámájának prologusában mondja, érezte magában azt a képességet, hogy megteremtse magyar nyelven azt, ami idehaza hiányzott, a magyar költészetet. *Arte et Marte*, mondja ránkmaradt kései arcképe, de szerintem nem vitás, hogy ez a velős felirat magától a költőtől származott: művészettel és karddal küzdeni hazájáért, ez volt életének tartalma, bár több képességet érzett magában, de hát mint Rimay mondja: „jóságának és elméje gyümölcsinek” nem adatott „oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergegethette volna.”

Eckhardt Sándor

Kisfaludy Sándor ismeretlen levele Döbrentei Gáborhoz

Biczó Ferenc Kaposváron halt meg 1945-ben. Riedl Frigyes tanítványa volt. A magyar irodalomtanítás pedagógiai problémáinak haladószellemű, ismert alakja, akinek a két világ-háború között a somogyi sajtóban és a kaposvári Egyesületi Leányliceum évkönyveiben sok összegyűjtésre váró írása maradt hátra. Kiemelkedőbbek: Összefoglaló irodalomtörténet, Munkáltató irodalomtanítás, Erdély és Felvidék irodalmi élete, Diákreviárium, valamint Szalay Fruzsinaról és Kisfaludy Attaláról írt tanulmányai. Jelentős könyvtára volt egykorú kiadványokból és irodalmi ritkaságokból. Ajánlatomra halála után könyvtárát a volt kaposvári Dunántúli Bank Könyvtár vette meg, és az igazgatóság kérésére a könyvtáron belül gyűjteményének értékes darabjaiból „Biczó Ferenc Emlékkönyvtárát” állított össze.

Biczó Ferenchez, aki 1935-ben Kút című első verskötetét kiadását biztosította a kaposvári Szabadegyetem kiadásában, jó barátság fűzött. Nem sokkal halála előtt tőle kaptam Kisfaludy Sándor Döbrentei Gáborhoz intézett alábbi levelét. A levélben említett két Kisfaludy-strófát még ő maga jelölte ki. Ajándékát most mintegy Biczó Ferenc emlékét is idézve itt adom közre.

Füred 7 July 1828

¶ Kedves Barátom Uram!

Vettem becses levelét. Kivánságára ezen ide mellékeltem levélre nevemet oda irtam, mert úgy értem, hogy az Angol kézírásomat kívánnia.¹ A mi a verset vagy gondolatot illeti, azzal Füredről nem szolgálhatok, mert itt kevés okos gondolattya lehet az embernek. Legillendőbbnek gondolnám, ha Barátom Uram nevem felé ki írná Himfynek 2dik kötetéből azon Strófákat (nem tudom, mellyik énekből) hol Shakespear és Pópet hozom elő; ez egyúttal Compliment volna egy Magyartól az Angol Nemzetnek.

A mi Deputációnk munkájáról ez az első a mit hallottam Barátom Uramtól. Nem sokat reménylek. Mi Literária Republicát akarnánk felállítani, — fenn jobban szeretnék a Monarchiát. Sógorom Szegedy által ajánlottam Reviczkynek, nem tudom, millyen foganattal.

Tisztelt Uram Öcsém nevemmel Petrich J. M. L. Urat.² Mondgya meg néki, hogy régen irtam már néki; nem tudom, vette-e leveletem.

Köszöntse Barátom Uram Sághy urat is.³ Budai ujságom elmaradott. Kéretem Ötet, praenumerállyon reá régi mód szerint helytettem.

Itt igen sok az ember; de senyvedt az élet és társalkodás.

Köszöntöm Pesti Budai Barátinkat és Esmerősinket, — s vagyok tisztelettel
Uram Öcsémnek igazszívú szolgálja s baráttya

Kisfaludy Sándor

¹ Az angol John Bowring, aki ekkor gyűjtötte egybe magyar tárgyú összeállítás, a *Poetry of the Hungarians* (London 1830) anyagát, s ehhez kért többektől — Kisfaludytól is — verseket. (A Bowring-antológia különben nem a költő által javasolt strófákat közli.)

² Petrich András Kisfaludy katonabarátja.

³ Sághy Ferenc tipográfusa volt.

Kisfaludy Sándor által említett két versszak a következő:

Shakespearenak szeretem én
Lelket-rázó szavában,
(Emberinél többet rejtven
Ő keblében s agyában)
A teremtést mindenével,
Angyalával és férgével,
Látni s tudni, amint van,
Mi, mért s miként voltában.

Szeretem én Pope isteni
Lantja lelkes hangjában
Megismerni: ez itteni
Napalatti laktában,
Az ember ő portestével,
És mennyei elméjével,
Mely kétesen tenyészett
Csudálatos természet!

(A boldog szerelem VI. Ének 10., 12. versszaka.)

Takáts Gyula

Mikszáth Kálmán levele Kozma Andorhoz

Mikszáth az *Az Újság* szerkesztőségében kerülhetett szorosabb kapcsolatba Kozma Andorral.¹ Az irodalomban is van nyoma barátságuknak. Kozma két verssel köszöntötte a jubiláló Mikszáthot. Az első címe: *Esti köszöntő (Mikszáth Kálmánnak)*,² a másiké: *A mese-mondó*.³ Ez utóbbit Kozma a nagy Mikszáth-ünnepélyen adta elő a Vigadóban 1910. május 16-án, de — Kozma István mérnök, a költő fia előadása szerint — korábban felolvasta már Mikszáth otthonában, s az ünnepelt könnyekig meghatva alig tudott megszólalni.

Mikszáthnak eddig egyetlen missilis levele sem ismeretes Kozma Andorhoz, csupán — amint arról Méreiné Juhász Margit tájékoztat — egy levélfogalmazvány. Az első elküldött levél Kozma Andor hagyatékából most került elő, s alább közzétesszük.

Háttérére kívánunk előbb rámutatni. 1907. augusztus 2-án a S. Congr. Concilii pápai meghagyásból egy „Ne temere” kezdetű dekrétumot adott ki a vegyesházasságokról. A dekrétum a vegyesházasságot csak abban az esetben engedélyezi, ha az összes gyerekek katolikus nevelését biztosítják. Félő volt tehát, hogy ezentúl számos vegyesházasságot fognak érvénytelenül kötni.

A dekrétum a magyar társadalom körében nagy visszhangot és nyugtalanságot keltett,⁴ amelynek egyik megszólaltatója volt Kozma Andor *Koboz krónikája* (*Az Újság*. VI. 1908. 232. szám. Szept. 27.):

Bum!... Házi tűzhelyünkre bomba hull,
A Róma-lőtte *Ne temere* bulla.
Mert, (s most örüljön minden irigyünk,)
Mi tagadás, csak vegyes a frigyünk.
Én magam is ilyenből származom,
S elvittem e bűnt eddig szárazon;
Sőt azt se' tudtam, hogy bűnös vagyok
És vélem együtt számos magyarok.
Kálvin-hitű fajomban hagyomány,
Hogy hitvesünk legyen pápista lány;
Költői, gyöngéd nő, ki jár misét,
Szeret virágot, képet, dalt, mesét,
Okoskodásnak túlsága se' rontja...
Az élet bája ő!

Az élet gondja
A kálvinista férjet illeti.
Vastag nyaka s vaskarja van neki,
Kemény feje és józan veleje, —
Harcban s tanácsban jól megállt helye.

¹ Kapcsolatukról vö. MERÉNYI OSZKÁR: Kozma Andor. Kaposvár, 1941. XLV, CXII.

² KOZMA ANDOR: Magyar Rhapsodiák. Bp., 1920, 89.

³ Uo. 90-92.

⁴ A hatalmas irodalomból lásd többek között: KÉRÉSZY ZOLTÁN: A „Ne temere” decretum, tekintettel jogtörténeti előzményekre. Bp., 1909.

.....
 Én ebbe' nőttem s így neveltem éppen
 Jómagam is vegyes kis házinépem.
 S bum!... mégis bomba üt le most közénk:
Ne temere, — mi eddig vétkezénk.
 Csak ágyastárs, nem hitves az eretnek,
 S bűn gyermeki a *vegyesen* eredtek.

A verses krónika szellemessége megragadta Mikszáthot, és ekkor intézte egy névjegyen Kozmához a következő sorokat:

[1908. szeptember 27 után]

Kedves Bandi!

Rég nem gyönyörködtem olyan igaz gyöngyben, a melynek a fénye, tüze én rám olyan hatást tett volna, mint a Vasárnapi „Koboz krónika” a vegyes házasságokról.

Szinte kibékültem Sarto Jóska-val^a a „*Ne temere*” miatt, ő szerevén nekem vele ezt az élvezetet — közvetve.

Szívből köszönt

Öreg kollégád
 Mikszáth Kálmán

*

Hálás köszönettel tartozunk Kozma István mérnöknek, hogy hozzájárult a birtokában levő levél közzétételéhez.

Scheiber Sándor

Vértesi Arnold egri kapcsolatairól

Vértesi Arnold ma már elfeledett írónk¹ Egerben született 1834-ben. Apja Viklida (később Vértesi) Antal az 1840-es években főlemliskolai tanító volt Egerben, az ún. Rónay-féle házban lakott, amely ház a sajátja volt. Később Miskolcra költözött a család, mivel az apa az ottani tanítóképezde tanára lett. Az ifjú Vértesi már 9—10 éves korában verselgetett. Tizenöt éves korában pedig beállt honvédnek, s részt vett a szabadságharc alatt a temesvári csatában. Eleinte jogi pályára készült, de ezt később otthagyta, és tehetségét követve az írói pályára adta fejét. Első elbeszélése, a Mór király című 1856-ban jelent meg, a Vadnai Károly által szerkesztett Hölgyfutárban. Ettől kezdve tömegével jelentek meg írásai. Az 1879-ben a Debrceeni Ellenőr c. lap szerkesztője, majd kiadótulajdonosa lett. Budapesten halt meg 1911-ben.

1888-ban ezredik novellája megjelenése alkalmából a Kisfaludy Társaság jubileumi ünnepélyt rendez számára.²

A jó egriek Vértesi Arnoldot időközben szépen el is felejtették. Most kapóra jött a dolog, pótolni akarták a mulasztást, mondván, jobb későn, mint soha.

Először is — megkezdve az adósság törlesztését — az Eger c. lap szerkesztője, Szabó Ignác³ üdvözliz az író. Levele így szól:

Most, midőn író társaid körében baráti estélyen az ezredik novellád bőrére iszol, engeddd emlékeztetted hoznom, hogy első novelládat egy éjjel nálam írtad Budapesten, Magyar utcai lakásomon. Este együtt sétálva találoztunk Vas Gerebennel, ki tőlem lapja számára, amelynek én akkor szintén egyik nagyreményű hátramozdítója voltam, novellát sürget. Nagyon meg lehetett akkor szorulva Gereben bátyánk kézirat dolgában, mert elkövette azt a hallatlan csodadolgot, hogy a megígért novellára 5 forintot előlegezett, amelynek mi, annak rendje és

^a Giuseppe Sarto a családi neve X. Pius páranak (1903-1914), a *Ne temere* kibocsájtójának.

¹ JENŐFI M. IMRE: Könyvtáros, 1959. 3. sz. 205—207.

² SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. 14. kötet, 1153—1157.

³ SZABÓ IGNÁCZ (1832—1900). Jónévű egri tanár és író volt a XIX. sz. második felében Egerben. Itt született. Alig hogy elvégezte középiskoláit, kitört a szabadságharc. Bem seregében harcolt. A szabadságharc bukása után tanár lett Egerben, de időközben más városokban is tanároskodott. 1893-ban nyugalmomba vonult. Szerkesztette az „Eger” c. vegyes tartalmú politikai lapot 1872—1878 és 1888—1896 között.

módja szerint, azonnal nyakára is hágtunk tisztességesen. Aztán hazamentünk. Te aztán ott mindjárt meg is írtad helyetted első novelládat. Valamint akkor az első sikerének — úgy most az ezredik jubileumának örömeire szívből üdvözlő régi barátod, Szabó Náczi.

Eger, október 14. (1888)

(Ez a levél megtalálható az „Eger” 1888. okt. 16-i számában.)

Vértesi Arnold a következőket válaszolja:

T. Szabó Ignác főgimnásiumi tanár urnak, az „Eger” szerkesztőjének, Debrecen, okt. 19. 1888.

Kedves Barátom!

A „Budapesti Hirlaphoz” küldött szíves soraidat olvastam és nagyon szépen köszönöm megemlékezésedet. Fájdalom, attól a dicsőségtől meg kellett téged fosztanom, hogy első novellámat te nálad írtam meg, mert az a kis munkácska, nem az én nevem alatt jelent meg Vas Gereben lapjában. Engedd hát át megnyugodva Vadnay Károly barátomnak első novellám dicsőségét, a tied marad minden esetre az érdem, hogy te bátorítottál engem írásra, s nélkülöd talán később jelent volna meg ez első novellám is.

Ha most a között az igazán páratlan és lelkesült ováció között, mellyel engem az összes sajtó és közönség elhalmozni igyekezett megemlékezem erről írástad is, aki engem 30 év előtt buzdítottál, le kell rónom köszönetem adóját. Tarts meg engem továbbra is szíves barátságodban, ami annál jobban fog esni, minthogy úgy látszik Egerben régen elfeledték, hogy én ott születtem, s míg naponként kapok az ország minden részéből, a legtávolabbi vidékekről is üdvözlő leveleket, s összes munkáim most folyó kiadására özönlének az előfizetők, Egerből egyetlen példányt se rendeltek meg, s egyetlen ember se találtaott, aki rólam megemlékezett volna, Isten áldjon, ölel régi híved,

Vértesi Arnold

Az „Eger” egyik cikkírója szégyenkezik is azon, hogy Vértesi Arnoldot ily méltatlanul elfeledték, de a jövőben a mulasztást pótolhatónak véli: „Azt hisszük, hogy a mulasztást könnyű lesz helyreütni, s ezt reméljük, a mi művelt egri közönségünk alkalmilag nem is fogja elmulasztani.”⁴

Az ígéretet igyekeztek beváltani. 1888. december 8-án az egri törzskaszinó igazgatójának indítványára elhatározták, hogy a jövőben Egerben Vértesi-ünnepet rendeznek. Az ünnepély előkészítésére bizottságot hoztak létre. Ennek tagjai a következők voltak: Zalár József, Gáspárdy Géza, Kopácsy Dezső, Szabó Ignác, Babócsay Sándor, Dr. Alföldi Dávid stb.⁵ A bizottság Zalár József elnökletével első ülését december közepén tartotta. Az ünnepély rendezői közé bevonták a két egri nőegyletet, a Jogakadémia segélyegyletét és az egri Koszorús Dalkört.⁶ A terv az volt, hogy a rendezendő ünnepélyen az író felolvasást fog tartani, majd lakomával tisztelik meg az egri törzskaszinó nagytermében. Az ünnepély időpontját 1889. január 9-re tervezték,⁷ később március 9-re halasztották el.⁸ A rendezési munkálatokkal párhuzamosan gyűjtés indult Egerben az író számára veendő ajándék céljaira.⁹

Közben Vértesi felesége meghalt, s így az író a tervezett időben nem jöhetett el Egerbe. Mit volt mit tenni, mint az emléktárgyakat postán elküldeni az írónak.¹⁰ Ezt meg is tették, s az író levélben köszönte meg az ajándékot.¹¹

Múltak az évek, s Vértesi Arnold csak 1891-ben jutott el Egerbe.¹² 1891. május 20-án érkezett meg, s május 22-ig volt itt. Május 20-án este régi barátjánál, Gáspárdy Gézánál volt ünnepi lakoma számára, ahol részt vettek a város nobilitásai is. Sok pohárköszöntő hangzott el tiszteletére. (Zalár József is köszöntötte¹³). Május 21-én este pedig az egri Hungária Szállóban volt díszlakoma tiszteletére, s május 22-én utazott el Egerből.¹⁴

Hogy volt-e többet itt, arról nem tudok. Bizonyára életének kutatói fényt fognak erre deríteni.

Szecsikó Károly

⁴ Eger, 1888. október 23. sz.

⁵ Eger, 1888. december 11. sz.

⁶ Eger, 1888. december 25. sz.

⁷ Eger, 1888. december 25. sz.

⁸ Eger, 1889. január 29. sz.

⁹ Eger, 1889. március 5. sz.

¹⁰ Eger, 1889. március 19. sz.

¹¹ Eger, 1889. március 26. sz.

¹² Eger, 1891. május 12. sz.

¹³ Zalár József: Heves megyei tisztviselő volt a XIX. sz. második felében. Majdnem egész működése, nemcsak politikai, hanem költői is, megyéjével, Hevessel és annak székhelyével, Egerrel kapcsolatos. Legjelentősebb műve a „Heves” c. dalciklusa. Ebben a 21 négy soros versszakú költeményben krónikaszerűen adja elő Heves megye és főleg Eger múltjának nevezetesebb történelmi, társadalmi eseményeit. (Életről és költészetéről bővebben olvashatunk: DRIVNYI MIHÁLY: Eger a magyar költészetben c. művében, Budapest 1938).

¹⁴ Eger, 1891. május 26. sz.

Osváth Béla

A REALIZMUS KÉRDÉSEI A SZABADSÁGHARC UTÁNI MAGYAR DRÁMÁBAN*

A polgári irodalomtörténet nem lát semmiféle különbséget a szabadságharc előtti és utáni irodalom között. 1848–49-et kirekeszti irodalmunk fejlődéséből, és Gyulaiék népi-nemzeti irányát a reformkori irodalom közvetlen folytatásának tekinti. Ez a szemlélet érvényesült a különböző műfajok s az egyes írói, költői életművek irodalomtörténeti megrajzolásában is. Bayer József összefoglaló nagy drámatörténetében a Bach-korszak drámairodalmáról azt írja, hogy „elvében kapcsolatos az 1848 előtti korrall.”¹ Ezt a koncepciót teszi magáévá valamennyi polgári színház és drámatörténet, egyedül Császár Elemér jelenti ki, hogy „oly mélyreható volt a (szabadságharc) nyomán járó változás, hogy ezt a zökkenőt a magyarság nemcsak a politikai, hanem az irodalmi életben is megérezte.”² A megfogalmazása túlzó is, mert szerinte „a szabadságharc előtti és utáni drámának jóformán semmi kapcsolata nincs egymással”. Fejtegetéseiben azonban pusztán színháztörténeti vonatkozásokra szűkíti le a változás okait, s kirekeszti vizsgálódásának köréből a társadalmi-politikai viszonyokat. Meg is indokolja álláspontját mondván, hogy „a dráma az a műfaj, amely a legkevésbé kapcsolódik a korviszonyokhoz”. Ez a steril dramaturgiai szemlélet vörös fonálként húzódik végig előadásain, s ezért gyárt egy fejtejtőre állított értékrendet, amelyben Szigeti József Jókai Mór és Szigligeti Ede fölé kerül, s amelybe nem férnek bele olyan, a kritikai realista dráma lehetőségeit megsejtető művek, mint Szigligeti Sztrájk-ja és Toldi István Jó hazafiak-ja.

Ma már alig vitathatjuk, hogy a szabadságharc korhatár irodalmunk fejlődésében. Jól látták ezt a kortárs írók és költők is. Arany János Tompa Mihályhoz küldött, 1856. december 7-i keltezésű levelében így ír: „... 1848 előtt és után. Azt hiszem, ez az év a te költészetedben is lényeges fordulatot képez.”³

A marxista irodalomtörténetnek az a megállapítása, hogy a szabadságharc fordulópontot jelent a magyar irodalomtörténetben is, vitathatatlanul helyes. Akár a kimagasló életműveket, akár irodalmunk egészének fő tartalmát, lényeges irányzatait tekintjük, azonnal szembetűnik ez. A szabadságharc előtti irodalmat a harmincas-negyvenes évek liberális nemesi, majd növekvő népi, demokratikus megmozdulásai támogatták, annak a társadalmi erőnek a kibontakozása, amely létrehozta március tizenötödikét és a szabadságharcot.

A szabadságharc után a társadalmi erők mozgása, fejlődése nem ilyen irányú volt, s a megváltozott történelmi helyzet nem kedvezett az irodalom plebejus-népi fejlődésének. Az a plebejus-forradalmi értelmiség, amely 1848 előkészítésében olyan nagy szerephez jutott, a szabadságharc bukása után szétszóródott. Emigrált, meghalt, börtönbe került vagy kivégezték. Az irodalom többé nem rájuk figyelt, hanem Csengeri Antal, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond körére, a kiegyezésre hajló birtokos nemesség képviselőire. Ez a tábor — mint ismeretes — korántsem egységes, árnyaltai különbségeket találunk politikai és esztétikai nézeteikben, de a

* Folyóiratunk idei évfolyamában Ferenczi László *Arany János, a moralista* című írásával és Barta János *Mikszáth-tanulmányával* a XIX. század második fele magyar irodalmának több vitakérdése került napirendre. Az azóta megjelent hozzászólások s elsősorban Mezei Józsefnek a folyóirat legutóbbi számában megjelent tanulmánya a vitát tovább szélesítette és — teljes joggal — a realizmus kérdését, illetve ennek a XIX. század második fele magyar irodalmában való szerepét állította a vita középpontjába. A kezdettől fogva a vita mélyén lappangó eme fő kérdés tisztázásához járul most hozzá Osváth Béla vitacikke, s a szerkesztőség reméli, hogy ezt a hozzászólást a múlt századi magyar realizmus további problémáit megvilágító írások fogják még követni. (A szerk.)

¹ BAYER JÓZSEF: A magyar drámairodalom története. II. k. 207. l. MTA kiadás Bp. 1857.

² CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar dráma története a szabadságharc után. Az 1903–31. évi egyetemi előadásának jegyzete. Bp. 1930.

³ A levélre KOMLÓS ALADÁR is hivatkozik a Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt c. vitában, It. 1950. I. sz.

kiegyezésben Széchenyi reformkori koncepciójának s a sajátmaguk békepárti politikájának a megvalósulását látták, a szabadságharcot csak tragikus intermezzónak tekintették, s irodalom-politikájukat a reformkori irodalom közvetlen folytatásának tartották. Azt vallották, hogy a nép-nemzeti irány a reformkori népiesség kiteljesedése, pedig valójában a beszűkítése, sok tekintetben az elvetélése volt.

A folyamat így játszódik le a dráma és a színház területén is. Az a funkcióváltás, amely a népi értelmezésében a szabadságharc bukása után végbemegy, a színpadi népiességre, a népszínművek eszméiségre is jellemző. A szabadságharc utáni népszínmű elfordul a demokratikus mondanivalótól, a viszonyoknak a nép álláspontjáról való bírálatától. Megtartja eredeti formai elemeit: a víg és komoly elem vegyítését, úri és paraszt személyek szerepeltetését, de a palota és kunyhó szembeállítása nélkül.

A felszabadulás után megjelent monográfiák és közlemények, amikor igen helyesen hangsúlyozzák a szabadságharc cezúra jellegét, mintha a szabadságharc előtti irodalmat idealizálnák, s a szabadságharc utánit túlzottan negatívan értékelnék. Én magam is ebbe a hibába estem Szigligeti-monográfiámban, az 1955-ös irodalomtörténeti kongresszuson tett felszólalásomban is. Túlértékeltem a reformkori népszínművet, s elítéltem a népszínmű további útját, amelyet egyértelműen zsákutcának, visszafejlődésnek tekintettem. A megtorpanás szembevetés, csak azt tévesztettem szem elől, hogy a népszínmű demokratikus-plebejus fejlődésének többé nincsen meg a társadalmi szükségessége. Az a társadalmi valóság, amelyet a *Szökött katoná*, a *Pákász* és a *Csikós* ábrázolt, a jobbágykérdés, vármegye, katonafogdosás, történelemmé vált. A nemzeti lét megőrzése lett a legfontosabb történelmi-társadalmi feladat, az önkényuralommal, német előzöléssel szemben az érdekegyesítésnek, a nemzeti egységnek a koncepciója került előtérbe. S csak ennyiben lehet folytatása az önkényuralom drámai irodalma a reformkorinak, amennyiben szintén a nemzeti tudat ébrentartását, a régi dicsőség ébresztését vállalja. De a plebejus törekvések egyes folytatására többé nincs lehetőség.⁴

A társadalmi haladás széles kibontakozásának elvetődése nem kedvez a realizmus maradéktalan, művészi fokú, a nagy orosz és nyugati realizmusokhoz hasonló beteljesülésének sem. Pedig a reformkorban csirájában megvolt már minden előfeltétele. A reformkori társadalmi dráma és a népszínmű a valóság olyan oldatait és vonásait tárta fel, olyan körülményeket, konfliktusokat és jellemeket ábrázolt, ami új volt irodalmunkban. A korabeli ember életének közvetlen ábrázolására, a társadalmi ellentmondások addig nem tapasztalt sokrétű feltárására tett kísérletet Nagy Ignác, Obernyik Károly és Czákó Zsigmond. A valóság művészi megismerésének határait terjeszti ki a népszínmű is, amikor színpadra viszi a népet, a szabadságukért és boldogságukért harcoló újfajta hősokeket, ábrázolja a palota és kunyhó, urak és jobbágyok konfliktusát. A reformkori népszínmű — népi alakjainak idelizálása ellenére is — már áthajlást jelent a romantikából a realizmusba. A *Szökött katonában*, a *Csikósban*, a *Pákászban* és a *Két pisztolyban* már a realista színpadi helyzetek egész sorával találkozunk, amelyek — mint erre Sötér István figyelmeztetett⁵ — a Petőfi kialakította népi genre-műfaj színpadi változataként állnak előtűnk. A Zrínyi-kávéház, a kisvárosi uzsonna, a falusi élet rajza, Korpádiné és Karvasiné házatája, a vármegye már olyan realista környezetrajz, amely biztosítja a drámák realista légkörét. Környezetrajz és légkör pedig az alapja a realista típusalkotásnak, s hogy csak a *Csikós*ból válik mégis igazán realista alkotás, annak az az oka, hogy a többiben megkerüli a konfliktusokat, míg a *Csikósban* a konfliktust úgy bontja ki, amely megfelel a környezet és a jellemek valódi belső, törvényszerű összefüggéseinek.

A reformkori dráma realista törekvéseinek elméleti magját a színi hatás elve képezte. A Bajza által megkívánt színi hatás a francia romantika dramaturgiai gyakorlatából ered, de már bizonyos fokú realista igényről tanúskodik. Nem valami külsőleges valóság-látszatot igényel, hanem a jellemek drámai festésével akar hatást elérni. Szigligeti A drámai állapotjainkról a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában⁶ elítéli a külső hatásra törekvő ún. „kárpitos dramaturgiát”. „Állandó és maradandó hatást — írja — csak a benső valóság adhat, valóság a jellemek és szenvedélyek festésében, s azon reflexiókban, melyek egyenesen a jellemből és annak

⁴ Teljes mértékben egyetértek SOMOGYI SÁNDOR megállapításával, amelyet fejtegetésem kiindulópontjának tekintek: „Az 1849-es katasztrófa főleg két vonatkozásban határozza meg irodalmunk további fejlődését: egyfelől megakadályozza a plebejus törekvések egyes folytatását, másfelől az irodalmi élet munkásait — irodalmi vetületben — egy a reformkoréhoz hasonló feladat szolgáltatára kényszeríti. Újból előtérbe kerül a korábból jól ismert magatartás-funkció: nemzeti létünk és tudatunk óvása, fejlesztése, múltunk derűsebb, lelkesítő (avagy tanulságokkal járó) szakaszainak ábrázolása, emlegetése a jövő érdekében.” Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének nacionalizmus vitáján elhangzott referátumból. „Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának magyar irodalmában.” Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. 1960. 1–4. szám.

⁵ SÖTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. Szépirodalmi Kiadó. 1956. 67.

⁶ SZIGLIGETI: Drámai állapotjainkról. Kisfaludy Társaság Évkönyve. Régi évfolyam 7. k. 1845–46. 427–461.

helyein forrnak ki, s így szinte megszűnnek reflexiók lenni. Jellemeket kell tehát előállítanunk, ... s olyanokat ... milyenekkel józan ésszel képzelünk kell, vagy legalább lehet. De ezen lényegét nem elbeszélés által kell megismertetnünk, ha azt akarjuk, hogy színpadon hassanak, hanem olyan helyzetekbe hoznunk, hol szólni és tenni kénytelenek. S én ezt tartom a színpadi hatás legfőbb s legnehezebb kellékének."

Szerinte az igazi drámaíró a drámai helyzetet keresi minden szituációban, azt vizsgálja hogy milyen konfliktusok származhatnak különböző jellemű és helyzetű egyének összekérüléséből. Igaz, a megvalósításban Szigligeti és kortársai is gyakran a romantika külsőséges eszközeinek (titkos ajtó, kísértet, méreg, álompor) segítségével hozzák szereplőiket olyan helyzetbe, hogy drámailag fontos tetteket kényszerüljenek végrehajtani, de a reális helyzetre s különösen az élethű beszédre való törekvés már egyre inkább megtalálható.

A drámai helyzet tana, a színi hatás elve hosszú évtizedekre meghatározza drámaíróink dramaturgiai gyakorlatát. Ez az az elv, amely a reformkori drámát összeköti az önkényuralom drámai gyakorlatával, s erre hivatkozva állítja Bayer drámatörténetében, hogy nincs különbség a két korszak drámairodalmá között.

A színi hatás romantikus dramaturgiai elve sajátos módon realista irányban ad lökést a magyar drámanak. Szigligetiről írott monográfiámban részletesen tárgyaltam,⁷ hogy milyen műsorpolitikai és gyakorlati következtetéseket vontak le a tanból. Most csak annyit, hogy a színészeket is a természetességre sarkallta a német színpadi iskolától öröklött színelvvel szemben, a témaválasztás tekintetében pedig a korabeli valóság ábrázolására ösztönözte, mert „saját életünkből merített műveink kevesebb műbecs mellett is jobban hatnak."

A színi hatásnak ez a hasznossági értelmezése egyrészt a színházat az eredeti műsorrend megteremtésére, másrészt az írókat a korabeli ma és a nemzeti múlt bemutatására serkentette.

A színi hatás elvének hosszú uralmát nem utolsó sorban az biztosította, hogy az önkényuralom és a kiegyezés évtizedeiben a drámaírók nagyrésze színész volt (Szigligeti, Szigeti József, Tóth József, Szerdahelyi Kálmán, Felek Miklós, ifj. Lendvay Márton, Dobsa Lajos, Hegedűs Lajos), akik hallatlan színpadi ismeretre, technikára tettek szert, jól ismerték a színpadtér hatáspontjait, a különböző színpadi helyzetekben rejtőző drámai lehetőségeket. Ez az ismeret s az ebből fejlődő gyakorlat kölcsönözött bizonyos realista elemeket a szabadságharc utáni magyar dráma viszonylag jobb alkotásainak.

A Világostól a századfordulóig terjedő fél évszázad drámairodalmá rendkívül ellentmondásos. Arculata alapján kettős: egyrészt a reformkori széles társadalomábrázolásnak és határozott társadalomkritikának a beszűkülése s a plebejus népiességtől való elfordulás jellemzi, másrészt a modern magyar dráma kialakulásának a gyökereit találhatjuk meg, amelynek gyümölcse a XX. század színpadi irodalmában érik meg. Obernyik *Főúr és pár*, Szigligeti *Csikós* és Nagy Ignác *Tiszújítás* című művei más-más drámai válfajokban, de a kritikai realista dráma nagy lehetőségeit villantják fel a reformkorban, s a század második felében a szinte hihetetlen gazdag mennyiségi termés ellenére is alig-alig találunk hozzájuk hasonló széles kritikai ábrázolást. Pedig maga a realista művészi módszer, kifejezés fejlődik, a jellem- és környezetrajz, a színpadi nyelv gyakorlatában az európai realizmus stíluseredményei határozottan fellelhetők. Szigligeti technikája, jellemábrázolása is a realizmus irányában fejlődik, hogy Csiky Gergely dramaturgiájában — ha még nem is teljes pompájában — virágzásban álljon előttünk a magyar realista dráma.

A realizmus jelentkezését és problémáit tehát — úgy gondolom — elsősorban ezen a két nyomon követhetjük: a népszínműben és a társadalmi drámában.

Utat veszett-e a népszínmű?

Az előbbiekben már beszéltünk arról, hogy Szigligeti reformkori népszínműveit az egyre radikalizálódó demokratikus mozgalmak töltik meg eszmeiséggel, s az önkényuralom nehéz évei nem táplálják Szigligeti 48 előtti demokratikus népiességét. A parasztság életének romantikus ábrázolása, néhol szociografikus bemutatása folytatódik irodalmunkban 49 után is, de „az eötvösjózsefi kritikai realista ábrázolás hosszú időre eltűnik irodalmunkból”.⁸ Horlai Györgyné *Népies próza a szabadságharc bukása után* című, sok új adatot közlő, alapos cikkében meggyőzően fejtegeti a népies funkció változásának társadalmi okait. „...most is törődött az úr a paraszttal, most is javítani akart a sorsán, mint a reformkorban, csak hogy a nemzeti egységre való törekvés perspektívája most nemi a közeli nemzeti felszabadulás volt, hanem a közös nemzeti elnyomás szorításán való enyhítés, a nemzethalál fenyegető rémének el-

⁷ OSVÁTH BÉLA: Szigligeti. Művelt Nép Kiadó. Bp. 1955. 65 — 67.

⁸ HORLAI GYÖRGYNÉ: Népies próza a szabadságharc bukása után. It. 1959. 3 — 4. szám.

kerülése; most is ott volt a felsőbb osztályok jószándéka mögött a forradalomtól való félelem, sőt 48—49 eseményei ezt a félelmet még növelték, Ausztria magyarországi politikája pedig hazafii színezetet biztosított ennek a lényegében osztályérdekből származó aggálynak.⁹ A kossuthi érdekegyesítési politika osztálytartalmát a kis- és közpnemesség adta, s ez teljesen egybevágott az ország, a nemzet tényleges függetlenségi érdekeivel. Világos után az „érdekegyesítés” az aktivitásból passzivitásba fordult. 48 előtt egyesíteni kellett az érdekeket a nemzeti szabadság kivívására, 49 után minden szociális hang, minden társadalomkritika, forradalmi megmozdulás alkalmat adhatott az osztrákoknak a nemzeti lét megszorítására — s ezt használja fel a birtokos nemesség a maga osztályérdekének védelmére, ezért utasít el a Csengeri—Salamon—Gyulai-féle irodalmi kritika minden realizmusra, kritikai állásfoglalásra törekvő társadalomábrázolást. Jól látszik ez Jókai Mór *Dózsa György* c. drámájának bemutatója nyomán (1857. nov. 3.) keletkezett kritikai hadjáraton. Gyulai Pál kritikájában⁹ megrója Jókait, hogy „a jelen politikai viszonyaink közt nem éppen jótékony hatású, hogy behegdt sebeket téphet föl, melyeket érinteni a költőnek is csak óvatosan szabad”.

Gyulai és különösen az irodalmi Deák-párt legnagyobb műveltségű s legkonzervatívabb tagja, Salamon Ferenc megnemértést, teljes elutasítást tanúsít minden, a kritikai realizmus felé mutató törekvéssel szemben. A népszínművet is igyekeznék eltéríteni a társadalomábrázolástól, sőt Salamon Szigligetinek a *Molnár leány* című népszínművéről írott kritikájában már azt követeli, hogy „A népszínműnek eddig igen sokszor nagyon komolykodó és sokszor bús arcát egészen vigga kell tenni”.¹⁰

Gyulaiék tehát kritikai, elméleti munkásságukkal sietteték a népszínmű útvesztését. Ebben az irányban egyébként maga Szigligeti tette az első lépéseket 1853-ban bemutatott *Cigányában*.

A *Cigány* már jelzi a népi funkció-változásának a folyamatát, s megmutatja, hogy Világos után az érdekegyesítés illúziója hogyan fosztja meg a népszínművet eredeti szociális mondanivalójától, hogyan kerül el a kínálkozó drámai konfliktusokat, s vágja el a realista ábrázolás lehetőségeit. A falusi környezet a *Cigányban* már csak díszlet, nem rendelkezik légkörteremtő erővel, nem konkrét és meghatározott, tehát nem bír a tipikus erejével. A konfliktusban nem társadalmi erők mérik össze erejüket, hanem érdek nélküli, kitalált szentimentális történet bonyolódik körötte. A megoldás a szegényebb néposztály jóakarójának, Várszegi földesúrnak kezében van, — illusztálva a birtokos nemesség „érdekegyesítési” politikáját, hogy az úr törődik a paraszttal, hogy javítani tud a sorsán, s nincs értelme a vele való elégedetlenségnek, az ellene való harcnak.

A népszínmű reformkori demokratikus mondanivalójának maradványa ugyan még ott kísért a mese mögött (a nagygazda spekulációja a fiatalok érzéseivel), de Szigligeti már félve megkerüli a kínálkozó összeütközéseket. Érzelmes irányba, külsőséges hatást keltő lelki konfliktusokba sodorja szereplőit. A társadalmi ellentétek realista igényű ábrázolásáról való lemondás így bosszulja meg magát: sem hiteles szituációkat, sem a szereplők lelki fejlődésének, valószínű ábrázolását nem tudja adni.

A *Cigány* azonban nemcsak azért nevezetes, mert vele kezdődik a népszínmű realizmusának beszűkülése, hanem a körülötte támadt Szigligeti—Salamon polémia miatt is.¹¹ Salamon Ferenc kritikájában elmarasztalja Szigligeti drámáját, s nem az eszmei mondanivaló hibái, a társadalmi ábrázolás hiánya, hanem a lélektani motívumok szegényessége miatt. Salamon szerint Gyuri és Rózi tetteit semmiféle belső indokok nem magyarázzák, ok nélkül lesz az egyik féltékeny, a másik örültté. Szigligeti, mint ismeretes, válaszol Salamon cikkére, és hét cikkváltásból álló polémia alakul ki közöttük. A vitának a Cigányon túlnövő jelentősége van, mert megmutatja a szabadságharc utáni elméleti dramaturgiánk színvonalát, s jelzi, milyen nézetek gátolják a realizmus kibontakozását.

A vita szituáció és jellemzés viszonyáról folyik, azt vitatják, melyik a fontosabb a drámaírói gyakorlat számára. Az első látásra pusztán szűkebben vett dramaturgiai kérdéseket tárgyaló vita általános esztétikai, világnézeti kérdéseket vet fel.

Salamon a drámai hősök elhatározásait, tetteit csupán belső, lelki motívumokra, jellembeli sajátosságokra vezeti vissza, s hevesen vitázik Szigligeti felfogásával, aki szerint a helyzet, a szituáció a fontosabb. Nem a jellem alakítja a szituációt, hanem éppen fordítva: a szituáció, a külső indokok az elsődlegesek, az alakítja a jellemet, s az csak legfeljebb visszahat rá. Salamon nem véletlenül harcol Szigligeti szituáció-tana ellen, amelyben a szerző — ösztönösen — a materialista dramaturgia igazságaira tapint rá. Szituáció, helyzet ugyanis az adott társadalmi viszonyokat, a hősöket körülvevő társadalmi helyzetet jelenti, amely megszabja, lehetővé teszi vagy gátolja a hősök képességeinek és hajlamainak kifejlődését. Ez a felfogás, ha következetesen visszük végig, a széles társadalomábrázolás igényéhez, a realista, kritikai realista

⁹ GYULAI PÁL: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. I. k. 284.

¹⁰ SALAMON FERENC: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. II. k. 202.

¹¹ A Szigligeti—Salamon vita anyagát lásd Szigligeti-monográfiám 165.

magatartáshoz kell hogy elvezessen, amely felveti a társadalom felelősségét hősenek sorsáért. Természetesen, Szigligeti az ötvenes években erre nem volt képes, nem is gondolt ilyesmire a vitában, csak szűkebben vett dramaturgiai, a drámai motiváció kérdéseire összpontosítja figyelmét. De nem véletlen, hogy Szigligeti fejtegetéséből Salamon a „vastag materializmus” szellemét hallja, s a szituáció elsőbbségével szemben a jellem elsőbbségét, autonómiáját hangsúlyozza, s az örök és elvont, időtől és környezettől független jellem követelményéből indul ki. Igaza van Oltványi Ambrusnak,¹² amikor hangsúlyozza, hogy Salamon egész gondolatmenete mögött az az elképzelés rejlik, hogy bizonyos jellembeli sajátosságok meglete esetén bárminő körülmények között, a fennálló viszonyokat tudomásul véve és elfogadva is lehet helyes, erkölcsös magatartást tanúsítani. Ebben a felfogásban a forradalmi cselekvéstől visszariadó, s helyette a passzív ellenállást választó köznemesség álláspontjának esztétikai vetületét láthatjuk. Az erkölcsi törvény Salamon esztétikájában másképpen érvényesül már, mint a plebejus demokratikus értelmiség esztétikájában. Petőfi (és Szigligeti is a *Csikós* és a *Szökött katona* idején) erkölcsi törvénye a zsarnok ellen érvényesült, a szabadság ellenzöi ellen, az irodalmi Deák-párt esztétikájában pedig befelé, az önvizsgálat, önfegyelem irányában.

Igaz, ez az álláspont, ha a konfliktusok, hősök megragadásában a kritikai realizmusnak hátat is fordít, mégis bizonyosan igényesebb, árnyaltabb, realisabb lélekbrázolásra ösztönzi az írókat, s ennyiben határozott pozitív hatással van irodalmunkra.

Visszatérve Szigligeti *Cigányára*, jogosan merül fel a kérdés: ha a népszínmű elvesztette eredeti szociális tartalmát, s megszünt iránydarab lenni — elvesztette-e létjogosultságát? A falusi környezet, a dalbetétek, a „hosszú hajfonatos leány”, „cifraszűrös legény”, ha nem azért szerepelnek, hogy az urakkal szemben a maguk igazát képviseljék, hanem csak díszletként, idillikus hangulatot teremtvé, akkor ezek a motívumok többé nem a társadalmi kérdések tudatosítását, hanem elkendőzést szolgálják. Barta János emelte ki a nacionalizmus-vitában,¹³ hogy a népszínművek röghöz — nem a tényleges, hanem képzelt röghöz — tapadó szemlélete, bizonyos vélt nemzeti vagy paraszti sajátosságok glorifikálása, az idilli szempont, a provinciális szemlélet, a nemzeti illúziókat táplálta, s ebben az első lépéseket a *Cigány* teszi meg.

Ez kétségtelen visszalépést jelent. Létjogosultságát mégsem veszítette el a népszínmű, mert jelentős funkciót teljesít ebben az időben is. A *Cigányban*, az *Obsitos huszárbán*, azután Szigeti, Abonyi Lajos népszínműveiben található megoldás, úr és köznép egyetértése az önkényuralom nemzeti egység illúziójából ered. Benne tehát a valóságban is meglevő társadalmi tudat, társadalmi illúzió tükröződik.

Kodály Zoltán az Akadémia 1955. évi vitaülésén *Szentirmaytól Bartókig* című előadásában¹⁴ eddig figyelembe nem vett új összefüggéseket vet fel a népies műdalról. A népies műdalt, amely a népszínművekkel terjedt el (vagy éppen ezek segítették elő a népszínművek nagy népszerűségét), a Bartók—Kodály zenéjén nevelkedett haladó és korszerű ízléssel rendelkező értelmiség éppen az ő munkásságuk alapján vetette el. Kodály akadémiai előadásában, most arról beszélt hogy egy korai gyűjteményükbe Bartók felvételét egy dalt, amelyről később tudta meg, hogy a népszínművek egykor divatos dalszerzője, Szentirmay szerezte. A Szentirmay-féle műdalokról, népies dalszövegekről úgy emlékezik meg Kodály, mint az akkori magyar társadalom tükrképéről. „Sokkal inkább az, mint az egykorú magasabbrendű költészet. Nélküle a XIX. század második felének a története sem érthető teljesen. Az akkori magyar társadalom lelkébe, gondolat- és érzésvilágába semmi sem világít bele jobban, mint e szövegek. Mindenki szívében és szájában voltak, sokat idéztek belőlük a mindennapi beszédben, töredékeik közmondásokká lettek.” „Ezeket a nótákat dalolta Ady diáktársaival a zilahi éjszakában”.

Kodály tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy a népies műdalok társadalmi érzést, egy egész történelmi korszakra jellemző magatartást fejeznek ki. A magyar társadalom utat vesztését érző, a kiegyezéssel egyet nem értő híres Móricz Zsigmond-hős, Szakmáry Zoltán is ezekben a sirva vigadó, olaszosan lejtő cigányos műdalokba temeti bánatát az *Uri muri* duhaj dárídóiban. S nemcsak a diák Ady fejezi ki érzéseit velük társaival dalolgatva a zilahi éjszakában, de mintha élete végéig őrzött volna valami remniszcenciát a cigány vonójából. Nemcsak fiatalkori, szinte dalolásra kíváncszó versei (*Zsóka búcsúzója*, *Eltagadom, Láttalak...*, *Hervadások*, *Sirasson meg, Fuimus*) árulkodnak erről, de az életében megjelent utolsó előtti, a *Ki látott engem?* kötetben egy nagyon szép vers, *A cigány vonójával* szinte programszerűen, a magyar nóták elringató hagulatával fejezi ki az öregedés és az elmúlás érzését. De fiatalkori magyarság-élményébe is belefért még Dankó Pista, akit szinte apostolként tisztelt versében:

¹² It. 1957. 1. szám.

¹³ MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1960. 1—4. szám. 140.

¹⁴ MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1955. 3—4. sz. 223—224.

Magyar Dankó Pista, áldjon meg az isten,
 Akinek a lelke elvágódik innen,
 Akit kerget, hajszol sóvár, beteg vágya,
 Akinek a lelke magyar földön árva,
 Megmenti, megtartja a te magyar lelked,
 A te nagy bánatod, a te nagy szerelmed,
 A te duhajságod, a te kacagásod...
 Visszaadtál nekem egy vesztett világot...

Figyelemre méltó az is, hogy a magyar népszínmű csalogányához, akit mi hajlamosak vagyunk a népszínmű útvesztésének egyik felelőssévé megtenni,¹⁵ Blaha Lujzához is szárnyaló hangú költeményt ír, „Nótás, szent asszonyalak”-nak nevezi, aki

Tündére ennek a csodás kis világnak,
 Ahol élünk gyöngé, kicsiny hittel, kedvvel,
 Birkózunk idegen, dőlőfős istenekkel,
 Vérell, igazán, itt csak Téged imádnak,
 Csak Téged imádnak.
 E szomorú földből, e vérirtas földből
 E fáradt világból Te hoztál ki lelket,
 Biztonságos szívvel csak azóta vallunk
 Gyermekei szerelmet
 E szomorú földnek, e vérirtas földnek,
 Ahol fiatalon dőlnek ki a tölgyek
 S bimbóidejükben hullnak le a rózsák...

 Szépséges nagyasszony, mennyit sírtál értünk
 S mennyit mosolyogtál,
 Mintha e fáradt, bús, édes kis világnak
 A tündére volnál,
 Jóságos tündérünk,
 A mi magyar vérünk, a mi tisztább vérünk.

A költemény nem tartozik az igazán nagy Ady-versek közé, pontos keletkezési körülményeit nem ismerem, a színházba járó, a színészetért lelkesedő fiatal Ady hódol vele a nemzet közkedvelt, rajongott „csalogányának”. De a zseni tévedhetetlen rátapintásával mesterien summázza Blaháné és a népszínmű funkcióját és jelentőségét. Az országot szomorú és vérirtas földnek nevezi, ahol kicsiny hittel élnek az emberek. A bánatot és az életet megszépítő tündér volt Blaháné és az volt a népszínmű is.

De Ady a népszínműről már korántsem nyilatkozik olyan jól, mint Dankó Pistáról vagy Blaha Lujzáról. A népszínműben „a magyar néphumor és magyar dalkincs kedves és élvezhető műzsját” szereti, s ez összhangban van verseivel, de a népszínmű újabb megoldásait, történeteit már megveti. „Szükséges kortes fűtyköse lehetett egy más célú társadalmi törekvésnek. Nekünk már régi formájában nem köll. Naívságain már mosolyogni sem tudunk, hazugságai bánatnak bennünket”. A *Piros bugyellár*s bírálatában pedig így ír: „Ne legyen a népszínmű-író kiváltságos poéta, s ne legyen a színpadra vitt paraszt egy daloló mese-alak, akkor nem lesz okunk panaszkodni a közönség megváltozott ízléséről. Igazságot, életet a népszínműbe, mert a színpad nem cirkusz-porond, s a századvég embere nem kardnyeliesen bámuló atyafi”.¹⁶

A kiegyezés után nem a népszínmű vesztett utat, hanem a magyar társadalom fejlődése, s ennek az utat tévesztett társadalomnak volt a terméke a népszínmű. Egy idealizált, mű-népi világot mutatott be, csendes idillt, a rohamosan kapitalizálódó, rohanó, zajos Budapest fáradt és utat vesztett polgárainak — egy kis tündérvilágot, délibábót. A nép nem úgy jelent meg a színpadon, ahogy valóban élt, dolgozott, szenvedett és örült, hanem ahogy a kiegyezés magyar illuzionizmusa beleálmodta. S így — ahogy Hevesi Sándor írta¹⁷ — „Blaháné nem a valódi parasztleány vagy parasztasszony volt a népszínművekben, hanem mindaz a báj, szépség, érzelmesség és őszinteség, amelyet az egész magyar közönség a népies magyarság ideáljához fűzött.” Stilizált művészet volt a népszínmű, csak a vásárnapokat mutatta be. Stilizált művé-

¹⁵ Lásd SZABÓ EDE: Népszínműirodalmunk néhány kérdése. It. 1954. 2. sz.

¹⁶ Vallomások és tanulmányok 279–302.

¹⁷ HEVESI SÁNDOR: Régi népszínmű és a magyar nótá. Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések. Bp. 1920. 125.

szetet adott Blaháné is — paradox módon éppen ebben volt a nagysága —, mert „amikor Blaháné munkába menő parasztleányt ábrázolva, sarlóval a kezében vagy gereblével a vállán, de selyempruszkikban, bársonyviganóban jelent meg a színpadon, egyszerre követte művészi ábrázoló hajlamát és a Tóth Ede-féle népszínmű stílusát.”¹⁸

Vonzóvá, idillikussá tenni a népeletet, s így szórakoztatni, gyönyörködtetni a közönséget. Kétségtelenül, volt ennek funkciója, éppen úgy, mint a reformkorban. Blaha Lujzáról és népszerű partneréről, Tamási Józsefről írja az elragadtatott kortárs, Váradi Antal: „Ajkaikon csodás szépségben csendült meg a magyar nóta, a magyar szó... Valami boszorkányos varázslattal a szűk színpadra varázsolták a magyar pusztákat, a nádasok hangulatát, a falu költészetét... Olyan szép, olyan vonzó volt az ő előadásukban a népelet, hogy még a jó német honpolgárok is tömegesen jöttek gyönyörködni benne. És aki egyszer eljött, eljött másszor is, százszor is... s egyszer csak azt vette észre a jó német polgártárs, hogy a magyar nóta bűbájos hangjai mellett lassan-lassan belopta magát a szívébe a magyar szó.”¹⁹

De ez a magyarosítás nemcsak a németek ellen irányult. Az idealizált, vásárnapozó magyar falu — a nemzetiségekkel szemben mutatta meg a magyar fölényt, a magyar nép erkölcsi magasabbrendűségét, tehát a magyar nacionalizmust, a nemzetiségeket lenéző magyar gőgöt élesztette.

Az etnográfiai elemek alkalmazása, amelyhez a reformkorban azért fordulnak, mert úgy látják, a viseletben, a szokásokban, a zenében a parasztság őrzi a legtisztábban a nemzeti jellegzetességeket, s ezeknek a formáknak a felhasználásában a nemzeti eszme és a függetlenségi gondolat nyer kifejezést, addig most ezzel a különállást, a magyar specialitást, a provinciális és képzelt röghöz való ragaszkodást fejezik ki.

Nem véletlen, hogy az etnográfiai magyar népszínművek hódító hatásának ellensúlyozására jelöli meg a születő szlovák dráma feladatául Mikulás Dohnányi a szlovák népelet szokásainak drámai feldolgozását.²⁰

Égésében mégsem vethetjük el a népszínművet, mert részleteredményeket hozott a kiegyezés után is drámairodalmunk fejlődésében, s bizonyos közvetítő szerepet játszik a reformkori népszínmű és a XX. századi népdráma, Tömörkény, Gárdonyi, Móricz Zsigmond színművei között. Móricz szinte egész életében birkózott a népszínművel,²¹ a *Csikóst*, a *Vén bakancsost* át is dolgozta, Tóth Ede *Kintornás családjának* a felfrissítéséhez szintén hozzáfogott. De cikkei, megjegyzései is bizonyítják, hogy nemcsak a magyar dráma, de a nép irodalmi ábrázolása szempontjából is nagyon fontos jelentőséget tulajdonított a népszínműnek, még a szabadságharc utáni és a kiegyezéskori népszínmű irodalmának is.

A népszínmű tehát sokkal bonyolultabb jelenség irodalmunkban, mint eddig tartottuk. Hol túlzottan dicsérték, hol agyoncsapták, de bonyolult ellentmondásait fel nem tárták.

Ellentmondásosságaira mi sem jellemzőbb, mint az, hogy amikor Tóth Ede A falu rosszában hosszú évtizedekre megszabja a népszínmű útját a stilizált, eszményített műnépies népábrázolás irányában, ennek ellenére bizonyos realista elemekkel is gazdagítja a műfajt. Elsősorban a mellékalakok, Csapóné, Sulyokné, Tarisznyásné realiztikus jellemzésére, beszédmódjára gondolok, s meglepő élenk, találó, a környezetből kinövő, azzal összhangban levő színekkel exponálja a főhős Göndör Sándor alakját is. Egy realista népdráma ígéretét adja az expozíció, Göndör Sándor első jelenete is, de a kínáló konfliktust Tóth Ede megkerüli, s nem hogy kibontaná, de még felvázolni sincs bátorsága és ereje. Igazi, társadalmilag meghatározott, hiteles konfliktus nélkül pedig nincs realista dráma.

Hasonló problémákat találunk a többi ismert s a maga idejében igen népszerű népszínműben, Szigeti A vén bakancsos és fia a huszár, Csepreghy Ferenc A piros bugyellár és a Sárga csikó című műveiben.

Szigeti József darabját annakidején nagy tetszéssel fogadta a kritika, Salamon Ferenc mint új irányt, mint a népszínmű megújítóját üdvözölte. Pedig nincs benne új, Szigligeti nyomdokain jár, a *Széköt katoná*, a *Cigány* és a *Liliomfi* elemeit használja fel. Ami dicséretére válik, hogy a jellemvígjáték irányába próbálja fejleszteni a cselekményt, s Veres kormásros hibáiból, jellembeli fogyatékságaiból vezetí összeütközésről összeütközésre a cselekményt. De a csomópont hiteles kioldásához neki sincs ereje, s egy idealizált, kibékítő, mindenki megtalálja a maga párját és becsületét megoldással végződik a történet.

A népdráma lehetőségei csillannak fel a *Sárga csikó*ban és A piros bugyellárban is, de a műfaj kötelező stilizáltsága megfosztja a műveket ettől a lehetőségtől. A realiztikus környezetrajz, a feszült drámai összeütközésre alkalmas kínáló jó téma azonban Csepreghy tollából eszményített, hazug, álromantikus történetté kerekedik.

¹⁸ GALAMB SÁNDOR: A magyar dráma története 1867 – 1896-ig. MTA-kiadás, Bp. 1937. I. k. 271.

¹⁹ SZABÓ EDE idézi említett tanulmányában.

²⁰ Slovo o dramate slovanskem. Sokol, 1861. ápr. 25. II. évf. 12. sz. (Selmecbányán adták ki.)

²¹ Lásd erről CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Magvető Kiadó Bp. 1960. 307 – 314.

„Különös paradoxona a magyar fejlődésnek — írja Galamb Sándor²² —, hogy azokban az években, amikor külföldön a realizmus csatajelszó, minálunk a drámairombolom a romantika hangulatához fordul vissza.”

De nem a romantika reformkori, haladó hagyományaihoz nyúl vissza, hanem valami stilizált új romantikát gyárt. A Blaha Lujzával eszményített, édesített népszínmű is tulajdonképpen már újromantikus jelenség, bár még realisztikus környezetrajza törekszik, a cselekmény helyének konkrét megjelölését igényli. Az újromantikus dráma elvet minden realizmust. Háttér fordít a valóságnak, szinte menekül előle. Valami festett, kitalált álomvilágba, felfokozott és mégis vízenyős szenvedélyek birodalmába, ahol a társadalomtól és a történelem változásaitól független hősök élik a maguk látszat-életüket. Az újromantikus dráma a görög-tüzes millenniumra készülő uralkodó osztály irodalmi menekülése volt a szürke valóság elől a festett mesevilágba.

Már Csepreghy és Tóth Ede megjelenése előtt világos volt, hogy a népszínmű régi eszközeivel nem lehet a jelen társadalmát a valóságnak megfelelően bemutatni. A népszínmű különböző műfaji elemeinek szétválását már Gyulai is sürgette,²³ s Szigligeti tesz erre először kísérletet. A *Pütkösdi királynéban*, a *Dalos Pistában* és a *Bajuszban* a magyar népies operett alapjait veti meg, ennek lesz sikere és betetőzése, egyben folytatás nélkül maradt befejezése a *János vitéz*, s a realizmusra törekvő első népdráma, a *Lelenc* szándékai érlelődnek meg a realizmus színvonalán Barta Lajos, Tömörkény és Möricz művészetében.

A *Lelenc* témája éles, társadalmi jellegű konfliktus ábrázolására ad alkalmat. Egy úrfiú, Szintei Jenő szegény diáknak hazudja magát, házasságot ígér, elcsábítja Julcsát, egy elszegényedett falusi tanító Pesten szolgáló leányát, s azután lelkiismeretfurdalás nélkül elhagyja, és feleségül veszi Julcsa házikisasszonyát, Matildot.²⁴

Az expozíció kitűnő, s a jellemelek fejlesztése, a cselekmény bonyolítása dramaturgiai és lélektani valószerűséggel halad egészen a negyedik felvonásig. A bonyodalom azonban csupa írói erőszak a cselekmény objektív dialektikája ellen. Amikor a drámai igazságszolgáltatás elérhetné a bűnöst, az író Julcsa és Jenő tragikus megoldást ígérő nagyjelenetét a polgári dráma szentimentális kibékítő megoldásával elkeni.

De a téma megragadásával, a konfliktus felvázolásával, néhány élethű, társadalmi morált megtestesítő erővel rendelkező típus megrajzolásával (Szentesi Nagy Péter, Szintei Jenő) a népdráma megvalósításának lehetőségét csillantja fel. A *Lelenc* nem visszakanyarodás a népszínmű 49-ben abbahagyott, eredeti, demokratikus mondanivalóhoz: útkeresés a megváltozott társadalmi viszonyok drámai ábrázolására.

Hogy a víg és komoly elem hagyományos vegyítése, a melodramai megoldás, tehát a népszínmű, a kiegyezés után már nem alkalmas komoly társadalmi mondanivaló kifejezésére, bizonyítja Szigligeti egyik kései színműve, *A sztrájk*. A téma a népdráma művészi továbbfejlesztésének lehetőségeit hordozza magában, de Szigligeti visszatér a népszínmű formai konvencióihoz. Ekkor volt virágában Blaháné. S kedvéért beleszó a darabba egy daloskedvű korcsmárosnét, akinek nem sok köze van a cselekmény alakításához, bár igen sokszor van a színpadon. Nem teljesít drámai funkciót, feladata a sikert biztosító nótázás. A dráma expozícióját a népszínműi elrendezés elrontja, a sok dalolással túlságosan vontatottan indít (a légkör hamisítatlanul népszínműi, még a színpad is vasárnapot hirdet, mise előtti reggelt, Blaha Lujza ünnepi öltözetben, énekben számol be szerelmi érzéseiről), s a konfliktust ferdén motiválja. Így lett a sokatígérő, a kritikai realista dráma csíráit hordozó népdramai koncepcióból szentimentális népszínmű.

Igaz, ennek a polgári középfajú drámában megkövetelt kibékítő megoldásnak megvolt a maga politikai funkciója. Szigligeti — mint Jókai a *Fekete gyémántokban* —, amikor a munkások és a tőkésvallalkozó érdekeit össze akarja békíteni, a magyar kapitalizmus fejlődését kívánta szolgálni. S ez a megegyezési szándék, bármennyire is illuzionista, szubjektív jóakarató.

De *A sztrájkot* nemcsak a téma megragadásáért (a társadalmi ellentéteket megragadó témaválasztás még nem jelent realizmust), az élethű atmoszféráért érezzük realista alkotásnak, de kibékítő megoldása ellenére is, konfliktus-ábrázolásában és sok tekintetben a jellemek megalkotásában is. Nemcsak a szituáció és jellemelek árnyalt és mégis éles megmutatása, de a helyzethez és lelkiállapothoz igazodó, azt kifejező beszélt nyelv is bizonyítja, milyen fejlődésen ment át öregkorára Szigligeti a realista ábrázolás irányában. Jellemábrázolás tekintetében a Somvári-család rajza sikerült a legjobban. A gyáros házában lejátszódó jeleneteknek sodró erejű realista atmoszférája van, a kritikai realizmus magasságáig emelkedik itt Szigligeti, átfogó, jellemző, leleplező erejű képet festve a magyar társadalomról.

²² GALAMB SÁNDOR i. m. I. k. 3.

²³ GYULAI: Emlékbeszéd. Bp. 1890. 103.

²⁴ A *Lelenc* részletes elemzését lásd Szigligeti-monográfiám 128–132.

A kritika természetesen nem egyöntetűen foglalt állást. Gyulai Pál hibáztatja a téma-választást, „hogy oly viszonyokat tárgyalt tragikái felfogással, amelyek nálunk erre még nem elég alkalmasak, mert a mi társadalmunkban a munkás-kérdés nincs előtérben”.²⁵

Érdekes módon, Gyulai ugyanebben a cikkében azt mondja, hogy a „népszínmű nem szorítkozhatik csak pusztai vagy falusi élet rajzára, sőt a fensőbb osztályokat sem zárhatja ki. Hiszen akkor mellőzné a legérdekesebb összefüggéseket, melyek a különböző osztályok és egyének viszonyaiból és szenvedélyeiből keletkeznek.” De valaki akárhányszor társadalmi ellentmondások megragadására törekszik, Gyulai kritikája mindig eltéríti a témától, mint most is, kétségbe vonva a téma irodalmi létjogosultságát vagy aktualitását.

Ez az igazi problémáktól elhessegető, eszményítő realizmus a szituáció, a társadalmi helyzet széles bemutatása helyett a jellem önmagába forduló gondos ábrázolására hívja fel a figyelmet, „örök” emberi tulajdonságok, egy a valódi társadalmi-emberi viszonyoktól eltávolított, stilizált, eszményített, kitalált világ megrajzolására.

Ez a kritikai magatartás, társadalmi problémáktól sterilizált esztétikai normarendszer kedvez, siettet a népszínmű elfordulását a valóságtól, amely többé nem tudja az igazi társadalmi haladás útőerén tartani a kezét, csak a kiegyezéssel útját vesztett társadalom illuzionista ábrándvilágának kifejezésére képes.

A társadalmi dráma a realizmus útján

Láttuk, hogy Szigligeti kései népszínműveiben a népi tematikát elhagyva a polgári társadalom tematikája felé fordul. Ez a változás két dologgal függ össze. Az egyik az, hogy a Nemzeti Színház színpadán egyre több társalgási drámával találkozunk, a hatvanas évektől kezdve Scribe után Sardou és az ifjabb Dumas, Labiche művei is egyre nagyobb sikert aratnak. A saját életével komolyan foglalkozni nem akaró pesti közönség lelkesen tapsolt a meglepő gyorsasággal egymást kergető jeleneteknek, amelyek mind a hatásos főjelenetet, a „scène faire”-t készítették elő nagy gonddal, tudván, hogy az egy nagy jelenetben kihegyeződő cselekmény milyen hatást képes elérni. Könnyed társalgási nyelv, csillogó, könnyelmű élet, kisszerű hősök — ez jellemezte a nyugati import-drámákat.

Színészetünk fejlődésére a nem nagy irodalmi beccsel bíró művek mégis jótékony hatással voltak. A népszínművek a nótázó szerelmespárok, Blaháné és Tamási szerepére koncentráltak, nem kívántak jól összedolgozó együttest. A történelmi drámák is elviselték az egymásnak szinte háttal álló, a közönségnek deklamáló, szavaló színészeket. A francia társalgási dráma lényege a gyors cselekmény, könnyed, pergő, poént poénra halmozó párbeszéd. Ez a drámai stílus új színészi modort, új játéktípust, együttest követelt. Ebben az időben kerül végleg előtérbe a rendező, aki kiszámítja az előadás tempóját, ritmusát, elhelyezi az egyes szerepeket és színészeket az előadás egészében. Az új játéktípus a színpadi realizmus. A valóság látszatát igyekeznek a színpadon kelteni, a nagy patétikus gesztusok helyett az apró, árnyalt mozdulatok, nem a zengő, díszletet hasogató hangoskodás, hanem a mindennapi társalgás lesz a követendő játéktípus.

A realizmus igényével lép fel a kritika is. Különösen az újromantikus mese-dráma hazug-idillikus világát támadják, a legkülönbözőbb világnézetű és politikai beállítottságú írók követelik a mai témákhoz való fordulást. Vajon túrjuk-e — írja Gyulai²⁶ —, hogy mintegy hirdessék drámaíróink: a magyar történelem és társadalom nem nyújt költői anyagot, forduljunk külföldre, kalandozzuk be Európát, s árásszuk el a nemzeti színpadot idegen népek és viszonyok rajzaival? ... a mi drámaíróink nem idegen hagyományt dolgoznak fel a mi számunkra, hanem otthon költött meséjüknek keresnek idegen országot.”

Gyulai szenvedélyesen harcol az újromantikus dráma ellen, Dóczi Lajos egyik írását bírálva, a társadalmi valóság és az írói képzelet viszonyának figyelemre méltó okfejtését adja.”²⁷

„... Dóczi fennen hirdeti, hogy a politikai és társadalmi viszonyok, sőt általában az élet benyomásaiból nem lehet valódi költeményt írni, hanem csak oly tárgyakból, amelyeket a képzelem nyújt. Szerinte a költőnek el kell fordulni az élettől, a képzelem édes betegségébe esnie, képzelődnie, s a képzelem nyújtotta tárgyakat feldolgoznia. A költők rendesen fogyatkozáis a így szükségök szerint szókták megállapítani elméletüket. Ugy látszik, elmélete megállapításakor Dóczi is saját drámáira gondolt, melyekben csakugyan beteges képzelem nyújtotta tárgyak vannak feldolgozva. A dolog pedig egészen ellenkezőleg áll, mint ahogy Dóczi elmélete és gyakorlata hirdeti. Nem a képzelem, hanem az élet múltjának és jelenének be-

²⁵ GYULAI PÁL: Szigligeti és újabb színművei. Dramaturgiai dolgozatok II. k. 441.

²⁶ GYULAI: Dramaturgiai dolgozatok II. k. 481.

²⁷ GYULAI: Bírálatok. Bp. MTA kiadás 1911. 343–344.

nyomásai nyújtják a költőnek a tárgyakat; a képzelemnek más, fontosabb szerepe van: szép műveket alkot az élet nyújtotta tárgyakból, teljes szabadsággal ugyan, de saját természetük szerint. Mennél több benyomást, tapasztalatot, eszmét és érzést merít a költő az élet folyamából, annál több táplálékot nyújt a képzelemnek. Egyetlen valódi költő sem volt független korától, sőt éppen kifejezője annak. Mindegyik kora politikai, társadalmi és irodalmi áramlataiból emelkedett ki, s egyszersmind visszahatott rájuk."

A társadalmi dráma „a jelenkori tragédia” dramaturgiai alapelveit, az eszményítő relaizmus drámai elméletét — Gyulai esztétikai tanaira támaszkodva — Szigligeti fogalmazta meg.²⁸

„A jelenkori tragédiák ellen szeretik felhozni, hogy a réal-ideál elve nem érvényesülhet benne, hogy az előttünk levő élet sokkal prózaibb, mintsem költőivé tehesse a drámaíró: mert ha eszményíti, nem hisszük igaznak, ha pedig hű marad hozzá, s mintegy fotografirozza, csak a prózát adja vissza. Csakhogy az igazság és eszményítés, helyesen fogva fel, nem ellenkezik egymással: ha ti. a drámai mű a valódi életnek költői tükré. Hogy az élet ilyennek lássék: a drámaírónak kell azt ily világításban látnia, mert mi az ő szemüvegén nézzük. Aki elolvassa azon régi színműveket, melyekből Shakespeare írt drámákat, mindjárt érteni fog; úgy az is, ki még emlékszik a régi „Faust”-ra, melyet egykor nálunk is adtak; ha azt Goethe művével összehasonlítja, látni fogja, mint lesz a prózából költészet. E részben nem a tárgy határoz, hanem a felfogás és kidolgozás. Az élethűség s művészet nincs ellentétben, csak a túlzás válik torzítássá, s ez a jelenkori drámákban különösen kerülendő; mert ez az élet folyvást szemünk előtt van, s a legművészibb festő túlzásai is visszatetszők, ha az arcképet az eredetivel összehasonlítjuk.”

A kritikai, esztétikai, drámaelméleti tevékenység megelégnél, íróink, elméleti íróink a legfontosabb kérdések tisztázására törekednek. A realizmus különböző értelmezése, a haladó és maradi álláspontok különösen a tragikum felfogása körül bontakoznak ki élesen. Gyulai szerint az igazság az erkölcsi világrend, azaz a fennálló társadalmi rend oldalán áll, a hős az ellen lázad fel, de szükségképpen elbukik, mert „a megsértett erkölcsi, társadalmi és állami érdekek nemezése” utoléri. Szigligeti értelmezése sokkal haladóbb: „Ha jó és igaz az eszme, mélyért a hős küzd, ... a hős szenved és megsemmisül ugyan, de az eszme, tulajdon eszméje túléli, dicsfényvel köríti, megszépíti halálát.”²⁹

A tragikum-vitának azonban csak elméleti jelentősége van, mert a polgári társadalmi dráma kerüli a tragikus megoldást, kibékítő megoldással végződő középfajú drámává válik, — a francia drámának és a színházbarát közönség érdeklődésének és óhajának megfelelően.

Azt hiszem, nem véletlen, hogy a kiegyezés körül jelentkező, tehát már kiérett magyar társadalmi dráma problematikájában 1848-nak, a szabadságharcnak olyan nagy szerep jut. Szigligeti *Halottak emléke*, Toldi István: *Jó hazafiak* és Csiky Gergely: *Proletárok* (*Ingyenlők* és *Mákvirágok* címmel újították fel a felszabadulás után) című műveiben jelentős drámai motívumot kap 48 emléke. Csiky azt mutatja meg, hogyan lehet visszaélni és élni is vissza 48 emlékével, Toldy István művében is vízvázlatzó 48: akik még magukban hordozzák eszményeit, azok a becsületesek. De mind Csikynél, mind Toldinál, ha jelentősek is ezek a motívumok (a *Proletároknak* a bonyodalmat indítja!), mégsem állnak a drámai konfliktus középpontjában, mint Szigligetinéél.

A *Halottak emléke* kulcsdarab, Szigligeti 67-es világnézetének hű tükörképe. Megmutatja ragaszkodását 48-hoz, de már látszik az a kiábrándultság is, amely a Struenseehez, a haza sorsán változtatni nem lehet válságélményének drámájához vezet.

A *Halottak emléke* a társadalmi dráma útján tesz jelentős lépéseket, s kétségtelenül Csiky Gergely számára készíti elő az utat. Modora, dialógusai, a jelenetek elgondolása realizmusra törekszik, a cselekményben, a titok motívumában, annak külsőséges kipattanásában azonban még a romantika stílusa érvényesül. Szigligeti megijed attól, hogy hőst forradalmárrá fejlessze, s romantikus szálát szöve a cselekménybe, kikerüli, elvágja a konfliktus éles, katasztrofális megoldásának lehetőségét. A happy end polgári követelményét vallja Szigligeti is, csak amíg a kielégítő megoldás Világos előtt a valóság lehetőségeiből folyt, most már a közönség és Szigligeti számára is a boldog vég éppen a valóságtól való megijedést, az önáltatást jelenti.

A magyar társadalmi dráma mindmáig elég méltatlanul mellőzött alakjának tartom Toldy Istvánt, aki a *Jó hazafiak* című művében az első magyar modern társadalmi szatírárt alkotta meg. Volt ebben egy jelentős elődje, Nagy Ignác, de a *Tisztújításnak* szatírai életelnéző humora csorbitja.

A *Jó hazafiak* kitűnő expozíciója a *Revizoréra* emlékeztet (Toldy ismerhette Gogol művét, csaknem egy időben mutatták be mindkettőt a Nemzeti Színházban). A vendég-

²⁸ SZIGLIGETI: Dráma és válfajai. Bp. 1874. 233 – 234.

²⁹ I. m. 196.

fogadóban a főispán egy három szobás lakosztályt foglalt le. A fogadónak nem megy a fejébe, hogy ki lehet az a mérnök, akit a vármegye urai olyan tisztelettel várnak. A máskor olyan gőgös, rátarti urak, Farkas Márton, Dombi Albert, Bagossy mind jönnek tiszteletüket tenni, s egymással versenyeznek, hogy látogatásukkal a másikat megelőzzék. Mint kiderül, a nagy sürgésforgás azért van, mert a titokzatos mérnököt a miniszter küldte le megvizsgálni, hogy merre vezessék a vasutat a vármegyén keresztül. Két párt harcol a vasúterért: a tarczavölgyi és a bondavölgyi. A két párt mindent felhasznál, hogy a mérnököt megnyerje: megvesztegetést, asszonyi kacérságot és intrikát. A vasutat végül is egy harmadik vonalra építik, ott, ahol a mérnök néhai apja barátjának segítségével szemet fedez fel, tehát gazdaságilag alkalmasabb vidék a vasútvonal építésére.

Az elég ügyesen szcenírozott mesénél lényegesebb az alakok jellemzése, az emberek szembeállításai. A fiatal mérnök és atyai barátja, Sólyom Benedek viszonyával, találkozásával erős romantikus elemet kever ugyan a szerző a realitásra törekvő cselekménybe, de a funkciójuk valódi társadalmi viszonyt fejez ki: 48 eszméinek a továbbélését. A szatíra kritikai élet, társadalmi mondanivalóját, jelentőségét csökkenti, hogy a mű minden szalon kibékítő megoldással végződik. A mérnök és az egyik párt tagjának a leánya, Aranka szerelmesek lesznek egymásba. A szülők nem szívesen adják egy vagyonától megfosztott volt 48-as tiszt fiához, de a végjelenetben újságcikket hoznak, amelyből kiderül, hogy a család elkobzott félmilliónyi vagyonát az uralkodó visszaadta. Így már semmi sem állhatja útját a fiatalok boldogságának.

Egészen eddig, az utolsó jelenetig következetes Toldy szatírája és társadalom-ábrázolása, a szereplők magatartása, de itt érthetetlenül megtorpan, és behódol a konvencióknak.

Bizonyos realista jegyeket is találunk Toldy ábrázolási módszerében. Nemcsak sürít, hanem konkretizál is. Alakjainak jellemét több apró konkrét tulajdonságból, szokásból, tárgyakhoz és emberekhez való konkrét viszonyából építi fel. A fiatal mérnök, Aladár jellemrajza igen sikerült, az említett jegyek miatt életszerű és drámailag hatásos.

A realista szándék megvalósításához szükséges tehetség és gyakorlat hiányát jelzi a sok félreszólás. Ez a fogyatékosság sajnos végigkíséri társadalmi drámáinkat e korban, a hatalmas színpadi rutinnal és ismerettel rendelkező Szigligetin kívül alig-alig tudják kiküszöbölni. Csiky is csak későbbi műveiben, a *Cecil házasságától* kezdve. Toldy egy színművében tudja kiküszöbölni, a sodró erejű, gyors párbeszédű, tragikus hatású *Kornéliában*.

A félreszólások realista situációkkal dolgozó drámákban stílusterést okoznak s disszonánsan hatnak, akadályozzák a realista módszer érvényesülését. Meg is lehet fordítani a tételt: a realista alkotói módszer maradéktalanul alkalmazó képesség hiánya teszi szükségessé ezt a megoldást. Mintha az író nem bízna abban, hogy a cselekményből és a párbeszédből kiderülhetnek az ellentétek, a jellembeli megnyilvánulások, a szereplő személyek viszonyait. Pl.: a *Jó hazafiak* expozíciójában, a fogadóban, Dombi meglátván Farkas Mártont — félre: „tehát a bandavölgyi párt már működik! Ezt jó tudni.” Bagossy pedig Dombit látván meg, így szól félre: „a Tarczavölgy dolgozik, részen leszünk.” A közönség a jelenetből úgy is látja, hogy a két párt munkába kezdett, s hogy ki melyik pártot képviseli, nem kell mindjárt az első percben megtudni, s a szereplőknek nem kell mindjárt az első percben leleplezni magukat, hogy ők mit tudnak a másiktól. Ezzel veszít a mű drámai érdekességéből.

Közbevetethetné valaki, hogy a mai modern realista drámában is találhatunk hasonló elemet, mint a narrátor vagy akár más szereplő cselekményt megállító kiszólása. De míg az úgynevezett polgári társadalmi dráma a valóság egy szeletének a bemutatására törekedett, addig a mai dráma nem ilyen igénnyel lép fel. A színpadot a valóságtól elkülönített helynek tekinti, ahol a valóságnak autonóm értéke van, maga a megvalósított műalkotás, a színjáték a valóság, amely a külső valóságot magyarázza. Tehát eleve bizonyos szimbolista igénnyel dolgozik, s a kiszólásoknál a játék megáll a színpadon, a szereplők vagy megmerevednek, vagy csak a „kiszóló”, a magyarázó színész kap reflektort, a többi pedig sötétségbe borul. A mai modern dráma tudatosan használja ezt a bizonyos értelemben stilizáló elemet, de persze reálisabb volna, ha nem használná. Toldy, Csiky és kortársaik pedig azért használták, mert még nem tudtak kinőni belőle.

Toldy Istvánnal csaknem egy időben, előtte egy évvel másik társadalmi szatíra jelenik meg színpadunkon, Tóth Kálmán *A nők az alkotmányban* c. műve. Tóth Kálmán nemcsak a téma megválasztásában, de a kidolgozásban is realista igényű írónak bizonyult. Különösen az atmoszférát érezzük reálisnak, amihez a szereplőknek a mindennapi beszédhez simuló, mégis irodalmi színvonalú nyelve jelentősen hozzájárul. Tóth Kálmán a beszélt nyelvvel is jellemez, a szereplőknek megvan a maguk jellemére, helyzetére mutató beszédmodoruk, nem úgy, mint Csepreghy és Tóth Ede népszínműveiben.

A valóság eddig nem ábrázolt új oldalait tárja fel komoly hangú társadalmi drámáiban is Toldy István. *Livia* című jezsuitaellenes drámája nem is kaphatott színpadot. Rarniac jezsuita páter kitűnően jellemzett alak, gazdagon konkretizálja jellemét: szerelmi kerítő,

bigott reakció, józan üzletember, s ugyanakkor igen művelt és okos ember. De pozitív vonásai is negatív irányban hatnak, igen kiélezetten az egész jezsuita rend leleplezésére.

Másik színműve, a *Kornélia* is a hivatalos hatóságokkal találta szemben magát bátor erkölcsrajza miatt. A dráma hősnője, Kornélia férjhez megy egy hozzá méltatlan, tivornyázó, kéjenc férfihoz, aki a házasságkötés után hamarosan megcsalja, megalázza. Kornélia a férj barátjával, aki magányában és szenvedéseiben mellette van, külföldre szökök. A férj — hiúságában megsértve — utánuk megy, s mikor Kornéliától számonkéri, hogy miért utazott el, az a heves jelenetben agyonlövi, magát pedig az erkélyről a tengerbe veti.

A *Kornélia* az úgynevezett tézisdráma családjába tartozik,³⁰ „a szerző azt akarta bizonyítani, hogy a nőnek hitvány férj mellett joga van házasságtörést elkövetni, vagy legalábbis számot tarthat a részvétre, ha ezt megtette.” A történet és a tanítás mögött a női egyenjogúság eszméje húzódik meg, érdekes tálalásban. A különösséget növeli, hogy korábbi drámája a *Jó hazafiak* főhőse — akivel minden bizonnyal együttérez a szerző — a nők politikai egyenjogúsága ellen nyilatkozik.

A magyar polgári társadalmi dráma első virágzó korszakát Csiky Gergely *A proletárok* című színművének bemutatójától, 1880 január 23-tól számítja az irodalomtörténet. A bemutatóval valóban új kezdődik drámairodalmunkban: a korabeli társadalom széles igényű, a konvenciók széttörését elősegítő ábrázolása. Csiky Gergely a magyar kritikai realista dráma nagy ígérete, témaválasztásai, atmoszféra-teremtő ereje, éles szeme, jó megfigyelései táplálják ezt a reménységet, s könnyen azt a látszatot keltik, hogy vele valóban elérkezett drámairodalmunk a kritikai realista magaslatokig. Hegedűs Géza Csiky-monográfiájában³¹ és Csiky Gergely válogatott műveinek előszavában kritikai realista írónak mutatja be Csikyt. Realizmus nem beteljesedett realizmus, jellegzetes félrealista, alig ad szélesebb társadalomábrázolást, mint Szigligeti. A témák kiválasztásában valóban realista, s szándékaiban kritikai magatartást is tanúsít. De a téma megválasztása még egymagában nem realizmus, a művet a kidolgozás teszi igazán reálistává.

Csiky nagy jelentősége abban van, hogy tovább tágítja a valóság ábrázolásának drámai határait. Drámáinak fő témája a dzsentrivilág életének bemutatása. Ezt ragadja meg *A proletárokban*, a *Buborékokban*, a *Cecil házasságában*, a *Stomfay családban* és a *Mukányiban* is. A környezet bemutatásában is realista motívumok érvényesülnek. A *Mukányiban* a kisváros életének, szokásainak mennyi apró, finom megfigyelésével találkozunk, *A proletárokban* hasonlóan. De nem elég sokszínű, nem elég kiélezett a társadalmi háttér, ahogy mondani szokták, nem elég konkrét.

Csiky legnagyobb ereje a fordulatos meseszövéseben, az egy nagy jelenetben kihegyeződő cselekmény ügyes bonyolításában van. Technikáját a francia társadalmi drámától tanulta, ahol szinte kötelező az utolsóelőtti felvonást befejező nagy jelenet. Ebben felvonulnak a dráma szereplői, itt kulminál az ellentét, s a cselekmény hatásos nagy jelenetben csomózik össze, olyan váratlan fordulattal, hogy nemcsak a közönséget, de a darab szereplőit is meglepi. A színpadra tódult szereplőcsereg ámulatát azután hatásos záró tablóképpel lehet a függöny legördülésekor feloldani. Az ilyen befejezést még a romantikus drámából örökölte a polgári társadalmi dráma, amely részleteiben a realitásra törekedett ugyan, de a meseszövéseben, motiválásban jónéhány elemet átmentett a romantikus drámából. A tablót is, amely a színi hatás romantikus dramaturgiai elvén alapult.

Csiky mestere volt a jól elhelyezett, dramaturgiailag jó időérzéssel felépített nagy jeleneteknek. A *proletárok* III. felvonásának nagy jelenete példája a jól felépített nagy jelenetnek.

A „grande scène” két részből áll, az első rézs Darvas Károly és Irén erős drámai hangulatú kettősével végződik. A második rész nem várt fordulatok egymást kerget ő bravúros halmozása, minden új szereplő színrelépése új fordulatot hoz, hogy a jól elhelyezett, hatásos és váratlan poénnel összefüggő függöny után úgy érezze a közönség, most már végleg minden összebonyolódott.

De a IV. felvonásban — két jól alkalmazott hátráltató mozzanatot is legyűrve — most már ellenállhatatlanul bonyolódik ki a cselekmény a végső, eszményített megoldás felé.

A *proletárok* a leghatározottabb társadalmi élt mutató darabja, ebben viszi végig legkövetkeztesebben az exponált cselekményt, s mégis ebben is megalkuvónak hat, mert a felvetett és kibontott konfliktus nem széles társadalmi érdekelttségű, s nem az egész társadalomra jellemző lényeges ellentéteket tükröz. A konfliktus alapjául szolgáló társadalmi motívumok nem tipikusak, s a konfliktus kezelésében, kibontásában még sok a romantikus vonás. A magát

³⁰ Vö. GALAMB SÁNDOR i. m. I. k. 171–172.

³¹ HEGEDŰS GÉZA: Csiky Gergely. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1954. Csiky Gergely válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

mártírnőnek kiadó elzúllott nő, néhány szereplő (Kamilla, Bencze, Mosolygó) múltjában a folt, az üzletszerű elválás mind romantikus motívum, amellyel már többször találkoztunk a romantikus drámái gyakorlatban Victor Hugótól Szigligetiig.

Hegedűs Géza mutat rá válogatott műveinek előszavában, hogy Csiky liberális és moralista. Ez határozza meg a konfliktusok megragadását és kibontását, ezzel magyarázható, hogy nem meri a konfliktusokat a kibékíthetetlen ellentétig, a tragikus végkifejletig fejleszteni, hanem illuzionista megoldást választ.

Ez az oka, hogy nem tudott igazán a holnapba nézni, az őt körülvevő társadalmi valóságot adótnak és megváltoztathatatatlannak vélte, s a hibákat, erkölcsi bajokat a társadalmon belül, az emberek megjavításával akarta kijavítani. Még nem ismeri fel, hogy az általa is látott és ábrázolt bajoknak a fennálló társadalmi rend a forrása. Ezzel a világnézeti korláttal magyarázható, hogy a III. felvonás nagy jelenetét egészen a tragikus lehetőség fejleszti, s a IV. felvonás mégis kibékítő megoldással végződik, mert hősei belátják hibáikat, erkölcsi romlóságukat, és jó útra térnek.

Csiky ezt a megoldást nem világnézeti opportunizmusból választja. Ugyan ő is, mint Mikszáth, akinek magatartásában és együttérzésében — mint Mezei József írja³² — nincs megbocsátás, nem akar semmiképpen sem felmenteni, csak érteni és vállalni szomorkás mosollyal mindazt, amit megértett.

Csiky vállalja azt a társadalmat, amelyben él, még a dzsentrit is, amely mint polgári értelmiségnek, „mindennapjai kellemetlenkedője”. Ezzel magyarázható, hogy soha sem tud a nemzeti bűnök bírálatának olyan magaslataig emelkedni, mint Vajda János volt képes.

A kor nyelvén beszélő polgári társadalmi drámát teremti meg, s a téma megragadásában, bizonyos ábrázolási megoldásokban s főleg a színpadi nyelvben a realista dráma ígérétét hordozza, mégsem mondhatjuk róla, hogy a beteljesült realizmus az ő drámaírói munkássága.

A romantika és a naturalizmus keveredik sajátos konfliktusaiban. Nem tud totális társadalmi érvényességű konfliktusokat ábrázolni, csak a valóság egy szeletét vizsgálta és ábrázolta s ebből fejlesztette a konfliktust. Igaz, ezzel a Csiky-dráma politikai fórummá vált, s a társadalmi kérdéseket még bátrabban, élesebben megragadó Bródy és Móríc-féle naturalista drámának nyitja meg az utat. A Csiky drámáinál sokkal teljesebb, mind a konfliktusok megragadásában, kifejtésében és a jellemek fejlesztésében több realista elemet hordozó Bródy, Móríc-drámákat sem mondhatjuk realistának. Csikyt azért kiáltottuk ki egyértelműen realista íróvá, mert a negyven-ötvenes években minden jelentős író realistává festettünk át, a romantika és a naturalizmus kiemelkedő nagy alakjait is, mondván, hogy igazi nagy író csak realista lehet.³³

Mezei József előbb említett írásának címében a realizmus szót nem véletlenül teszi idézőjelbe. A század második felének realizmusa irodalmunkban nem volt igazi realizmus a szó sem nyugati, sem orosz értelmében. Különösen a drámairodalom, átmeneti irodalom volt, amelyben tovább éltek a romantika sablonjai, motívumai, bizonyos értelemben még a romantika világ-szemlélete is. Kétféle dramaturgia ütközött össze: a romantika s a naturalistának és a realistának valamilyen sajátos keveréke.

Ezek a problémák azonban egyáltalában nem jelentik azt, hogy a szabadságharc utáni korszak drámairodalma meddő volt. Nagy nekifeszülések, hallatlan munkakedv és írói tevékenység, az elméleti vita megélénkülése teszi izgalmassá és érdekessé ezeket az évtizedeket, színjátszásunk ekkor nő fel az európai színvonalra. De egy utat veszített társadalom drámairodalma volt ez, egy olyan társadalomé, ahol a látszat és a valóság összebonyolódott, s csak a legnagyobbaknak sikerülhetett eligazodniuk az ellentmondások között. Drámaíróink között nincs Aranyhoz, Mikszáthhoz, Jókaihoz fogható tehetség, akik 48 eszméinek talajáról tekintenek át és következetesen ábrázolnak a magyar társadalom megváltozott viszonyait. Drámairodalomunkban, s még a korszak legnagyobb képviselőiben, Szigligetiben és Csikyben is rendkívül ellentétesen fonódnak össze a tendenciák. Nem élnek benne úgy a társadalomban, ahogy a reformkori drámaírók éltek, s ahogy Mikszáth benne él, s a közvetlen átélésből kiszorult, csak a megfigyelésre, másod élményekre kárkoztatott írói magatartás drámaíróink művészi módszereinek gyenge oldalait még jobban kidomborítja.

A közvetítő szerepet húznám alá még egyszer és összefoglalóul. A népszínmű, megváltozott körülmények között és egy kicsit kilúgozva, de mégis őriz valamit a reformkori népiességből, s nemcsak Gárdonyi, Móríc, de Mikszáth népiességét is összeköti a reformkorival. A társadalmi dráma pedig a reformkori társadalmi dráma harcos demokratikus realizmusát közvetíti — a veszített polgári illúziók fénytörésében — a XX. század modern polgári társadalmi drámájához.

³² MEZEI JÓZSEF: Mikszáth és a század „realizmusa” ItK 1961. 4. sz.

³³ Lásd erről NYÍRÓ LAJOS előadását a szovjet realista víta tanúságairól. A MTA Irodalomtörténeti Intézetében 1958 december 17-én tartott víta jegyzőkönyvi kivonatában.

IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS VAGY MŰELEMZÉS

(Gondolatok Max Wehrli könyvének olvasása közben)*

A tudomány művelőjében elaltathatatlan vágy él, hogy megalkossa a saját szakjának létjogosultságot és fejlődést biztosító rendszerezést; megfogalmazza a mindenre kiterjedő módszer elveit és határait. Különös nyomatékkal jelentkezik ez az igény az ún. szellemi tudományok körében, azokon a területeken, ahol ugyan olyan egzaktaságú alapfeltételekről, aminőkkel a természettudományok rendelkeznek, aligha beszélhetünk. Ebben a sorban különleges helye van az irodalomtörténetírásnak. Objektív egzaktaságú törvényei igen csekély számban vannak. Épp ezért nagy tér nyílt e tudományág önmaga létét igazoló, tudományrendszerező és metodológiai vizsgálódásainak. Az ilyen jellegű munkálatok mindig igen széles skálán mozogtak. A teljes objektivitás igényével fellépő, normatív szabályrendszertől mindent az egyéni szubjektivitásra ráruházó intuitív műelemzésig az elmúlt másfél—két évszázad meglepő sokféleségben tárja elénk a különböző rendszereket. A sokféleség nem jelzett okvetlenül gyarapodást és előrehaladást. A természettudományok fejlődése egy középpontú; az újabb eredmények szervesen ráépülnek az előzőkre. S ha ezt az utat lépcsőzetesen emelkedőnek fogjuk fel: a magasabban levő mindig magába foglalja a mélyebben fekvő fokozat felfedezéseit is. Az irodalomtörténetírásnak mint tudománynak az előhaladása ilyen hasonlattal nem igen ábrázolható. Ezért ébredt fel gyakran a kétség: tudomány-e egyáltalán az irodalomtörténet, vagy minden objektivitást nélkülöző, merőben szubjektív „olvasó-művészet”, az irodalom irodalma? Van-e olyan alapfeltétele, hogy jogot formálhat autonóm rendszerezésre, vagy meg kell elégednie beleérző képességű műélvezők másodlagos, járulékos „művészetével”?

Ilyen kétfélek és gondok a *polgári* irodalomtudományt szorongatják. De még azt sem kizárólagosan. Az 1945 előtti magyar irodalomtörténetírás is alig ismeri az „egzisztenciális” aggodalmat. Amint túljutott a lexikális leírás: a *nemzeti életben* vállalt magának küldetés-szerű szerepet. Az irodalmat a nemzeti történelem tükrének fogta fel, előljárt a nemzeti ethosz kialakításában, ellenállt, hagyományt védett, idegen hatástól óvta a kultúrát, terjesztette a magyar irodalom magas rangjának tudatát. Mellőzve most az olyan és hasonló elfajulásokat, mint Császár Elemér koncepciója (az irodalom nemzeti karakterisztikuma a fajiság és úriság érzése), elegendő Horváth Jánosra gondolni: legsajátabb irodalomtörténeti eszméjét, a nemzeti klasszicizmust a nemzeti önkifejezés önállóságra jutásának fokozatai szerint rajzolja elénk. Az irodalomtörténet eme „hagyományos” nemzetre irányuló és mind kétesebb értékű munkáját a szellemtörténet akasztotta el és terelte más irányba, a metafizika tájaira.

Az irodalomtörténetnek mint irodalomtudománynak rendszeres kifejtésére 45 előtt tudósaink kevesebb erőt áldoztak, noha e tudományág — akárcsak a német — kulcspozíciót foglalt el. Helyzete tehát megkívánta volna, hogy önnön létének alapjaival és módszereivel többlet törődjön. Az a polgári tudósnak, aki hatalmas — csonkán maradt — szintézisében egyszerre adta jelét elméleti fogékonyságnak, történeti érdeklődésnek és finom műelemző készségnek — Horváth János, életművének mindössze néhány lapját szentelte az irodalomtörténet tudományos alapjainak megvilágítására. Műveiben szétszórta egy teljesebb rendszer lappang annál, amit például Magyar irodalomismeret c. tanulmányában az összegezés szándékával megírt. De amilyen érzékeny hiánya irodalomtudományunk elméleti alapjának hézagossága, csaknem annyira előnye. Az elmélet mindig többlet nyer a magas színvonalon mozgó, konkrét tárgyat feldolgozó művekből, mint az oly csüggesztő elméletieskedésből, a szó-lég-várakból. S a rendszerezés számára tanulságokat nyújtó irodalomtörténeti művek száma igazán nem csekély; az innen meríthető tapasztalat gazdag és eredeti anyagot foglal magába. Mindenestre eredetibbet és szélesebb horizontút, mint a mögéje szorult filozófiai foganású esztétika vagy a történeti elemzéshez szorosabban kapcsolódó irodalomelmélet. Ezeket az idő pora jócskán eltemette, míg amazokból máig fényes lapok maradtak fenn.

A felszabadulással nagyot változott az irodalomtörténetnek mint tudománynak a helyzete. Az elméleti érdeklődés egyszerre magasra szökött. Az örökséggel való elszámolás és leszámolás is hevíttette ezt az érdeklődést, de az „irodalomtörténeti revízió” első célja mégis az volt, hogy megteremtse az új szemlélet új módszereit. A marxista irodalomtörténetírás néhány esztendő alatt szép eredményekre jutott. A munka valóban a gyökereknél kezdődött: az alapvető elvek átforgatásánál. E tudományág magyar történetében nincs is példa arra, hogy a filozófiával ilyen szoros és közvetlen kapcsolat létesült volna. A legáltalánosabb elveket „készen” kapta a dialektikus és történelmi materializmusban. A történeti és műelemzés viszony-

* Bevezető referátum az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztálya Max Wehrli könyvéről szóló vitájához.

lagos „előnye” megszűnt, majd volt olyan idő is, amidőn az elmélet, a rendszerező szándék nőtt korlátlan úrrá, s a művek fölé hajló szemléletre gyanakodva tekintett, vagy egyenesen kiszorította megillető helyéről. Manapság egy másik oldal felé hajlást figyelhetni meg. Az elméleti szenvedély mintha lanyhult volna, s nem tudni pontosan, a biztonság vagy éppenséggel a bizonytalanság érzésében kell az okát keresni. Aki az irodalomtudomány mai rendszerét keresi, ismét többre jut, ha monográfiákhoz fordul, mintha elméleti írásokban iparkodik választ kapni. A rendszer vázai onnan inkább előtűnnek, és más, gazdagabb képet rajzolnak ki, mint a gyér számú tudományos alapvetés.

A híres „svájci iskola” tagjának, Max Wehrlinek mostanában megjelent *Általános irodalomtudománya* a szakma magyar művelőinek elevenbe vágó ügye lehet. Könyvével, mint bevezetőjében írja, egyszerre két urat akar szolgálni. Válogatott bibliográfiai áttekintést — bibliographie raisonnée-t — nyújt a — nyugati — irodalomtudomány mai állásáról, és ugyanakkor a *problémákba* is bevezet, értékel, kiválogat, rangsort is megállapít, az elavult rendszereket a legújabb kutatások eredményeivel szembeesíti. Azaz főlvázolja a tudomány rendszeres szintézisének körvonalait. Ennek a szintézis-vázlatnak szólhat a fokozott figyelem.

Az itt következő megjegyzések Wehrli könyvét nem bírálni akarják, noha minden józan-sága ellenére egyenesen kihívja maga ellen a kritikát. Részben a kétszer kettő érvényességű elvek elhárításával, másrészt különféle — fenomenológiai és egzisztencialista elméletek, körmönfont kombinatorikában való előadásával. (Lásd pl. Heidegger: „A műeredetéről”-szóló tanulmányának szentelt lapokat.) Az előbbi kritikája új eredményt nem ígérhet, az utóbbiéra meg csak az vállalkozhat, aki legalább megközelítő pontossággal mozog a Heidegger-i kategóriák áthathatatlan és reménytelenül bonyolult világában. Ezért látszott célravezetőbbnek az a módszer, amely végigkíséri a könyv fő tételeit, és ezzel mintegy párhuzamosan iparkodik kitekinteni a Wehrli-től mellőzött területre: a marxista irodalomtudomány néhány kérdésére.

*

Wehrli minden erejét arra a feladatra összpontosítja, s ezt immár bevallatlanul, hogy magában a szintézis-vázlat körvonalazásában is két urat szogáljon egyszerre. Meg akar maradni a hagyományosnak minősített történetiség elvénél, az irodalom történeti fejlődését és begyazottságát elfogadó módszernél. Könyve józan intéseket tartalmaz azok számára, akik a fejlődéstől elrugaszkodva időtlen metafizikai légvárakat emelnek. Am a történetiséget mégsem avatja alapvető szemponttá, és nem is teheti, mert „lényegszemléletre” is törekszik, ami nemet mond a történeti vizsgálódásokra, az irodalmat mint *művet* a maga *külön létezésében* fogja fel. Egyszerűsítve: az irodalomtörténetet párosítani akarja a fenomenológiával. Áldozik a német klasszicizmus és szellemtörténet oly erős történeti szemléletű hagyományainak, de igazán értékes eredményt az új irányokban fedez fel. Többször is világosan leszögezi, hogy az irodalomtörténetet nem lehet az irodalomtudománnyal szemben másodlagos vagy külsődleges leírás szerepére szorítani, hogy „nem elvileg, hanem csak a szemlélet síkján különböznek.” (179. l.) A történeti megértéssel mégis igen mostohán bánt. Nem abban mutatkozik ez, ahogyan pl. a szellemtörténeti irány avultságai ellen szót emel, mondván, hogy ezt az irányt csak a pusztá „élmény”, „tartalom” vagy „probléma” érdekelte, s az irodalommal mint művészettel alig törődött. A történeti megértéshez számítja az életrajzi, lélektani és szociológiai vizsgálatokat is — de a történetiség lényegét, a fejlődés elvét, „régteképződménnyel” helyettesíti, amelyben minden kor egyidejűleg megtalálható. Itt érkezik el az egzisztencialista filozófia létmagyarázatához. A történelmet felváltja az egzisztencialista idő, amely nem történeti perspektívák felé vezet, előrehaladó és egyirányú mozgásként, hanem a történelem mechanikus múlása fölött, mint a létezés dimenziója jelenik meg. Az irodalom egzisztencialista magyarázatára Wehrli idézetei elegendő fényt vetnek. Az értelmezés középpontjában a *létezés* fogalom áll, amely Heidegger ontológiájának is alapja. A lét-kérdések mindig összefutnak magában a létezésben, a létezés pedig nem más, mint a világba belevetett mindenkori én. Elsőbbsége ennek a létezésnek van: minden megismerés innen indul ki, de ide is tér vissza. Az irodalom értelmezésének szempontjából az a döntő, hogy a létezésnek nincsenek tulajdonságai, az ún. létjellegek csak az elemzés nézőpontjai. Az irodalmat mű mivoltában s nem az író vagy a társadalom felől, mint létezés kell megragadni, valami élményszerű „belehelyezkedéssel”. Nem bizonyítani, érvelni és elemezni kell „külső” eszközök segítségével. Az irodalom az önmagára visszamutató létezés megvilágítása: az elemzés nem tehet mást, mint hogy ezt feltárja. Wehrli nem szögezi le magát határozottan egyik rendszer mellé sem, — érezet fenntartásokat az egzisztencializmussal szemben is —, de stílusának rezdüléseiben, finoman éreztetett ironiában és mellőzésben nyomon követhetni az elméletek szövevényében azt az utat, amit a maga számára kitaposott. Könyvének kulcsát a néhány lap adja, amit az Irodalomtörténet c. fejezet bevezetése tartalmaz. Innen érthető a munka aránytalansága is: a történeti megértésnek alig negyedrésznyi

helyet juttat. Minden óvása ellenére háttérbe szorítja az irodalomtörténetet; az irodalomtudomány nála is elsőrendűen irodalomelméletet jelent. Könyvének egyik helyén szellemes áttekintést ad a modern irodalmi fejlődésről, s láthatóan nem osztózik a „pokoljáró” vagy egzisztencialista irodalom eszményeiben, a művészet megcsúfolásában. De amit mint műalkotást, a semmiből önmagát létrehozó ember elnémuló és szétfoszló világát, elutasít, másutt, mint az irodalomtudomány eredeti és korszerű megalapozását fogadja el. Ezek az ellentmondások végül is kérdéssé teszik Wehrli tapintatos józanságát, — mintha ő maga is foglya lenne a német tudományelméleti irracionalizmusnak.

*

A mai olvasó nemegyszer visszariad attól a bonyolultságtól, ami az egyszerű dolgokat is nehezen olvasható okoskodásban mutatja meg. Már az tartózkodásra int, hogy mindenáron olyan teljes rendszert akar felépíteni, ahol minden egyes részlet megtalálja szabatosan kijelölt helyét. Nem tűri, hogy a kijelölt részek, a különféle szempontú vizsgálatok lazán kapcsolódjanak össze. Ez az eljárás, ha néhol tán a lehetetlenséget ostromolja, egyszersmind elkerülhetetlen. Nem csupán azért, hogy a tudományág ön-létét igazolja, de a kutatás eredményessége felől tekintve is. Az irodalomtudomány, ha nem kíséri meg, hogy egy középpontra vonatkoztatott rendszer igényével lépjen fel, és beéri a történeti, esztétikai, lélektanai vagy ideológiai vizsgálódás egymás mellett, nem szerves összehangoltságban élő módszereivel, gyakorta felemás eredményekre jut. Wehrli eklekticizmus-ellenességének és rendszer építő szándékainak azonban túlzásait legalább annyira észrevesszük, mint értékes, gondolatébresztő hozadékát. Mert végül is nem a rendszer a fontos, hanem az irodalom minél teljesebb bemutatása. Talán csak a pedagógiában és lélektanban van szükség még arra a rugalmasságra és hajlékonyságra, mint amilyet az irodalomtudomány sem nélkülözhet. Annál pusztítóbb, ha a rendszer lesz úrrá, a tudományos metodológia rámerővül az elemzésre, s az élő anyag fölött átveszi a hatalmat. Wehrli munkájának összképe nem mentesül ettől. Amit szellemesen kigúnyol, azzal lehetne őt is megvádolni: ha irodalmi jelenséget saját szempontjai szerint vizsgálna, a szempontok tömegében végül elveszne maga a mű.

*

Wehrli könyvének világától a magyar irodalomtörténetírás hagyományai is elidegenítik az olvasót. A szellemtörténet hozzánk ugyancsak megkésve az első világháború után ért el. A szellemtörténetet felváltó új irányok meg csak igen töredékesen. A fenomenológia nem tört be az irodalomtörténetbe — itt, Horváth János személyében a Gyulai-iskola tartotta magát —, éppen csak az elméletet érintette meg. Nagyobb hatásra sohasem tett szert. Baránszky Jób László kísérlete (Bevezetés az esztétikába, 1935) a fenomenológiai esztétikára majdnem egyedüli jelenség. Nyomok még itt-ott akadnak — például Hankiss János eklektikus irodalom-szemléletében, az Athenum és az Esztétikai Szemle egyes tanulmányaiban —, de mindez megmaradt az elmélet szűk körében.

*

Az a kérdés, hogyan lehet „az irodalmi kutatás különféle nézőpontjait és módszereit rendszeres szintézisben összefoglalni”, a marxista irodalomtudomány számára oly erős hangsúllyal, mint Wehrlinél tapasztaljuk, sohasem jelentkezett. Nem is lett volna indokolt. A marxista irodalomtudomány fő ereje filozófiai megalapozásában van, eredményeit annak a szoros kapcsolatnak köszönheti, amely a dialektikus és történelmi materializmushoz fűzi. Ezért is kerülheti el a kínzó dilemmát: történeti magyarázat és műelemzés között nincs szakadék. Ugyanebből következik, hogy egy sereg kérdés másként vetődik fel. A „rendszeres szintézis” alapelveit, de módszereit is a marxista filozófiából meríthette az irodalomtudomány. Ebből a szellemből egyenesen következik, hogy tudományunkat sohasem kínozta az illetékesség határainak az az aggodalmas vizsgálata, ami újabban a polgári irányok számára a létezhetőség próbaköveként jelenik meg. Ellenkezőleg: a marxista irodalomtudomány minél nagyobb területek átvizsgálását céljai közé sorozza, s ehhez minden eszközt, minden módszert igyekszik felhasználni. Az önelvű rendszerezés főle a teljes megértést emeli. Erre ösztönzi mind a történeti szemlélet, mind a dialektikus módszer. Csak így közvetítheti az irodalmat igazi mivoltában: kapcsolatát az ember történelmi sorsával és e kapcsolat jellegét. Az sem kétséges, hogy az irodalomtudománynak éppúgy része az irodalomtörténet, mint az elmélet, egyenlő jogokkal. Nincs fölé- és alárendelő viszony, hanem kölcsönös áthatás; egymástól nem elvileg, hanem nézőpont szerint különböznek. S az irodalom elmélet közvetlen indításokat nyer az esztétikától, amely a legáltalánosabb elveket adja át. A polgári tudomány nagyobb része mindezt idegenül és értetlenül szemléli, irodalmon kívüli érdeket emlegetve.

A filozófiából nyert elvek szilárd rendszer alkotását teszik lehetővé, a dialektika a módszer kulcsát adja kezünkbe. Az elemzés sajátos aspektusainak kidolgozása azonban az irodalomtudomány saját ügye: e téren nem számíthat külső segítségre. Éppen itt mutatkozik a legtöbb nehézség és bizonytalanság. Könnyűszerrel idézhetnénk most a kezdeti évek botladozásait, amidőn a marxista irodalomtudomány megelégedett a legáltalánosabb elvekkel, ezeket használva fel minden munkára. Egy nézőpont uralkodott ekkor, a felépítmény-jelleg kapott hangsúlyt, a történelmi valóság közvetlen és részletekbe menő mását, tükrözését kerestük az irodalomban. Elméleti kérdések tárgyalásában nem volt ekkor hiány, de mindent egy tétel világított meg. A szűk és merev, normatív értékre támaszkodó szemléleten mihamar túljutott az irodalomtudomány. A feléledés jeleiként vehetjük számba a stílusvitákat: ezeken az árnyaltabb, gazdagabb vizsgálódás s az irodalommal való benső kapcsolat követelte jogait. Ez a szakasz sem juttatott el azonnal a teljes megoldáshoz. Volt idő, amidőn a legtöbbet vitatott fogalomnak, a realizmusnak egyszerre háromféle értelmezését kísérelhettük nyomon — (ismeretelméleti fogalom; korhoz kötött „stílus”; az ún. „kifejezési eszközök” jellegzetessége.)

Merészség volna arra a további és logikus kérdésre választ keresni: hol tartunk ma? Szép eredményről és mind magasabb igényről készülhetne számadás. Mégis célszerűbbnek látszik arra vetni pillantást, mi okoz ma is nehézséget?

Leggyakrabban az átmeneti, közvetítő fogalmak. Esett szó már arról, hogy az irodalomelmélet és esztétika nem áll szemben a történeti jellegű konkrét kutatással. Ezt az összhangot biztosíthatják a közvetítő tényezők. Egyik területről a másikra való átmeneteket semmi módon nem küszöbölhetjük ki: szükség van az általános elvekből a konkrét felé haladó meghatározások rendjére. Enélkül az elmélet elvont előírások szabálygyűjteményévé merevedne.

Ilyen típusú kérdést feszeget Barta János Néhány szó a tükrözési elméletéről c. írása (Alföld, 1960. 2. szám). Az adott tollat a kezébe, hogy tiltakozzon a tükrözési elmélet megszüktése és vulgarizálása ellen: az irodalmat nem lehet pusztán „megismerési folyamatnak” felfogni. Tanulmányának épp legvitathatóbb része nem tartozik a témához. (Azt állítja, hogy a valóság, amit az irodalom és művészet tükröz: az ember, még pontosabban az alkotó maga. Az alkotó az, akiben „összesűrűsödnek a termelési viszonyok”.) Annál inkább ideillik „az a sajátos művészi perspektíva, amelyen keresztül a valóság visszatükrözése lehetővé válik”. A tükröztetés bonyolult folyamatát kívánja ezen a réven újszerűen megközelíteni; sorrendben nyolc „prizmáját” veszi tekintetbe: a művész egyénisége; az adott társadalom világnézeti keretei; a művész osztályhelyzete; műfaji keretek; az illető művészet anyaga; a kor jellegzetes művészi szemlélete; a kifejező eszközök öröklődésében rejlő hagyomány; műfaji és stílusesszókörök nemzeti változatai. Felfogásának újsága nem az egyes tényezők — „prizmák” — felemlítésében van, — külön-külön mindegyik szempontja a mai kutatásnak. A tényezők összehangolása és rendszerbeállítása, egy középpontra vonatkoztatása viszont már az irodalom újszerű megértését kínálja. Némiképp zavart okoz, hogy a tükrözés kategóriáját ily tágon értelmezi, megszokottabb és elfogadhatóbb, ha ezt a szót legáltalánosabb jellemzőnek tartjuk, vagyis ismeretelméleti fogalomnak. A dolog lényege azonban sohasem múlik a terminológián. Barta óvakodik a merevségtől, nyolc tagból álló sorát ezért is nevezi metaforikusan „prizmának” vagy szűrőnek. „Szűrőt” valójában nem meghatározó vagy létrehozó erőnek fogja fel. Támogatja ezt még az is, hogy rendszerének „különféle vegyítéséből” adódik össze a művészi perspektíva. Nem az általánosból az egyes felé vezető, fokozatosan szűkülő és konkretizálódó, szigorú egymásután követő sor tehát, hanem sajátos circulus, amely — mivel a tükrözött valóság maga az ember — oda tér vissza, ahonnan elindult. A circulus érinti a „külső” valóságot — osztályhelyzetet —, majd áthalad sajátos irodalmi szférákon is. Meghatározó szerepet igazán az alkotónak juttat, és vitacikkében (Élmény és esztétikum. Kortárs 1961. 4. sz.) a „hiányzó láncszemet” is megjelöli az „élményben”. Az élmény az, ami áthalad a szűrőrendszeren, és alakot nyer az alkotásban. Az irodalom nem a tapasztalt világot, hanem az élményt ábrázolja, — nem ugyanazt tehát, ami mint felépítmény-jelenségnek egyben az alapját képezi. Ismeretelméleti viták számára Barta tanulmánya valóban hagyott sebezhető pontokat, hiszen két egymással ellentétes eszmerendszert próbált egymáshoz közelíteni, és ami több: egységbe hozni. Nyerhet-e gondolataiból az irodalmi elemzés indítékokat? Vitafelei erre nem tértek ki; noha ilyen vizsgálat nem lett volna haszon nélküli. Barta szűrőrendszere a mű élesebb és tisztább megvilágítására látszik alkalmasnak. A műelemzés lehetőségeinek és határainak gondja — Wehrli tanúsága szerint — a mai nyugati tudomány számára is elsősk között jelentkezik (lásd különösen 70—140. l.). E kérdésről Wehrli felfogásában néhány sor elegendő magyarázattal szolgál: „Már kifejtettük, hogy a mai irodalomtudomány általában magának az irodalmi műnek az elméletére, a stíluskritikára és a mű elemzésére irányul, s arról is szölvünk már, hogy miért; ez a fordulat, pozitívumát tekintve, a lényegre, a „szóban forgó” dologra való új ráeszmélésnek, az értékelési szándék érvényesülésének tekinthető.” (70. l. Ugyanerről részletes áttekintést és bírálatot nyújt Vajda György Mihály: Irodalomtörténet vagy költészet-tudomány. Világirodalmi Figyelő 1961. 1. sz.) Barta javaslata tartalomnak és formának

mint osztatlan egésznek új megértésére irányul. Szorosabbra fonja mű és írói személyiség kapcsolatát, formai vizsgálódásait, és az egész alkotás értelmezését részint innen eredezteti. Vizsgálja a tehetség és ihlet nehezen nyomonkövethető adományaiban részesülő személyiség problémáit és a korhoz fűződő szálakat. A személyiség iránti megértése tehát nem merül ki lélektani szempontok beiktatásában. De vitája a vulgarizálással, tartózkodása a mindent objektív tükrözésre visszavezető felfogástól végül a történelmi materializmus szempontjainak elhomályosításához vezet. Az írói személyiségnek és élménynek olyanféle kiemelt szerepet tulajdonít, ami rokonságba állítható e századi polgári irodalomtörténetírásunk hagyományaival, elsősorban Horváth János módszerével. Barta javaslatában megszívlelendő, hogy figyelmet ébreszt a polgári tudomány bizonyos elemzési megoldásai iránt, bár e vonatkozásban is túlélezi a vitát, hiszen a marxizmus értékesíti napjainkban is a polgári hagyomány felhasználható eredményeit. Barta János rendszere nem szolgálja a marxista tükrözési elmélet elmélyítését, de vitathatatlan gondolatébresztő, az elméleti munkát serkentő hatása.

Hogy tartalom és forma nincs külön, valami egésznek csupán más oldala, ma már a borsúra-esztétikának is szótlan. A hegeli gondolat — „a tartalom nem más mint a forma átcsapása tartalomba, s a forma nem más, mint a tartalom átcsapása formába” — azonban leggyakrabban csak a legelvontabb esztétikai szférában, elvont általános alakban szerepel. A műhöz közelebb eső irodalomelmélet nem igen jutott tovább az általánosság megismétlésénél. (Kivételt, nem is egyet, lehetne említeni; e vitaindító céljai szerint kerüli a méltatást: hiányokat és problémákat akar felvetni.) Ezért kerülgeti annyi bizonytalan jelentésű szó és metafora ma is ezeket a fogalmakat: beszélünk tartalomról, mondanivalóról, eszmeiségről, lényegről és mellette formáról, kifejezésről, nyelvről, stílusról, alakról stb. Nyilván ma már senkit nem elégít ki olyan elkülönítés, amelyik külön vizsgálja a tartalmi kérdéseket, s hozzáfűz formaelemzést a nyelvi stilisztikai megfigyelésekhez. Ám az az esztétikai szemlélet sem juttat teljesen megnyugtató eredményhez, amely a forma objektivitását és valóságtükröző szerepét hangoztatja. Az irodalomtörténeti műelemzés számára csupán elvont tétel marad, érvényességét talán csak nagyobb korszakok formafejleményei támasztják alá. Lukács György egész életművében alig találunk helyet, ahol rendszeres tájékoztatást nyújtana az elemzés módszereiről, sőt kifejezetten elutasítja annak lehetőségét is, hogy a konkrét elemzés módszerbe öltöztethető. A művészi stílust nem lehet kodifikálni — hangoztatja több helyen —, mindig a tárgy határozza meg tehát a módszert is, ami esetenként változó lehet. Az elemzéshez elegendőnek véli a dialektikus materializmus esztétikai ismeretelméleti fogalmainak alkalmazását. Értékes és mély megfigyelésekhez vezethet ez a dialektika irodalom és társadalom kapcsolatainak felderítésénél, nagy epikai művek elemzésénél, de elégtelenségét is észrevesszük, amint a mű világának közvetlen köréhez érünk, ahhoz a szférához, ahonnan élet és írói személyiség objektív formák közvetítése nélkül szól hozzánk. Lukács esztétikája a mű megértését is szem előtt tartja, az objektív valósághoz hozzáköti a műnek mint önmagába zárt, önmagát evidenssé tévő totalitásnak az elemzését. Eszerint a mű önmagára támaszkodhat és önmagát magyarázza, noha társadalmilag determinált. Mindez azonban csak azon az alapon lehetséges — szabadon idézve —, hogy a mű objektív principium, ami ha realista, más módon, de a tudományával egyenlő értékű tükre a valóságnak. A mű objektivitásának gondolata szerves része a realizmus-elméletnek, amely tag is, mert belefér minden jelentős mű, ha társadalmilag nem reakciós; megkirekesztően normatív érvényű is, mert pozitív formában egyedül a művészet legmagasabb vonulatára illik. Az irodalomtörténet viszont nem teheti meg, hogy csak a legjelentősebb írókkal foglalkozzon: tárgya egy bizonyos szinttől fölfelé a teljes irodalom.

Az elemzésbe egy közvetítő tag beleilleszkedésének elkerülhetetlenségét Lukács is érezte. Kár, hogy néhány utalásban találjuk nyomát. Előbb Heinéről szóló előadásában, majd Politikai pártosság, költői kiteljesedés c. tanulmányában. A közvetítő tag: a világnézet. „Ha valaki személyre veszi a stílusellentéteket a legújabb irodalomban, vizsgálódása gyakran hamis szélsőségek között mozog, azáltal, hogy vagy csak az — elvontan vett — osztályellentéteket, vagy az — éppoly elvontan elszigetelt — esztétikailag egymásnak és gyakran maguknak ellentmondó művészi magatartás módokat tárgyalja. Közben elhanyagol egy különös fontosságú közvetítő tagot: a költő világnézetét osztályhelyzetéből eredően, az osztályharcokban való aktív vagy passzív részvételétől kipróbálva, mérlegelve vagy szétzilálva, a világnézet az az alapelem, az az atmoszféra, amelyben a költőnek mind az anyaga, mind a formája a megformálást megelőző, a megformálás számára döntő, „költészet-előtti” alakját, irányát és tárgyiasságát elnyeri.” (Német realisták 412—413. l.) Lukács György a világnézetnek az írói mű létrejöttében jelöl ki fontos szerepet: a világnézet „közvetítő” a meghatározó tényező — osztályhelyzet — és a kész műalkotás között. A világnézet eme felfogása az elvont tárgyalás elleneszerűen kínálkozik, lehetővé teszi az írói személyiség árnyaltabb vizsgálatát, történelmi helyzet és esztétikai forma kapcsolatainak élesebb átvilágítását. Ezek a problémák az alkotó szubjektivitás köréhez vezetnek, a marxista dialektika talán legkevésbé kidolgozott részéhez. Lukács is beszél a nehézségekről, — az alkotó szubjektivitásáról szólva ezt írja:

„A kísérlet, hogy a dialektikus ellentmondások tanát gyakorlatilag precízen meg lehessen fogalmazni, itt nem jelentéktelen nyelvi nehézségbe ütközik.” (Uo. 416. l.) Talán nemcsak nyelvi nehézséget lehet említeni: az alkotó szubjektivitás oly módon és mértékig telítve van egyedi, pillanatnyi és véletlen elemmel, hogy ezt a tartományát az irodalomnak általános érvényű módszer nagy nehézségek árán derítheti fel.

Különös súllyal jönnek számításba ezek a kérdések a líra elmélet terén: legtöbb hiány és zavar itt mutatkozik. Átfogó líra esztétikának épp csak a körvonalait láthatjuk; ezzel a tárggyal Lukács György is néhány utalás erejéig foglalkozott (pl. Politikai pártosság és költői kiteljesedés). Mostanában megjelent versről szóló munkák egyike sem lép fel a teljesség igényével. Hegedűs Géza népszerű verstant írt (A költői mesterség), Benedek Marcell könyve (Kis könyv a versről) rövid tájékoztatás. Az alapfogalmak felvázolását Komlós Aladár kísérelte meg (A líra műhelyében). A viták körül forognak ma újra, vajon a líra „önábrázolás” csupán, vagy más alakban, de ugyanúgy, mint az epika és dráma, a világ tükré is. Komlós „önábrázolásnak” fogja fel (a líra „nem a világot, hanem az ént tükrözi”), és érték kritériumként az „érzelmi telítettséget” nevezi meg. Bonyolítja az amúgy sem egyszerű helyzetet, hogy a lírai szépségnek két válfaját különíti el: a költőt és a művészt. A líraelméletnek még leginkább „leíró” tartományában, az alfajok kérdésében sincs egyező vélemény. A hagyományos műfaji poétika ma is rendületlenül áll a helyén, noha érvényességére kételkedéssel tekintünk. Wehrli is egész sor új megoldásról tájékoztat. Nálunk már Horváth János tudta elégtelenségét a hagyományos felosztású poetikának; Petőfi-könyvében egy sem ide, sem oda nem sorozható verstípussal nem tudott mást tenni, mint elnevezte lírai költeménynek. Ha a poetikától tovább lépünk, még nehezebb kérdésekbe ütközünk. Nem kell ahhoz agnosztikusnak lenni, hogy elismerjük, van olyan területe az irodalomnak, még inkább a lírának, ahová általános érvényű módszerrel behatolni lehetetlen. Itt nyílik gazdag lehetősége az értelmezés egyéni adományának, annak a tehetségnek, aki nemcsak a tudományos megismerés eszközeinek, a fogalmi ítéletnek fölényes ura, de birtokolja azt a többletet — megértés, megformálás és megszerkesztés érzékét — ami nélkül az irodalomtörténet száraz mesterség marad.

*

Látható, hogy a marxista irodalomtudománynak nem a rendszeres szintézis-megalkotás a legfőbb gondja. A tudományos rendszer létét és jellegét, egész irányát nem kísérik kérdőjelek; illetékességét nem szorítja szűk határok közé. Történetiség és műelemzés, irodalomtörténet és irodalomelmélet nem jár külön úton; összefonódásuk biztosítja a „külső” és „belső” világ egyidejű megértését. Ha e rendszerben magában tüzetesebb vizsgálat kisebb hézagokra vagy terminológiai zavarokra bukkan, ez még nem jelenthet komoly veszedelemet. A marxista tudomány, dialektikus mivoltánál fogva, nem akar mereven megszerkesztett építményt emelni. Meddőség és öntetszelgés jele is lehet a tökéletes szintézis erőszakolása. Az irodalomtörténet méltóságának forrása nem a rendszerbe zárkózás, hanem a minél teljesebb megértés a társadalmi fejlődés során megjelenő emberi problémák iránt.

Jenei Ferenc

VÁSÁRHELYI GERGELY KEMPIS-FORDÍTÁSA

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtár összeállításánál Sándor István „Magyar Könyvesház”-ának adatait is. Ezek között különös érdeklődésre számíthatnak azok az, 1711 előtti, magyar könyvekre vonatkozó adatok, melyek egyedül csak Sándor bibliográfiájában szerepelnek, és Szabó Károly a könyvek egyetlen példányát sem tudta feltalálni. Nem egy ezek közül egészében vagy töredékében 1879, Szabó műve első kötetének megjelenése óta előkerült, de vannak olyanok is, melyeket azóta sem leltek meg. Ezek közé tartozik Pázmány Péter fordításának, a „Kempis Tamásnak a Kristus Követeserül négy könyvei”-nek 1604. évi, bécsi kiadása is.¹ Szabó Károly ezt Sándor Istvánra hivatkozva vette fel bibliográfiájába, a Kempis-fordítás első kiadásának jelölve meg, míg második kiadásnak az 1624. évi bécsit.²

Miklós Rafael a magyar Kempis-fordításokkal foglalkozva felfigyelt arra, hogy Pázmány fordításának 1604-es kiadása nem került elő, és vizsgálódásának eredményeképpen kétségbe vonta azt, hogy valaha megjelent volna. „A kérdés mellett... nem lehet közömbösen tovahaladni, mivel könnyen eldönthető, hogy Pázmány fordításának feltételezett 1604-i kiadása nem is létezett.”³ Kifejtette, hogy Szabó Károly csak Sándor István adatát vette át, és „alig hihető, hogy a szóbanforgó kiadást látta”. Rámutat, hogy Pázmány a maga fordítását tartotta elsőnek, és nem tudott arról, hogy 1622-ben Kolozsvárott megjelent fordításával Vásárhelyi Gergely megelőzte. Mindkét fordító magát vallja elsőnek. Az ellentmondás azonban könnyen megmagyarázható: „könnyen érthető... hogy Pázmány 1624-ben nem tudott a két évvel előbb Erdélyben megjelent Vásárhelyi-féle Kempisről; 1624 után fordítása, mely értékben messze felülmúlta rendtársáét, teljesen feledtette Vásárhelyi kezdeményező lépését... Viszont alig hihető, hogy Vásárhelyi ne hallott volna egy már tizenhét évvel előbb megjelent fordításról, amelyet Pázmány készített, s amely már annyira elterjedt, hogy kiadásából az ő fordítása idején már alig lehetett példány”. Pázmány fordításának megjelenési körülményei alapján az 1624. évi kiadást tartja elsőnek, és a Kempis-fordítás elsőségét Vásárhelyi Gergelynek tulajdonítja, aki először 1594-ben fordította le Kempist, és mert kézírata elveszett, újra fordítva 1622-ben kiadta.⁴

Miklós Rafael tisztán logikailag érvek alapján voltaképpen eljutott a kérdés megoldásához. Megkísérelték a probléma filológiai vizsgálatát, és magunk is a Vásárhelyi-fordítás elsőségét állapítottuk meg.

*

Sándor István „Magyar Könyvesház”-a „Előbeszéd”-ében megemlíti, hogy „a látott könyveinkről való régtől fogva-gyűjtött Jegyzeteimnek, egynehány itthoni Könyvesházak megnyert laistromaiknak, s némely írónk betses könyveiknek hasznát vevén” állította össze bibliográfiáját.⁵ S odább meg is nevezi a „bettes könyveket”. „Vannak felesen oly könyveink is említve ezen laistromban, melyekről Bod, Benkő s Horányi semmit se tudtak.”⁶ Keressük ezekben a Vásárhelyire vonatkozó adatok forrását. Benkő szót sem említ Vásárhelyiről,

¹ RMK I. 388. sz. — SÁNDOR ISTVÁN: Magyar könyvesház. Győr 1803. 16.

² RMK I. 535.

³ MIKLÓS RAFAEL: A Krisztus Követése magyar fordításai. Szombathely 1935. Kny. a szombathelyi Szent Norbert gimnázium 1934–1935. évi értesítőjéből. 28–32.

⁴ Marosvásárhelyi Gergely Kempis-fordítása két példányban maradt meg. Az egyiket a Székelyudvarhelyi ref. kollégium könyvtára, a másik címlaptalant a csíksomlyói ferences zárdá könyvtára őrízte. Ezek a példányok a második világháború alatt elvesztek. Idézeteinket a mindkét példányt használó MIKLÓS RAFAEL tanulmányából vesszük. SZABÓ KÁROLY: Régi Magyar Könyvészeti adalékok. MSZ 1889. 205.

⁵ SÁNDOR ISTVÁN: I. m. A₁

⁶ Uo. A₁₆

Erdélyi írói között nem említi.⁷ Horányi ugyan megmondja, hogy ki volt, melyek voltak művei, de Vásárhelyi Kempis-fordítását megjelenési év nélkül említi. Forrásául Czvittinger Dávid „Specimen”-jét jelöli meg, aki Sotvelli jezsuita-bibliográfiáját használta forrásául. Czvittinger ugyancsak nem említi a kiadás évszámát.⁸ Bod Péter a „Magyar Athenas”-ban a következőket írja: „Vásárhelyi Gergely Jésuita, Magyarra fordította a’ Canisius Péter Kátékézisét és az Kempis Tamás Kristus követéséről írott Könyveit ’s ki nyomtatta Bétsb. 1604-eszt”.⁹ Bod Péter művének összeállításakor elsősorban a maga könyvtárát és Bethlen Kata könyveit használta. Bod könyvei között Vásárhelyinek csak egy műve szerepel, a Kassán 1623-ban kiadott „Io és Gonosz tselekedeteknek példái”. Sem Vásárhelyi, sem Pázmány Kempis-fordítása nem volt meg a könyvtárban.¹⁰ Honnan vette tehát a „Magyar Athenas”-nak Vásárhelyi Kempis-fordítására vonatkozó kiadási évszámot nem közlő adatát.

Bod Péter Bethlen Kata könyvtárának abban a lajstromában, melyet Halmágyi István részére készített, csaknem a „Magyar Athenas”-ban közölt szöveggel emlékezik meg Vásárhelyiről, de csak a Canisius fordítást említi. Ez a lajstrom 1752-ben készült, a marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár őrizte meg. Bod már 1747-ben is készített lajstromot a könyvtárról, ez Udvarhelyszéken maradt fenn, de 63 művel és 42 íróval kevesebbet közöl mint az 1752. évi jegyzék. Az 1747. évből Vásárhelyi is hiányzik.¹¹ Így másra nem gondolhatunk, mint hogy 1752, a Halmágyi-féle lajstrom készült és a „Magyar Athenas” megjelenése közötti 14 év alatt valahol megfordult Bod kezén a könyv egyik példánya, s amikor a „Magyar Athenas”-t összeállította, az 1752. évi jegyzék szövegét — amely, mint említettük, csaknem szó szerint egyezik a „Magyar Athenas” szövegével — a Kempis-fordításra vonatkozó adattal kiegészítette, de talán mert nem emlékezett pontosan arra, a kiadás évszáma nélkül vette fel. Így a Canisius-fordítás egy kiadási évszámmal került a Kempis-fordítással a kötetbe, és a pontatlan adattal megtévesztette Sándor Istvánt.

Sándor nem ismerte Vásárhelyi Kempis-fordítását, az Erdélyben is ritka könyvet nem látta. Pázmány fordításának 1624. évi kiadása az ő korában nem volt ritkaság, ezenkívül ismerte annak több kiadását is. Amikor Bod Péternek Vásárhelyire vonatkozó sorait kivonatolta, és a Canisius-, valamint a Kempis-fordításokra vonatkozó adatokat szétválasztotta, nem fogadta el az előtte ismeretlen és Magyarországon nem ismert Vásárhelyi-fordításra vonatkozó adatot. Azt hitte, Bod tévedett, és mert ő látta Pázmány Kempis-kötetét, helyesbítette Bod Pétert, Pázmányak tulajdonítva Vásárhelyi művét. Ez az „igazítás” volt szülője a Pázmány Péter Kempis-fordítása 1604. évi kiadásának.

Végezetül Pázmány „elsőbbség-hitére” a következőket: Vásárhelyi a 16. század utolsó éveiben foglalkozott Kempis fordításával. Műve, fordítójának hányatott élete során elkallódott. Pázmány és Vásárhelyi személyes találkozásáról nincs biztos tudomásunk. Bár Vágsegyháza az 1600-as évek elején találkozhattak, s ha ekkor Vásárhelyi említette is Kempis-fordítását, Pázmány, amikor a magáét sajtó alá rendezte, negyedszázad múltán nem emlékezett a meg nem jelent Vásárhelyi-féle fordításra. 1612 után Vásárhelyi nem járt a királyi Magyarországon. Bécsben megjelent könyveiben rendre panaszkodik: „Tavol letembe felette sok fogiatkozás eset az nyomtatásba”.¹² „Sok vétkek estenek mind az Evangeliomok nyomtatásába mint az Epistolakba távol letembe, mivel hogy, czyak egi oraig sem lehettem jelen.”¹³ Róla és Kolozsvárott megjelent fordításáról, annak készülésétől Pázmány nem tudhatott, és mikor a maga fordítását nyomdába adta, joggal hihette, hogy az ő fordítása az első magyar Kempis.

Ugyanekkor Vásárhelyi a maga könyveiben mindig figyelemmel kíséri Pázmány műveit. „Ha ez ideig mi legyen az igaz hit nem tudtad, auagy az hit dolgaba kételkedtel, ebből bizonyos tanuságod lehet: Mint az Pazmany Péter irasabol is, mellyet nem régen irt, Magyar Istuán ellen, és az egyéb téuelygöknnek vélekedésec ellen.”¹⁴ „Ha ki ezekről bőveben akar értekezni vgy mint Arani Zamrol, vi holdnak meg talalasa az Epactaba, R. P. Pazmani, imadsagos kö-, nniebe meg találya” (15.). „De miert, hogy ezekről Pazmani Peter Vram eo N. Eztergomi ersek

⁷ BENKŐ JOSEPHUS: Transsilvania. II. Claudiopolis. 1778.

⁸ HORÁNYI ALEXIUS: Memoria Hungarorum. Poson. 1777. 489. — CZVITTINGER DAVID: Specimen Hungariae literatae. Francofurti et Lipsiae 1711, 397. — RIBADENEIRA — ALEGAMBE — SOTVELL: Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu. Roma 1676, 310. és 691, említi a két Kempis-fordítást, de kiadásuk évszámát nem közli.

⁹ BOD PÉTER: Magyar Athenas, 1766. 321.

¹⁰ RADVÁNSZKY BÉLA: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. MK 1884. 58–86. Libri ad Res Hung. pertinentes. Magyar Könyvek 165. sz. 67.

¹¹ LUKINICH IMRE — KÖBLÖS ZOLTÁN: Gróf Bethlen Kata könyveinek katalógusa. Erdélyi Múzeum 1907. 29–48. — B. K. P.: Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. Erdélyi Múzeum 1912. 162–190.

¹² VÁSÁRHELYI GERGELY: Esztendő által... Bécs 1618. 872.

¹³ VÁSÁRHELYI GERGELY: JESUS + MARIA... Bécs. 1618. 397.

¹⁴ VÁSÁRHELYI GERGELY: Catechismus... Bécs 1604. *2b

¹⁵ VÁSÁRHELYI GERGELY: Keresztieni Tudomanyrak Reovid Summaia. Bécs 1615. 6b. — Széchényi ktár RMK I. 453a.

az ő Kalauzzaba bőségesen irt, beket hagyok. Ha kinek kedve leszen nagyobb ertelemre való tanusagra, ez keonyveczkenek második reszebe, és harmadikba, meg talalya.”¹⁶ „Ha ki ezekről bővebben akar ertekezni, vgy mint Arani Zamrul, vi holdnak meg talalasa az Epactaba, R. P. Pazmani, imadsagos könyvebe meg talalya, mostan kedig Eztergomi Ersek leven Isten akarrattyabol, kinek az io Isten agyon hozzu eletet Magyar orszagba az egi, igaz hűtbe valo épületre.”¹⁷ Vásárhelyi Erdélyben is szemmel tartotta Pázmány működését, de Pázmány kezébe nem jutott erdélyi rendtársának műve, Pázmány fordítása pedig csak Vásárhelyi halála után jelent meg. Pázmány készülő fordításáról az Erdélyben élő Vásárhelyi nem értesülhetett. Ez a magyarázata annak, hogy egymás művéről nem hallottak, nem tudtak.

A második világháború pusztítása megfoszt bennünket attól, hogy Vásárhelyi Kempisét vizsgálat alá vegyük. Nem tudjuk megjelölni helyét és rangját a magyar fordítások történetében, csupán elsőségét állapíthatjuk meg és azt, hogy lényegesen nehezebb, mostohább körülmények között készült mint Pázmányé. És ez fokozza teljesítményének értékét, amivel felkelti érdeklődésünket élete és működése iránt is.

Nézzük meg, ki volt Vásárhelyi Gergely?¹⁸ 1561-ben Marosvásárhelyen született. Jómódú polgárcsaládból származott: Családneve Mészáros volt, amit később cserélt fel a Marosvásárhelyi, illetve Vásárhelyi névvel. Apja marhakereskedéssel foglalkozó tőzsér, módos ember, akitől azt a házat örökölte szülővárosában, a Szent Kozma utcában, melyet fivérének, Mészáros Bálintnak Kata leányával közösen bírt. Ezt a házat 1613-ban a városi tanács védelmi okokból leromboltatta, de később a tulajdonosokat kárpótolta.¹⁹

Már huszonhárom éves, mikor 1584-ben, Vilnában a jezsuita rend kötelékébe felvettette magát. Korábbi tanulmányairól mit sem tudunk. A kolozsvári rendház „Catalogusa” 1587 júniusában csupán annyit mond róla: „studuit extra Societatem a pueritia”.²⁰ Lehet, hogy miként Pázmány, protestánsnak született, csak később katolizált. Ezt a feltevést valószínűsíti, hogy csak későn vettette fel magát a jezsuita rendbe. 1587-ben a kolozsvári rendház kötelékében találjuk. A jezsuiták kolozsvári iskolájában a legalsó osztályban tanított, és a kollégium falvaiban, valamint más községekben is, missiókat tartott. 1588-ban a megyesi országgyűlés száműzte Erdélyből a jezsuitákat. Vásárhelyi ekkor ötödmagával Moldvába húzódott, és ott a csángó magyarok között működött tovább.²¹

1591-ben, Carillo Alfonz hívására tért haza, és a gyulafehérvári udvarban Báthory Zsigmond fejedelem gyóntatója lett.²² Két év múlva azonban a fejedelem a betegeskedő Vásárhelyi elhelyezését sürgette Carillonál. Miért történt ez, nem tudjuk. Ugy látszik, nem volt vele megegyedve, más gyóntatót kért. Ekkor Vásárhelyi Székelyudvarhelyre ment. Itt iskolákat szervez, missiókat tart, és erőteljesen küzd az unitáriusok ellen.²³ Ezekben az években kezdi meg irodalmi munkásságát. Az 1590-es évek végén lefordítja Kempis Tamást, majd az ellenreformáció egyik nagyhatású kézikönyvét, Canisius Péter Catechismusát. A Keresztúry Kristóf fejedelmi tanácsúrnak ajánlott könyv nem egyszerűen csak Canisius fordítását adja, mint Telegi Miklóse, hanem vallásos kézikönyvvé bővítette azt. Ismerteti a katolikus szertartásokat, elmélkedéseket, imákat ad és az új Gergely-naptár alapján közli az 1599. évit, valamint a változó ünnepek rendjét, az 1599—1616. évekre.²⁴

A Catechismus fordítójának életében még három kiadásban jelent meg. Már az első kiadásban megjegyzi: „Minek vtánna ... ez keonynek vtolsó részét meg adák, sok keduem ellen való egyezéseket veok eszembe: de kiualtképpen az tablaknak reovid summaiban nehez értelmű dolgokat, Magyar nyelv ellen való eozsze szerkesztéseket, utolsó keonynek karaian mód nélkül való egyezéseket: vegezetre az keonynek végében akaratom ellen való addimento-mokat, kik sem módgyával, se idejében, sem helyen nem szolgálnok. Mind ezeket meg tekintuen

¹⁶ VÁSÁRHELYI GERGELY: Keresztieni Tudomanyának Reovid Summaia. Bécs 1617. **. RMK I. 472.

¹⁷ Uo. (:): 5

¹⁸ Marosvásárhelyi Gergely műveinek címében többnyire Vásárhelyi Gergelynek nevezi magát. Az okleveles forrásokban is ez utóbbi néven szerepel. Ezért ezt a nevet használjuk mi is.

¹⁹ KONCZ JÓZSEF: Csáktornyai Mátyás és Marosvásárhelyi Gergely írók életrajzaihoz. Figyelő 1889. 239—240.

²⁰ VERESS ANDREAS: Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory. (1571—1613) Bpest. 1913. 212.

²¹ VERESS ENDRE: A kolozsvári Báthory egyetem története lerombolásáig, 1600-ig. Erdélyi Múzeum 1906. 249.

²² KELÉNYI B. OTTÓ: Alfonso Carillo. Száz jezsuita arcél. Bp. 1941. I. köt. 383. — VERESS ENDRE: Giovanni Argenti. Uo. 449.

²³ VERESS ENDRE: Carillo Alfons jezsuita atya levelei és iratai. (1591—1618) Bp. 1916. 17, 18, 30—35, 43—44, 49. — BIRÓ LAJOS: Marosvásárhelyi Gergely. (1561—1623). Az Erdélyi Tudósítók Almanachja. 1933.

²⁴ VÁSÁRHELYI GERGELY: Catechis Canisius Petertől irattatott Keresztényi tudomanyak rövid summája, Magyar Kalendariummal: és az egy igaz Hűtnek bizonyos ismeretivel. Az Anya sz Egyházba való Caeremoniaknak rövid értelmeről való tanuság. Az üdvözülendő lelkenek tüköre. Hetedszaki imádságok és lelki elmélkedések. Claudiopoli, Anno Domini 1599. — RMK I. 312. — MSz 1878. 316. — SZTRIPSZKY RMK I 1842a. — SZENTIVÁNYI DEZSŐ S. I.: Canisius Szent Péter katekizmusa. Bp. 1940. 50—59.

taul letem miat valo fogyatkozásokat méltó mentségek által akarom igazítani. Reouid ideon ... igyekezem, hogy vyonnal kedved szerint tisztában kü nyomtassák". (25.)

Az új kiadás 1604-ben, Bécsben Formika Máténál jelent meg. Ez és az 1615, 1617. évi kiadások a Catechismus szövegét változatlanul adják, de a hozzacsatolt rész új fejezetekkel bővült.²⁶ Külön ki kell emelni az 1624. évi kiadást. Ebben Johannes Baptista Romanus jezsuita művész fametszeteihez válogattak Vásárhelyi fordításából magyarázó szöveget, így ez a kiadás nem közli a Cathecismus teljes szövegét. A könyv előszavában Ferenczy Pál nagyszombati jezsuita rektor magyarázatát adja ennek. „A mint az írás olvasása a' Deákos emberekben, azont chelekeszi a' képek látása a Deáktalanokban; mert ezekben a tudatlanok is látták, a' mit követnie kellyen; ezekben olvasnák, a' kik írást nem tudnak.”²⁷ A Biblia Pauperum középkorba visszanyúló gondolatának új fogalmazása ez, egyben program az egyre dúsabb illusztrált barokk könyv számára is. Vásárhelyi Catechismusa közel harminc kiadásban jelent meg; kedvelt iskolakönyve volt a XVIII. századnak; 1835-ben adták ki utoljára.²⁸

Az 1600. esztendő—Erdélyben oly igen zavaros—napjaiban tűnik ismét szemünk elé. Az Erdély átvételére küldött császári biztosok leveleiben olvashatunk róla, hogy bizalmasan híreket közöl velük, és ugyanekkor Mihály vajda megbízásából is követségben jár. (29.) 1603 végén Vágsellyén a jezsuita kollégiumban tartózkodott. Itt írta 1604. január 1-én Cathecismusa második kiadásának előszavát. Valószínű, hogy ő is Náprághi Demeter püspökkel hagyta el Erdélyt, mikor azt az erdélyi országgyűlés száműzte. De Erdélybe vágyik, szülőföldjén szeretne dolgozni. Meg is ragadja az első lehetőséget a visszatérésre. Az ellenreformáció erőszakos, hatalmi akcióinak megindulása idején nyílik erre alkalom. 1604. szeptember 26-án Szathmár-Liszlán Pethe László, folytatva a Kassán megkezdett erőszakos templomfoglalásokat, Pethe Márton királyi helytartó utasítására a templomot és parókiát elfoglalta, és két jezsuitának, Vásárhelyinek és Bezerédi Pálnak adta át. Ezek megkezdtek működésüket, de nem tudtak rokonszenvet ébresztetni. Mert, amint Sepsi Laczkó Máté krónikája feljegyezte: „Pater Gregorius Vasarhelyi és Paulus Bezerédi, kik agyali jámborsággal és szelidséggel képlak ámitják vala elsőben a községet; de azért ő uraságokat nem hagyják vala porban esni, legkisebb kívánságok is nagy parancsolat vala és el nem mulik vala”.³⁰ De ez csak rövid ideig tartott. A hajdúk megmozdulására Pethe László menekült Váradra, és vele a jezsuiták is. Ugyancsak Sepsi Laczkó írja október 26-án: „Paulus Bezeredi a jezsuita elszalad, kanavász köntösit és kalapos süvegét levetvén szűrbe öltözik, estranggal hozzája övedzi kocsis módgyára, köz süvegöt nyom a fejébe és Benyére által az oldal utra és Szepes felé tartja a ló száját Liszkáról. Pater Gregorius Vasarhelyi egy nehany nappal megint az előtt Leleszre illanta”.³¹

A Bocskay-felkelés után, mikor a viszonyok elcsendesedtek, az alsólendvai jezsuita misszióban tűnik fel Vásárhelyi ismét. Itt érte, V. Pál pápa rendelkezése alapján. 1612-ben a provinciális intézkedése, amellyel a jezsuitákat a török által megszállott területre küldötte.³² Mint világi pap, sőt a pécsi prépost címét viselve, ment Vásárhelyi Pécsre, az ott élő magyarok közé. De tevékenysége itt sem tartott soká. A pécsi jezsuitáknak sok kellemetlenséget okozott a Gergely-naptár elfogadtatása. A török uralom alatt élő magyarság, az elenyésző katolikus kisebbséget nem számítva, a reformációhoz csatlakozott, javarészből unitáriussá lett. Ezek hallani sem akartak a naptárreformról, az ünnepeket a régi rend szerint ülték meg.³³ Amikor a jezsuiták az új naptár bevezetését erőszakolták, bevádolták őket a töröknél, „hogy megbontják a rendet, a népet visszatartják a munkától, és így nem tud adót fizetni.”³⁴ A vádak alapján a török Vásárhelyt száműzte. De az Erdélyből elmenekült és Báthory Gábor uralkodása utolsó napjait figyelő Bethlen Gábor, aki éppen a pécsi magyarok közt tartózkodott, kiszabadította a fogságból, és magával vitte Erdélybe. (35.)

Bethlen türelmes egyházpolitikája lehetővé tette a jezsuitáknak, hogy mint világi papok visszatérjenek Erdélybe.³⁶ Vásárhelyit is mint ilyet hozta magával, aki — mint említettük már — Pécsen is a pécsi prépost címét viselte, s most mint ilyen szerepelt Erdélyben is.³⁷ Nyugalmas tíz esztendő következett Vásárhelyi életében, amikor idejét az irodalmi munkának szentelhetette. Már említettük, hogy az 1615. és 1617-ben újabb részekkel bővítve megjelent

²⁶ VÁSÁRHELYI GERGELY i. m. 4.

²⁷ RMK I. 387, 472. OSzk 453a, MKsz. 1878, Sztipszky 1876.

²⁸ RMK I. 544. 1–2.

²⁹ SZENTIVÁNYI i. m. 58–9.

³⁰ SZÁDEZKY LAJOS: Regesták Mihály vajda történetéhez. TT 1884. 259, 636.

³¹ GRÓF MIKÓ IMRE: Erdélyi történelmi adatok. Sepsi Laczkó Máté Krónikája. Kolozsvár 1858, III. k. 50.

³² Uo. 53.

³³ GALAMBOS FERENC: A pécsi jezsuiták működése. 1687–1728. Bp. 1942. 17–21.

³⁴ KNAUZ NÁNDOR: A veteristák. Száz. 1869.

³⁵ GALAMBOS I. m. 20.

³⁶ Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiad. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1887. 1.

³⁷ GYENIS EDE: A jezsuita rend hazánkban. Bp. 1941. 15–16.

³⁸ RMK I. 528 la és Koncz József i. m. 239.

újra Catechismusa. Majd 1618-ban Bécsben kiadta Forgács Zsigmond országbírónak ajánlva, a „Vasárnapokra és Innepekre Evangéliumok és Epistolák és Ezekre való Lelki elméledések” című, és, amint a könyv utószavában írja, 13 esztendő előtt írt művét. Majd ebben az évben, még a második részt az „Epistolák, És Azoknak Svmmaja”-t.³⁸ Nem szorosan elmélkedésre, magánolvasmányra szánt könyvek ezek. Váshelyi maga mondja, „Az Keresztyen Olvasónak” írt előszavában: „az egytiűi Praedicatoroknak nagy hasznokra szolgálhatnak kik kivált képpen könyvek nélkül zűkölködnek.” Az elméledések voltaképpen homília-vázlatok, amelyek egyképpen szolgálhattak a magánelméledés céljaira és vázlatai lehettek az evangéliumot és a lectiókat magyarázó homiliáknak is. Az „Epistolák”-hoz írt elméledéseket kiegészíti egy kézikönyv, egy valódi elméledés gyűjtemény: „Az emberi allatnak negy vtolsó dolgairól való intések”. Több évtizedes hitszónoki működésének eredménye három kötet prédikáció azonban kéziratban elveszett.³⁹ Ezirányú működésének emléke Kassán 1623-ban nyomott vaskos kötete: Világ kezdetitől fogva, isogás és gonosz cselekedeteknek példáinak Summái.⁴⁰ A könyv hatalmas gyűjteménye az egyházi szónokok által felhasználható példáknak, érdekes bibliai, történelmi eseményeknek, melyek alkalmasak lehettek a prédikációk illusztrálására, tanulságainak igazolására. A Bocskay-szabadságharc idején, valamelyik csehországi kolostorban meghúzódv fordított egy könyvet, „kit deakul Exempla Virtutum ut vitiorumnak neuezet Guilelmus pelardus Püspök ket szaz esztendő előtt, kit szent irasbol szedegetet.”⁴¹ Ezt a középkori példatárt bővítette vaskos könyvvé, de amely a 706. lapján megszakadva, csonkán maradt ránk. Ennek okát az előszóban mondja el. „Egy könyvet sem nyomtattam kinek irigy ellensége nem találatot, noha mindeniket szent engedelem Regulaia szerint, megolvastak, és revidáltak, eztis ez előtt hat esztendővel, azon cenzura alá adtam.”

„Negyedik esztendőbe fordult, hogy Cassan kezdetem vala nyomtattatni, harmad fel szaz forintot is fizettem, kölcsön kervén jo akaroimtól, kivel ez oraig-is ados vagyok.”

„A nyomtatásban felette sok fogyatkozások estenek, mivel hogy az kike biztam vala Correctioiat meg ölettetnek catholica religioert. Az nyomtato Mester is, haza nepevel egytiű Pestiben megholt, nem is vegetzte el, egynehany arcus heaval vagyon, az magam írt exemplart fel nem talalhattak. De az mi legnajjobb[!] nehességemre eset gondviseletlensége miatt Masodik könyvet az elsővel öszve élegítette, mig az első könyvnek, harom szaz es nyolcvan öt levelen igaz szamat el vetette, ki miatt igaz registromot nem írhatok, az mint akarnam, es szükséghe kívánna.”

A sok visztonagság között nyomott könyvét „Tekintetes Nagyságos és Nemzetes Vraknak, Fő embereknek, Egyházi rendeknek, Tisztviselőknak, Polgároknak köz rendekkel, kik Magyarországon és Erdélyben laknak” — az egész olvasni tudó, könyvet forgató magyar nemzetnek ajánlja. Az ajánlásban a következőket írja: „Tudom Nagyságos es böcsületes Vraim, könyvek írásnak vege hozza nincsen, kiváltképpen oly nemzetek között, kik bölcseségnek tudományaban gyönyörködnek, könyvnyomatok is bőven talátnak, de mi haszonnal, es lelki vigasztalással, a keresztény olvasó könnyen megitélheti... Peldat adot volna sokaknak elmejeik gyakorlására, Bodog emlékeztű Telegdi Miklos Peczi püspök, Colocza Ersek Lépes Bálint Vram, ki negy embernek utolsó dolgainak elméledéséről, imadságos könyvetsket nagy haszonnal írt, Esztergomi Ersek Uram is Calauzzal egytiű, felette szükséges imadságos könyvet írt, Magyar nemzetnek vigasztalására. Sz. Ferencz szerzeti közül is egy néhányan irtanak. Ferenczi Lőrincz Vram is sok foglatossági között ajtatos könyvetsket írt”.⁴² Ez a könyv volt Váshelyi Gergely utolsó nyomtatásban megjelent műve. A veszendőbe indult könyvnyomatott ívetek még megmentette Kassán, majd Kolozsváron előszót és mutatót nyomtatott hozzájuk. És így könyvét útjára indította; s azután, 1623. október 18-án Kolozsváron meghalt.

³⁸ Esztendő Altal Az Anyaszentegyhaztól rendeletet Vasárnapokra és Innepekre Evangeliomok es Epistolak es Ezekre való Lelki elméledések Irattatott Jesuitak rendin, Maros-Vasárheli Gergelytől. Nyomatattatott Béczen Gelbhar Gergeli által 1618. — SZABÓ KÁROLY RMK I. 477. — Jesus + Maria Eztendeo Altal Az Ania-Zent Egihaztól Rendeltetett vasárnapokra, es innep napokra Epistolak És Azoknak Summaia. Jesuitak Rendin Vasárheli Gergelitől fordítatott Gelbhaar Gergeli által Nyomatott Beczbe Anno 1618. — RMK I. 478.

³⁹ MIHALOVICS EDE: A katolikus prédikáció története Magyarországon. Bp. 1900. I. köt. 412.

⁴⁰ Világ kezdetitől Fogva, Josagos, Es Gonosz cselekedeteknek példáinak Summái. Szent Irsanak, O Es Uy Testamentomabol: Szent Átyáknak Es Pogán Bölczeknek Írásból. Marosvasárhelyi Gergely által fordítattak és irattattak. Nyomatattak Cassan. A. D. 1623. — RMK I. 528.

⁴¹ Peraldus, Guilelmus francia dominikánus a XIII.sz.-ban élt, 1260 körül halt meg. „Summa virtutum et vitiorum” c. műve számos kéziratban terjedt el. Szerepel kódexirodalomunk forrásai között is. A Guarý-kódex, „vilhelmos new doctor”-a ó, akinek a „binról zerzöt könyv”-t a középkorban számos kéziratban másolták majd először 1479-ben Kölnben kiadták nyomtatásban is. (Egy XV. századi hártya kéziratát a győri Papnevelő Int. Könyvtára is őrzi.) A XVI. sz. második felében több kiadása ismeretes, ezek valamelyikét használta Váshelyi. (Echard, Jacobus: Scriptores Ordinis Praedicatorum. Paris 1719. I. tom. 131—132.)

⁴² Ez a felsorolás érdekes, mert látjuk mi jutott el az Erdélyben, a magyarországi rendtársaitól elzárt jezsuita kezeihez az egykorú magyar katolikus irodalomból. Telegdi Miklós, Lépes Bálint, Pázmány Péter neve mellett ferences írókat említ. Ezek közül tudomásunk szerint Kopcsányi Mártonnak, Rudnai Fráter Jánosnak jelent meg könyve, Ferenczy Lőrinc „ajtatos könyvtské”-jének ez az egyetlen említése, nem tudunk semmit ezenkívül róla.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELEI HEVESI SÁNDORHOZ

Az Országos Színháztörténeti Múzeum 1959-ben vásárolta meg az örökösöktől Hevesi Sándor levelezését. Ebben a tekintélyes gyűjteményben, amely hazai és külföldi írók, tudósok, művészek Hevesihez írott leveleit tartalmazza, Móricz Zsigmondnak tizenegy levele található. A levelek 1927 és 1938 közötti időből származnak, és Móricz színműírói működésére, Hevesivel való kapcsolatára és a Nemzeti Színházhoz való viszonyára vonatkoznak. Belőlük élénk fény derül arra a jelentős szerepre is, amelyet Hevesi Sándor játszott a nagy regényíró színműveinek színpadra segítésében.

Móricz Zsigmond először a *Sári bíró*val szerepelt a Nemzeti Színházban (1909. XII. 17.), Két év múlva ugyanitt három életképét hozták színre *Falu* cím alatt (1911. IV. 7.). Ismét két év telt el *Sátán* című darabjának bemutatójáig (1913. III. 2.). A *Pacsirtaszót* is még a forradalom előtt tűzte a Nemzeti Színház műsorára Ambrus Zoltán (1917. IX. 14.). Ezután azonban tizenegy évig zárva maradtak Móricz Zsigmond előtt az ország első színházának kapui. 1922-ben ugyan a Magyarország című napilap (1922. 160. sz.) hírt ad arról, hogy Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház újonnan kinevezett igazgatója, első ténykedéseként lekötötte Móricz *Vadkan* című darabját, ez azonban mégis a Vígszínházban került színre (1924. X. 22.).

Móricz Zsigmond később a Pesti Napló munkatársának adott nyilatkozatában (1927. 211. sz.) elmondja, hogy 1923-ban valamennyi darabját visszavette a Nemzeti Színházról, s azóta semmi köze sem volt ehhez a színházhoz. Hogy Móricz miért nem kerülhetett színre a Nemzeti Színházban a Tanácsköztársaság bukása után, azt megvilágítja Hevesi Sándornak ugyancsak a Pesti Naplóban tett nyilatkozata (1927. 200. sz.), amelyben az interjúoló újságírónak kijelenti, hogy „Móricz Zsigmond politikailag le van tiltva”. Móricznak „elintézetlen ügye van — mondja —, amelyet annak idején és többször is azóta, én magam igyekeztem kielégítő megoldáshoz juttatni. Hasztalan volt minden, ezt az ügyet egyedül csak Móricz Zsigmond intézheti el.”

Hevesinek erre a nyilatkozatára felel Móricz Zsigmondnak itt közölt első levele (1927. IX. 4.), amelyet egyébként a Pesti Napló is nyilvánosságra hozott (1927. 201. sz.). E nyilatkozatok nyomán a sajtóban több cikk látott napvilágot, amelyek azt kezdték firtatni, ki tiltotta le Móricz Zsigmondot a Nemzeti Színház színpadáról. Miután a leleplező közlemények hatása alatt a tilalom értelmi szerzői nem mertek jelentkezni, és a kultuszminiszter is Móricz mellett nyilatkozott, a Nemzeti Színház kapui újból megnyílhattak Móricz Zsigmond előtt.

A második levél (1927. IX. 16.) már a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című új darabjának második fogalmazásáról szól, amelyet Hevesi dramaturgiai javaslatai alapján készített. Ennek előkészületeiről ír harmadik levelében is (1927. X. 8.). A darab Hevesi rendezésében nagy sikerrel került színre a Nemzeti Kamara Színházban (1928. XII. 9.). Hetvenötödik előadása napján a Hevesihez intézett negyedik levél (1929. IV. 18.) Móricznak a rendező munkájáról kialakult érdekes nézeteit tartalmazza.

Az ötödik (dátum nélküli) levél már a következő darab, a *Légy jó mindhalálig* szöveg-módosításairól szól, amely Hevesi Sándor rendezésében került színre a Nemzeti Színházban (1929. XI. 29.). A hatodik levél (1929. karácsony) Hevesi feleségéhez intézett karácsonyi üdvözlét, de kicsendül belőle Móricz hálája Hevesi iránt, aki „a művészi öröm nagy és gazdag forrását nyitotta meg” neki a színpad által. A *Légy jó mindhalálig* századik előadása alkalmával írott hetedik levélben (1931. IX. 10.) a boldog Móricz Zsigmond szólal meg, akivel Hevesi izlettette meg az igazi színpadi sikert.

A nyolcadik (1932. VIII. 18.) és a kilencedik (1932. VIII. 30.) levél Széchy Máriáról szóló darabjának előkészületeire vonatkozik. Móricznak ezt a színművét azonban Hevesi már nem rendezhette, mert 1932 őszén távozott a színház igazgatói székéből. A darab *A murányi kaland* címen Márkus László igazgatása alatt került színre a Nemzeti Színházban (1933. II. 24.).

Hevesinek a Nemzeti Színházból való távozásával nem szakadt meg kapcsolatuk. Ezt igazolja a tizedik levél (1933. IX. 9.), amelyben nyilvánvalóan Móricz *Rokonok* című készülő darabjáról van szó. Hevesi tanácsait úgy látszik ennek a műnek az írása közben is kikérte. A *Rokonokat* a Nemzeti Színházban mutatták be (1934. II. 16.) immár Voinovich Géza igazgatása alatt.

Hevesi már hat éve volt a Magyar Színház rendezője, amikor szóba került a *Légy jó mindhalálig* felújítása ebben a színházban. Erről szól a tizenegyedik levél (1938. VII. 9.). A Nemzeti Színház kiengedte a darabot, és így került színre új betanulásban a Magyar Színház színpadán (1938. X. 7.).

A leveleknek Hevesire és Móricz színházi szemléletére vonatkozó adalékait szinte kiegészíti Móricz Zsigmondnak a Nyugatban megjelent cikke (1932), amelyet Hevesi védelmében

írt, amikor a Nemzeti Színház igazgatóját a leghevesebb támadások érték a jobboldali sajtó részéről. Hevesit azonban az ő cikke sem tudta megmenteni.

Megjegyezhetjük még, hogy igazgatósága idején Hevesi felújította a Kamara Színházban a *Sári birót* (1930. XII. 6.), a Nemzetiben pedig bemutatta a *Kerek Ferkót* is (1931. X. 10.) de egyiket sem ő rendezte. Ezekről a levelekben nem történik említés.

A levelekben végigkísérhetjük Móricz és Hevesi barátságának kialakulását. Az első levelek hangja még hivatalos, tartózkodó, később fölenged, végül az őszinte barátság és mély hála melege hatja át őket. Barátságuk legnagyobb értéke az, hogy Hevesi ébreszti rá Móriczot a drámai szemléletre. Móricz maga írja itt egyik levelében, hogy a *Sárarany* óta szakadatlan a regény látószögéből nézte az életet, s a Nemzeti Színházba való visszatéréstől a tizennyolc év előtt elvesztett drámai látást várja.

A levelek, amelyeket alább betűhíven és időrendben közlünk, részben autográf kéziratok, részben gépiratok autográf aláírással.* Valamennyi borítékja hiányzik.

1.

Leányfalu 1927. IX. 4.

Igen tisztelt Uram,

mai nyilatkozatát betegágyban olvastam. Hat hete fekszem. Betegségem a nyugodt öregkor baja: köszvény. Így öregem és köszvényesen csak humorral nézem, hogy nevem körül még mindig vannak elkésett harcok.

Mert bennem nincs harc: csak egy, az építők munkavágya.

És ez nem lett nyilvános az elmúlt hét év sok-sok írásából? Ez csak akkor lesz nyilvánossá, ha egy szobában négyszemközt elárulom?

Kedves Igazgató Ur, mondja meg azoknak, akik által „Móricz Zsigmond politikailag le van tiltva”, — hogy csodálatosnak találom, hogy a nyomtatott betű annyira nem közvetít érzést és gondolatot. Levélben kellett volna megírnom a Légy jó mindhalálígot, hogy el olvassák?

Oh istenem, míg egy nagy és erős Magyarország volt itt, addig kötelessége volt az írónak, hogy harcoljon egy új kultúrpolitikáért. (És mi mindent előzhettünk volna meg!)

De mióta egy testileg-lelkileg szétmancangolt magyar szigeten vérzünk, — azóta csak egy vágy és egy akarat jogosult: összefogni, dolgozni, az ifjúságot Jövőre nevelni. Hogy magyar faj, itt magánosan, Európa közepén emberi életet és emberi boldogságot érhesen. Aki ezt akarja testvérem és testvére vagyok. Ez az én elintézetlen ügyem.

Szíves üdvözlettel kész híve

Móricz Zsigmond

2.

Budapest 1927. IX. 16
IV. Fővámter 3.

Kedves Igazgató Ur,

két napja Pesten vagyok, behoztam a darab új szövegét s leírtam s miután ma megkaptam kedves és megtisztelő levelét, azon melegebben elküldöm Önnek, mint ahogy az első formát, — amelyet vissza kérek, — küldtem.

Lehet, hogy még most sem végleges a szöveg, de azt hiszem sokban tisztult abban az irányban, ahogy haladni akarok.

Holnap reggel megint megyek ki Lányfaluba, de kedden Pesten leszek s akkor bent is maradok. Akkor majd nagyon kérem ha lesz szíves egy megbeszélésre időt szakítani. Különösen arra kérném, ha találna valami lehetőséget a témában, hogy egy kicsit meghosszabbodjon a darab, akár cselekménybeli akár pszichológiai probléma, ha van felfejtetlen, szívesen dolgozom tovább.

Ezzel maradok
kész tisztelő híve

Móricz Zsigmond

* Az 1, 3, 5. és 6. sz. levél autográf kézirat.

Bp. 1927. X. 8.

Igen tisztelt Uram,

megkaptam s köszönöm kedves levelét s kérem legyen szíves a két példányt visszaküldeni.

Engedje meg, hogy annyit megjegyezsek, hogy ennél a munkánál a közönség problema egyáltalán nem jutott még eszembe. Sőt.

Ugy érzem, ez az első drámai téma, amit életemben találtam s kész vagyok akár harmincszor újra s újra dolgozni, míg csak meg nem találom azt a formát amely tökéletesen közli érzéseimet: s amely másokra is úgy hat.

Ami a Nemzeti Színházba való visszatérést illeti, ez nekem a legnagyobb dolog, — nem anyagi szempontból, — de azért, mert azt várom, hogy az így nyert feladat, meg hozza a tizen-nyolc év előtt elvesztett drámai-látást.

A Sári bíró után rögtön a Sáraranyt írtam s azóta szakadatlan a regény látószögéből nézem az életet.

Maradok a személyes találkozásig
szívélyes üdvözlettel

Móricz Zsigmond

Méltóságos

dr. Hevesi Sándor urnak
a Nemzeti Színház igazgatójának,

Budapest

Mélyen tisztelt Barátom,

ma, a NEM ÉLHETEK MUZSIKASZÓ NÉLKÜL hetvenötödik előadása napján engedd meg, hogy még mielőtt elfeledésbe merülne, visszaemlékezsek arra a munkára, amit Te, mint a darab rendezője végeztél.

Számomra ez volt a legnagyobb élmény, mert ekkor jöttem rá, hogy mit jelent egy darabnak a rendező.

A rendező a kezébe kap egy különös anyagot. Írói elgondolás. Egy problémának, egy életdarabnak a tészta. Tele mindenféle bizonytalansággal s lehetőségekkel. Mint valóban egy teknő tészta. Akkor jön a rendező s kenyeret szakít belőle, vagy zsemlet, kiflit, aprósüteményt kosárszámba. Beteszi az előadás kemencéjébe s kisüti belőle a publikum esti csemegéjét.

A rendező végzi a színdarabon a külső megformálás munkáját. De ez a külső megformálás szervesen hozzátartozik a belsőhöz is. Az író egy álomnak rabja s egy varázslattól elkapatva, nem tud eléggé ökonomikus lenni: jön a Rendező s megérti az író, megérti a meg nem írott instructiókat, átadja magát az író lelkiségének, s azt átszűrve a saját egyéniségén, beleadva tapasztalatait, mesterségbeli tudását: itt nyes, ott átforgat ... Sohasem told! ... Csak arra törekszik, hogy az írói munkát tökéletes épségben hozza ki.

El tudom képzelni, hogy ugyanabból az írói munkából egy másik rendező egy más színpadi művet hoz ki, más hatásokkal, más értékeléssel, de azt nem tudom elképzelni, hogy rendező nélkül bármely színdarab is épkézláb alkotássá váljon a színpadon.

Ha ilyen fontos szerepe van a színpadi teremtésnél a rendezőnek, akkor viszont kell, hogy a rendezés problémája jelentőségéhez mérten világosodjék ki. Ez az utóbbi generatio színházi kultúrájában meg is történt. Néhány nagy rendező előtérbe hozta ezt a kérdést. Shakespeare rendezők egész újja teremtették, s támadt egy egész irányzat, amely a rendezőt tette úrrá a színpadon.

Ez azonban ismét túlzásba mehet s ment is. A rendező nem lehet úr az író rovására. A rendezőnek halálosan tisztelnie kell az író munkát az írói alkotást. A rendező voltaképpen az író vezérkari főnöke, de sohasem hadvezér.

Jön az író az álomhadseregével s jön a Rendező az élet akaratával s tudásával.

Ezt az ideális Rendezőt ismertem meg benned Barátom s nem fogom elfelejteni azt az örömet, azt a felszabadulási érzést, azt a boldogságot, amit munkád figyelése alatt átéltem.

Ha most megnézem az én eredeti anyagomat, amit Neked átadtam s latra vetem azt az átalakulást, amely közös munkánk alatt történt vele, kicsiben, a Kháoszból-való-születés munkája volt az.

Kívánom, hogy friss erőben s energiával folytasd ezt a munkát s még sok győzelemre vidd a Nemzeti Színház remek gárdáját.

S ezzel javára légy a magyar drámairodalom további fejlődésének.

Még azt akarom mondani, hogy mivel a szokásos rendező díjról a vidéki előadások szövegkönyve után, a színészek javára lemondta, légy kegyes a Nemzeti Színház két színészi segélyalapja számára a mellékelt csekély összeget átvenni s egyenlő arányban elosztani a Jászai Mari alap s a Tóth Imre alap között s légy kegyes a művészekkel közölni, hogy mély hálával s elragadtatással gondolok rájuk, hogy ezt a kis magyar életképet annyira magyarul s művészetnek oly tökéletességével teremtették valóságos életté.

Maradok Neked s mindnyájatoknak tiszteltő s szerető barátotok

Budapest, 1929. április 18.

Móricz Zsigmond

5.

[D. n.]

Mélyen tisztelt Igazgató Ur,

itt az új I. fv. szöveg. Az 1—7 oldal egészen új, azontúl csekély korrektúra, a 15. oldalon tül nincs változás.

Az III. felvonásban Viktor kap némi új szöveget, azzal indokolja farsangolását, hogy a papa nem ad pénzt arra, hogy Pestre menjen.

Igy nem üt ki a karrikatura, mert alapjában véve Viktor is egy kedves fiú, aki ennek a világnak gyermeke. Főbíró lesz a jog után.

Szíves üdvözléssel

híve

Móricz Zsigmond

6.

Méltóságos Asszonyom!

Mondja meg az urának, hogy milyen hálás szeretettel gondolok rá. A művészi öröm nagy és gazdag forrását nyitotta ő meg nekem a színpad által, örök hála és szeretet érte.

A feleségem velem érez és mindketten boldog ünnepeket kívánunk Mindkettejüknök. Sándort ölelem, Magának, Méltóságos Asszonyom, hú kézsók és Máriámtól forró ölelés kézsókkal

Bp. 1929.
Karácsony.

Móricz Zsigmond

7.

Leányfalu 1931. IX. 10.

Méltóságos

Hevesi Sándor úrnak,
a NEMZETI SZÍNHÁZ Igazgatójának

Budapest

Kedves Barátom,

a Légy jó mindhalálíg premierjén kitört a lábamon a trombozis és ime a századik előadásom ugyan abban szenvedek. Nem bizonyos, hogy be tudok menni ma az előadásra, ezért így írásban mondok hálát és köszönetet Neked azért, amit a darabért tettél.

A Te inspiráló lelkesítésed, nagyszerű rendezésed, mely korszakossá tette ezt az előadást a magyar színpadi technika történetében, az általad adott szereposztás és így Vaszary Piri tüneményes feltűnése és minden szíveket megindító játéka, a teljes együttes, élén Rózsahegyivel, Kürtivel, Somogyi Erzsivel, Tasnády Ilonával, Vizváry Mariskával s a kisdíákokból alakított csodálatos iskolai tömeg, amely száz előadáson olyan remek sport-tökéletességű játékot produkált, a műszaki és a teljes színházi személyzet odaadó és anyagi munkája ... amit ma valóban csak a Te Nemzeti Színháznak lehet megtalálni

ez mind egyformán hozzájárult ehhez a sikerhez, amelyről vallom, hogy az író boldoggá kell, hogy tegye, ha csak egyszer jut is részeül egy írói pályán.

Szeretettel és hálával fogok Rád és Rátok emlékezni, míg élek s boldog vagyok, hogy ennek a tökéletes és nagyszerű Társaságnak így részese és tagja lehettem.

Nagyon kérek, fogadjátok mindannyian a szeretetet és tiszteletet, ami bennem irántatok az évek alatt kifejlődött s mely nem fog elhalványodni.

Boldogtalan nemzeti sorsunk e mai napjaiban felemelő érzést ad, hogy ez lehetséges volt. Ha a magyar erő minden téren ilyen pompás összmunkát produkál, akkor a magyar sorsról nem kell félni.

Igaz hazafi érzéssel köszönt mégegyszer

és forrón ölel

igaz barátod

Móricz Zsigmond

8.

Budapest, 1932. VIII. 18.

Kedves Barátom,

köszönöm leveledet, épen ma kellett volna bemennem, hogy élőszóval meghíjjalak Benneteket. A darab az utolsó jelenet kivételével készen van. Négy felvonás.

Nagyon kedves és jó volna nekünk is Nektek is, ha mielőbb tudnátok egy napot arra szánni, hogy kijöjjetek, természetesen a Méltóságos Asszonnyal együtt s esetleg Bandival. Most kettős ünnep jön, talán az egyik napot magadra szánhatnád. Hallom milyen hallatlan munka van, már megint Nálatok.

Maradok ... (s közben megjegyzem még, hogy a telefonunk már jó, a múlt héten rossz volt. De még egy levelezőlap is megteszi)

tehát maradok szeretettel

és kézcsókkal, feleségem üdvözlését stb. is tolmácsolva

igaz barátod

Móricz

1932. augusztus 30

9.

Kedves Barátom,

nagyon örülök annak az ötletednek, hogy a Széchy Mária szerepére kívülről kell valakit meghívni a Nemzeti Színházba. Azért örülök, mert így eljátszhatja az a művész, aki erre a szerepre egyedül hivatott a magyar színpadon: Gombaszögi Frida.

Kérek légy szíves ez irányban dönteni és értesíts elhatározásodról. Maradok

igaz híved s barátod

Móricz

Méltóságos

Hevesi Sándor úrnak,
a Nemzeti Színház igazgatójának

B u d a p e s t

10.

Kedves barátom,

borzasztóan sajnálom, hogy még nincs olyan példányom, amit két napra ki mernék adni a kezemből, mert a darab percenként alakul. Olyan ez, mint a felhő: egészében felhő, de folyton változik.

Még ennél is sokkal jobban sajnálom, hogy Te nem vagy abban a helyzetben, hogy kirándulást tegyél. Én úgy képzeltem, ez nem munka lenne, hanem pihenés. A hajó úgy ringat, mint a bölcső s az út gyönyörű. Idekint mostanában szép napok vannak.

Mihelyt tehetem s bemehetek, azonnal felkereslek addig is kérek add át tiszteletteljes kécsókomat a Méltóságos Asszonynak.

Mennyire fáj, hogy nem dolgozhatunk együtt, mint a l é g y j ó idején. De remélem, még az életben adódni fog alkalom, hogy a Te csodálatos rendezői varázspálcád alá kerül valami munkám.

A legnagyobb szeretettel ölel és köszönt
igaz barátod

Leányfalu 1933. szept. 9.

Móricz

11.

Kedves Barátom,

mindennap készültem, hogy bemegyek hozzád, beszélgetni egy kicsit már, de hétfőn már ismét leestem a lábamról s előreláthatólag még egy hétig nyomom az ágyat. Régi bajom újult meg, a lábbajom. El kellene mennem Hévízre, már két nyáron mulasztottam el, mihelyt megmozdulhatok.

Most egy örömem a gondolat, hogy ha a Légyjót színre hoznátok. Nagyon köszönöm Neked s engedd meg, hogy fel is ajánljak húsz percentet ebből a darabból, hogy egy kis viszont szolgálatot nyújtsak.

Megjegyzem, hogy nekünk okvetlen beszélni kellene, hogy a Nemzetivel miként lehet ezt a dolgot elintézni. Én nekem a Magyartól mindenesetre meg volna az a kívánságom, hogy valami pénzt adjanak, ha le akarják kötni. A nélkül nem fogom a Nemzetit értesíthetni.

Maradok meleg barátsággal
igaz híved

Leányfalu 1938 július 7.

Móricz

A BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA SZOROZAT ELSŐ HÁROM KÖTETE

I. Sylvester János: Új Testamentum, Újszige 1541. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp. 1960. Akadémiai K. — II. Tinódi Sebestyén: Cronica, Kolozsvár 1554. A kísérő tanulmányt írta: Bóta László, a faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp. 1959. Akadémiai K. — III. Székely István: Chronica ez vilagnac jeles dolgairól, Krakkó 1559. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta: Gerézdi Rabán. Bp. 1960. Akadémiai K.

„A M. T. Akadémia Irodalomtörténeti bizottsága szükségesnek vélte az egyetlen, vagy csekély számú példányban fennmaradt legrégibb magyar nyomtatványok újból való kiadását. Irodalmi s tudományos viszonyaink tekintetbe vételével, nem költséges hasonmások létrehozását tervezte, hanem az eredetiek betűről betűre való olysz rú lenyomását, hogy sor sornak, oldal oldalnak feleljen meg s azon felül czím, kép, dísz és kezdő betű az eredetiek lehető hű utánzata legyen...” — írta Szilády Áron 1883-ban az első hasonmás-kiadvány utószavában. Az Akadémia tehát még a múlt század végén megindította a nyomdászat őskorából ránkmaradt, legkorábbi magyar nyelvű nyomtatványaink hasonmás-kiadását, hogy a korszerű könyvkiadás technikai segítségével megőrizze az utókor számára a magyar művelődéstörténet, nemzeti kultúránk rendkívül becses értékeit. A legrégibb magyar nyelvű nyomtatványok hasonmás-kiadása Komjáthy Benedek „Szent Pál levelei magyar nyelven” c. művével indult, majd Pesti Gábor „Új Testamentum”-a követte 1895-ben. Akadémiánk ezzel a fontos sorozattal egy Európa-szerte kibontakozó tudományos mozgalom részesévé vált, melynek célja a nagy kulturális értékek megmentése. Természetes, hogy a csak egy, vagy néhány példányban fennmaradó nyomtatványok az évszázados használat következtében még a leggondosabb kezeléssel is rongálódhatnak, s idővel pótolhatatlan veszteséget jelenthetnek. A hasonmás azonban megőrzi az eredetit, annak esetleges pusztulása után is.

Az Irodalomtörténeti Intézet és az Akadémiai Kiadó ezt a múlt század végi kezdeményezést újította fel, amikor megindította a XVI. századi magyar nyomtatványok faksimile sorozatát. A Bibliotheca Hungarica

Antiqua eddig megjelent három kötete sajtó alá rendezésének a tanulságai sürgetően hívják fel figyelmünket az egész sorozat mielőbbi megjelentetésére, hiszen mindhárom nyomtatványból, bár több hazai példánnyal is rendelkezünk, de teljesen ép nincs közöttük egy sem, s így mindhárom kiadvány esetében csak több eredeti darab felhasználásával lehetett a faksimile-kiadást megvalósítani.

Az eredeti művek teljes illúzióját megőrző faksimilek jelentős segítői a korszakkal foglalkozó szakembereknek is, hiszen eleve megbízható szövegkiadások, s a régi nyomtatványok dallamai, metszetei könnyen tanulmányozhatóvá válnak a zenetörténet vagy a művészettörténet kutatói számára is. A magyar irodalomtörténetírás első nagy korszakának a megteremtői fáradoztak azon, hogy minél teljesebben napvilágra hozzák irodalomtörténetírásunk forrásait. Sziládyék vállalkozása ezt a hagyományt is folytatta, de sajnos később, az első világháború után elakadt a sorozat. Nemzeti kultúránknak máig adósa szaktudományunk a XVI. század magyar művelődési viszonyait a világ előtt is legalább részben reprezentáló faksimile-kiadványsorozattal. Pedig más népek vezető tudományos intézményei részben már elvégezték ezt a feladatot, vagy mint Lengyelországban, ahol a második világháború számos ősnymtatványt elpusztított, évekkel ezelőtt nagy intenzitással megindult a megmaradt régi nyomtatványok megmentése. Ezért üdvözölhetjük különös örömmel a megkésített, de mégis oly időszerű sorozat közelmúltban megjelent első három kötetét.

A múlt század nyolcvanas éveitől a nyomdatechnikai eljárás fejlődése természetesen nagy utat tett meg, s a Sziládytól még takarékosabbnak nevezett fél-faksimile (az

eredetit hűen utánzó *újraszedés*) már elavult, szövegközlése nem megbízható, nem elégítheti ki a korszerű tudományos igényeket, de sokkal költségesebb is, mint a jelenlegi sorozatnál alkalmazott, fényképezés alapján készülő kiadás.

Természetesen joggal kérdezhetjük (mivel lehetőségeink csak végesek), hogy milyen jellegű XVI. századi nyomtatványok faksimilekiadását valósíthatjuk meg? Minden XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványunkat nyilván nem adhatjuk ki e sorozatban, talán még valamennyi jelentős darabot sem, csak az irodalomtörténeti, művészettörténeti, zene-történeti vagy nyomdászattörténeti szempontból legfontosabbakat. A Bibliotheca Hungarica Antiqua első három kötete arról tanúskodik, hogy a sorozat szerkesztői helyesen jártak el, s XVI. századi irodalmunk valóban különleges fontosságú kötetait tették közzé.

Sylvester Új Testamentumának a faksimilekiadására már évtizedek óta várnak nemcsak irodalomtörténészeink, de nyelvészeink is, s legutóbb Balázs János hangsúlyozta monográfiájában (1958) e hasonmás-kiadás fontosságát. Sylvester az európai humanizmus szemléletéhez próbálta igazítani a magyar irodalom, a nemzeti nyelv kiművelésének programját, munkásságával új fejezetet nyitott a magyar fordítás-irodalom fejlődésében, valamint a magyar stilsztika, filológia történetében is. Székely István a XVI. századi magyar történetírásban képvisel kiemelkedően fontos szerepet: az első magyar nyelvű történeti mű szerzője, s Sylvesterhez hasonlóan ő is az európai humanizmus eszményeit követi, de már a reformáció történetiszemléletét szolgálva. Székely István Világkrónikája ugyanakkor máig sem jelent meg modern kiadásban, csupán Toldy Ferenc adta ki (még 1854-ben) a krónika magyar történelemmel foglalkozó részét, kiemelve a világtörténeti keretből. A harmadik faksimile-kötet szerzője Tinódi. Ő jobbra a nemzeti küzdelmeket megverselő epikus énekszerzés ősi hagyományainak az örököse, nagy összegezője, de jelentős fejlesztője is, az első históriásének-gyűjtemény kiadója. Mindhárom könyv a XVI. század közepe táján látott napvilágot, s mindegyik a magyar reneszánsz, reformáció korának kiemelkedő irodalmi teljesítményei közé tartozik.

A kiadvány-sorozat azonban nemcsak különleges értékű XVI. századi nyomtatványainkat varázsolja elénk, hanem az egyes köteteket tanulmányok is kísérik. Részletes szövegkritikai, filológiai vizsgálódásokra a faksimilekiadványok esetében nincs szükség — s igen helyesen —, ezek a tanulmányok a kiadásra kerülő mű irodalomtörténeti helyének, szerepének, nyomdászattörténeti jelentőségének a bemutatására törekedtek.

Mivel ezek az írások jobbra elvi kérdéseket feszegető tanulmányok, éppen ezáltal a XVI. század számos fontos (mert hiszen csak jelentős szerepű művek jelenhetnek meg a sorozatban), problematikus kérdését tűzhetik napirendre. A sorozat így nem csupán a nagy nemzeti értékek végleges megőrzésének nemes feladatát teljesíti, de meggyorsítja a magyar reneszánsz és reformáció irodalmának, művelődéstörténetének modern, marxista feldolgozását is. Az Irodalomtörténeti Intézet gondozásában megjelenő sorozat tehát egyrészt pótolja irodalomtörténetírásunk nagy filológiai mulasztását, másrészt a régi magyar irodalom története marxista szintézisének a megvalósulását is szolgálja. A Bibliotheca Hungarica Antiqua első három kötetét kísérő tanulmányok máris ezt igazolják.

*

Sylvester Új Testamentum-fordításának az eddigi kutatások eredményeit összegező, a szakirodalom tévedéseit felfedő, új megvilágítást kapjuk Varjas Béla tanulmányában. Az európai irodalom fejlődésének a keretében mutatja be Sylvester Új Testamentum-fordításának a keletkezéstörténetét, meghatározva az európai humanizmus korabeli törekvéseivel való rokonságának jellegét, Erasmus, Melancthon eszméinek a hatását. Részletes pályaképet kapunk Sylvesterről, megrajzolva a rokonszenves humanista tudós nyelvművelő programjának a kialakulását. A magyar bibliafordítás Sylvesterig megtett útjának a történetét is bemutatja, valamint a kortárs bibliafordítók átdolgozó módszerét, hangsúlyozva, hogy Sylvester fordító-eljárásának nyelvi tudatosságát, filológiai felkészültségének elmélyültségét sem az elődök, sem kortársai nem érték el. Varjas rámutat arra is, hogy Sylvester fordítása „valóságos tárháza a XVI. században irodalmivá váló magyar nyelv szókincsének, s egyik legfontosabb nyelv- és stílustörténeti forrásunk”. Sylvester, bár a humanisták tudós eszményeinek a szószólója, tehát a reformációt megelőző időszak eszméinek a képviselője, ebben a vonatkozásban rendkívül közel áll a magyar reformáció irodalmához, hiszen a reformátor írók műveibe áramlott be legintenzívebben a XVI. századi mindennapi használat, a köznyelv szókincsének nagyrésze, befolyásolva a reformáció irodalmának viszonylag (a reneszánsz írók stílusához képest) szürkébb művészi teljesítményeit.

Varjas legalaposabban az Új Testamentum nyomtatásának a történetét adja elő. A sárvár-újszigeti nyomda történetét már egy korábbi (ItK 1958) tanulmányban is feldolgozta, most annak az eredményeit építi új dolgozatába. A legapróbb részletetekig nyomon kíséri az Új Testamentum nyomdai előállítását.

sának a folyamatát, a csélcsp, betűmetszéshez nem értő Strutius „munkálkodását”, majd Abádi Benedek szerepét Sylvester könyvének kiadásában. Tüzetes elemzést kapunk az Új Testamentum betűtípusairól, fametszeteiről, valamint a kiadvány nyomdászattörténeti érdekességéről; a tulajdonképpen egy nyomtatvány két változatának a kialakulásáról és eltéréseikről. Varjas ezzel az igen részletes elemzéssel maradéktalanul elegendet tesz a faksimile-kiadvány megszabta igényeknek, s az adott mű legprecízebb nyomdászattörténeti, ill. könyvtörténeti méltatását őr adja.

Csupán egy vonatkozásban érezzük kiérezhetőnek tanulmányát. Nem ártott volna ui. a magyar erasmisták hagyománytovábbító szerepét alaposabban bemutatni. Igen tanulságos lenne felfejteni azokat a szalakokat, amelyek a XVI. század első felének erasmistáit összekötik, legalábbis a nemzeti nyelv tudatos kiművelése programjának a továbbvitelében a magyar reneszánsz nagy periódusával, a XVI. század második felének irodalmával.

*

Tinódi Cronicájának faksimiléjét Bóta László tanulmánya kíséri. Három fejezetre tagolva kerül bemutatásra a Cronica, ill. Tinódi históriásének-szerző munkássága. Az elsőben Tinódi énekmondó stílusának újszerűségét világítja meg, kiemelve tudatosságát, a jelen történetisége iránti különleges fogékonyságát — ez Tinódi históriás-énekeinek szembefutóan új tulajdonsága —, valamint hogy elsőként ő akarta énekeinek századokon át tartó fennmaradását és hatását a könyvnyomtatás segítségével elérni. A tanulmány ezen első része kissé vázlatosabb a másik kétónél, s talán nem ártott volna Tinódi munkásságát nemcsak az énekmondó-, de általában egész XVI. századi reneszánsz, ill. reformációs indíttatású irodalmunk világában is elhelyezni. Az összefoglalóbb első rész után a Cronica keletkezéstörténetével, genezisével foglalkozik. Ez tanulmányának a gerince, ebben a részben új észrevételekkel gyarapítja az első históriásének-gyűjtemény kialakulásának eddig ismert történetét. Meggyőzően bizonyítja, hogy az Erdélyi históriának az eddigi vélekedéssel szemben nem készülhetett Kassán az első három része sem, hanem csak később, a Cronica sajtó alá rendezése idején, tehát már Kolozsvárott. A Cronica sajátos szerkezetének, énekanyaga összeállításának a problémáit ismerteti ezután. A Cronicában szereplő énekek kiválogatását ui. nemcsak Tinódi szándéka, de kiadó (Hoffgreff György) érdeke is befolyásolták. Elemzi Bóta a gyűjtemény énekeinek egymással való kapcsolatát, a kötet első és második része közötti jellegbeli

különbségeket, rámutatva az első részben érvényesülő következetesebb szerkesztői elvre s a második rész egyenetlenebb elrendeződésére. A Cronica énekeiből kiderül, hogy Tinódi nem elégedett meg a kor nagyobb eseményeinek a megverselésével: a szövegekben sokszor előbukkanó utalásai más énekeire azt sejtetik, hogy a históriákban előadott eseménysorozatot egy nagyobb egység, a kort mozgató tényezők, az eseményeket determináló történelmi folyamat szemszögéből is szeretne volna látni. Az ilyen utalások azonban inkább csak a szándékról vallanak, semmint valamilyen történetírói tudatosságról. Túlzásnak érezzük a kisértő tanulmány azon állítását, hogy az ilyen részletekben „nem az előadó lantos, hanem az író, a történetíró van jelen a sorok mögött...”.

A tanulmány befejező része a kolozsvári Heltai-Hoffgreff nyomdának a Cronica kiadása körüli helyzetéről számol be, majd Tinódi kiadványának nyomdászattörténeti jelentőségét méltatja. Bár bizonyítani nem lehet, de valószínű, hogy a Heltai-Hoffgreff nyomda Tinódi-kötete volt az első Magyarországon előállított hangjegyes nyomtatvány, s mint ilyen méltán emeli e históriásének-gyűjtemény nyomdászattörténeti jelentőségét.

*

Újszerűségével, elvi szempontjainak gazdagságával Gerézdi Rabán Székely István tanulmánya tűnik ki leginkább. Gerézdi írása nemcsak Székely-portrét ad, de felvilágosítja a magyar reformáció egész XVI. századi történetírásának a mozgatóit, szemléletmódjának nemegyszer ellentmondásokban bővelkedő alkotóelemeit. Itt történik legnagyobb körültekintéssel a kor és a mű kapcsolatának az érzékeltetése. Gerézdi Székely István teljes pályaképét megrajzolja, behatóan elemzi műveit, különösen zsoldárfordításait és krónikáját, felfedi a Világkrónika eszméi ösztönzőit, középkori előmenyeit, világirodalmi ihletőit, példaképeit (Melanchton, Carion). Gerézdi módszere különösen a Világkrónika ellentmondásos jellegének a magyarázatában meggyőző, eredményei főként ebben a vonatkozásban maradandóak.

Gerézdi a reformáció sajátos történet-szemléletét középkori történetfilozófiai koncepcióból vezeti le: mindkettő teológikus, irracionális világnézet tükrözője. Igen érdekes Székely István Világkrónikájában, hogy míg a tündér idők, a régi századok történetéről számol be, domináló jellegű ezen irracionális mozzanatok szerepe, addig saját kora magyar eseményeihez közeledve már jobban számol a reális tényezőkkel. Székely műve — mint Gerézdi kiemeli — a reformáció szakramentárius irányzatának a szellemében fogant, s nemcsak a római egyház ellen emeli fel mind-

untalan szavát, de a reformáció radikálisabb társadalombírálatot hirdető irányzatai ellen is.

A Világkrónikában kifejezésre jutó történeti tudatot a reformáció tanításai mellett a nemesség hagyományos szemlélete is determinálja. A Székely István művében erőteljesen érvényesülő nemzeti tudat, nemesi nacionalizmus a középnemesség ideológiája, melynek határozottabb jelenléte a Hunyadiak korától kísérelhető nyomon. Székely is, mint a nagyhatalmi ábrándokat szövögető nemesség, a magyarságot azonosítja a hunokkal, s Mátyás királyban a második Attilát ünnepli, mint aki Magyarország nagyhatalmi rangját erősítette meg az újabb időkben.

A Világkrónika irodalmi értékeinek a számbavételekor hangsúlyozza Gerézdi, hogy Székely Istvánt csak a terminus XVI. századi értelmében tekinthetjük írónak. Történelmi műve egy nagyszabású kompiláció, a kor igényeinek megfelelően, a magyar reformáció szakramentárius irányzatának a szellemében, az olvasók, tehát a középnemesség tudatának a kifejezőjeként. S ez ismét a magyar fejlődés sajátos produktuma, reformációnk első nagy nemzedéke, a viszonylag legerőteljesebb társadalombírálatot megszólaltató írók sem válhattak a feudalizmus általánosabb bírálóivá. Jobbára a társadalmi felszínen jelentkező nagy vétkek, a biblikus morális törvényekbe

is ütköző bűnök ostromozásánál kell megrekedniük.

Gerézdi tanulmánya túlnő egy kiadványt kísérő írás jellegén, s Székely István Világkrónikájának bemutatása során a reformáció történetiszemlélete különféle áramlatainak a vizsgálatát végzi el s gazdagítja ismereteiket számos friss észrevétellel. Természetesen az is igaz, hogy Székely István Világkrónikája Krakkóban jelent meg, s így a faksimilét kísérő tanulmányt nem terhelte a kiadvány hazai nyomdászattörténeti helyének a bemutatása.

*

A Bibliotheca Hungarica Antiqua eddig megjelent kötetei kiállításuk művészi jellegével, bibliofil értéket jelentve nemcsak könyvkiadásunk magas színvonalát jelzik, nemcsak megmentik XVI. századi értékes nyomtatványainkat a pusztulástól, s nemcsak megkönynyítik számos tudományág kutatóinak a munkáját, hanem a sorozatot kísérő tanulmányokkal fontos lépéseket is tesznek a XVI. századi magyar irodalom marxista feldolgozása terén is. A teljes sorozat megjelenésével régi irodalmunk egy sor fontos kulcskérdése kerül új megvilágításba.

Komlowszki Tibor

BÓKA LÁSZLÓ: TEGNAPTÓL MÁIG

Bp. 1958. Szépirodalmi K. 580 l.

Az induló Bóka László sokat töprengett a múlt idő hatalmán. Ilyesmit jegyzett le: „az idő formáló múlásában sodródunk”. Más-hol: „Első csatáit mindig az idő nyeri meg”. S Adyt idézte: „Fejünkre lassan-lassan nőnek A beteljesedett végzetek Tegnapján és mostanján az Időnek”.

Töprengése nemcsak az övé volt. Halász Gábor, az e könyv élen is tisztelettel idézett kortárs nagyon fontos helyen, élete egyetlen tanulmánykötetének bevezetőjében adott helyet hasonló gondolatoknak: itt mondta el, hogy „nincs-műfaj, amelyben az évek futása olyan döntő tényező lenne, mint az esszében”; hogy az író belső fejlődése során jut el igazi feladatahoz és igazságaihoz, a változás pedig időhöz kötött; s hogy ki kell várni türelemmel, míg a magunk készsége megérett az igazság szolgálatára. Halász Gábort talán első-sorban az alkotói lélektan problémái terelték a múlt idő erejének felismerése felé, bár bizonyos, hogy töprengő gondolatai mögött kora változásainak élménye is meghúzódik: különben aligha lett volna ereje bevallani, hogy

induló éveire visszatekintve az ellobogott lángok csüggesztő látványa fogadja, hogy kislásként látszik a megoldás, melyet a naivan szigorú bizakodás oly véglegesnek érzett, hogy elégedetlen a kritikusi elvvel, mely magányos színjátéknak véli az írást, hogy resignált szavakkal kénytelen számat adni leghívebben őrzött eszménye, a klasszicizmus életképtelenségéről, s hogy szeretne eljutni valamilyen új mértékig, mely a feltámadt felelősségérzet igényeit is kielégítve igazít el a mérhető világban.

Bóka töprengése markánsabb jelentésű. „Történeti produktum vagyunk” — ezt a mondatot még 1936-ban írta, s benne tulajdonképpen csak summázta töredékes véleményeit, melyek az esszéíró nemzedék tagjaként is közelebb állónak mutatták a kor köznapi fordulónak félelmeihez és reményeihez, mint az örök változás immanens élményéhez. Úgy látszik, az ő számára nagyon is reális tényező volt a múlt idő. S ki ne találná ezt érthetőnek? Hiszen emlékezhettek a világháborút követő forradalmakra, ismerhette a fehérterror lég-

körét, már felnőttként és íróként élte át a harmincas éveket, melyek forradalmat ígértek és a fasizmust zúdították az emberiségre, részt vett a második világháborúban, alkotó ereje teljében érte meg a felszabadulást, s jelentős közéleti alakja volt az elmúlt másfél évtizednek. Hány eszme, eszmény, feladat, cél, remény, csalódás, lehetőség és kudarc vonulhatott el mellette az idő hullámain? Induló éveinek tanulmányai joggal idézik a múlt időt, s gyűjteményes kötete okkal utal címében is korszakok vonulására.

*

Az első tizenegy írásban az esszéíró nemzedék tagjával ismerkedhetünk. Valóban csak ismerkedhetünk: az író bizonyára csak annyit válogatott ki felszabadulás előtti bőséges terméséből, amennyi a bemutatkozáshoz szükséges; időzni inkább későbbi korszakai felidézésekor akar olvasói társaságában. De rövid idejű feltűnése, néhány szava is elegendő ahhoz, hogy mai szellemi arca mögött megsejtsünk valamit „hajdani” egyéniségéből, felismerjük régi vonásait, mai jellegzetességeinek előképét.

E rekonstruált vázlat szerint nemzedéke tipikus vonásait viseli. A szépség ígértette, a szellemi torna vonzza, a tisztá meghatározás gyönyörűre vágyik, s az a reménye, hogy elő tudja segíteni az érték minden más szemponttól független megbecsülését. „Kívül élek a politika hullámain” — vallja egy helyen —, szégyen ide, szégyen oda, számomra egy Szent István korabeli magyar nyelvű eredeti kézirat felfedezése nagyobb esemény lenne, mintha holnap rájőnnének a politikusok, hogy hol van a kutya elfentetve.” Máshol Móricz Zsigmond „osztályfeletti emberségével”, „írói elfogultságával” és „művészi tisztaságával” érvel. Világnézeti megnyilatkozásait közvetett, irodalmi okok ösztönzik. (Igaz, így is tiszteletre méltóak.) A faji gondolatra épített irodalmi értékelést elveti: „Zrínyi és Petőfi származása — mondja Farkas Gyula koncepciójáról — senkit sem vezet ingoványos talajra, aki a magyar nemzetfogalommal tisztában van, csak az tévelyeg ingoványban, aki a magyar élet történeti tényeit a tollunk idegen völgisch gondolat aspektusából szemléli”. Eszményeinek a városi élet ad keretet, s érzékenyen reagál a népies koncepció túlzásaira: a kor ritmusvitáiról szólva például „kancatej-szagú vers-tan kancsi ferdtései” — beszél. Ám az elfogultságtól is igyekszik megóvni magát. A szintézis híve. József Attila négy sorának mintaszert elemzésében a népi és a modern műköltészet egészséges találkozásával illusztrálja messzebbre is mutató eszményét. (*Ember és stílus*). Legközelebb nemzedéke kedvelt műfaja, a portré áll hozzá. Gombocz Zoltánról

írt szép emlékezésében az arcképfestés minden értékes eszközét felvonultatja: a finom lélek-elemzés, az emberi és szellemi vonások egyidejű vizsgálata, a személyes közelbe hozott kor rajza, a szépirói megjelenítés egyaránt az igazság minél tisztább felszínre hozatalát szolgálja. Szívesen foglalkozik a stilisztika kérdéseivel. Nemcsak nyelvészeti érdeklődése magyarázza ezt: az elsősorban nyelvi megoldásokra figyelő kritikus talán a művészi mérőeszköz bizonytalanságát is megérezte, amikor a nyelvi összefüggésekben igyekezett megkapaszkodni. Másrészt: maga is szívesen bízza gondolatait, ítéleteit az esszé szépirodalmi stílus eszközeire. „Kihűlő teste ólom-súlyával eltörte a csend üvegfalát — írja Gombocz-tanulmányában —; ő esett el, ám mi zuhantunk bele a hangos szavú, idegen világba;” „a Lehr-család ... a kultúrát úgy hordozta magában, mint ahogy az ember szívét hordozza bordái csontkatedrálisában;” „az emlékező szem mögül örökre eltűnt az emlékező lélek eleven ezüstje;” „a gondolatok nálunk úgy forrtak, mint a bor a hús pincék kriptá-mélyében, ha aszúvá is értek, csak kvaterkázta-ak vele”. Csak ritkán tévedt a túlzó, mórós, patetikus vagy sterilen művi hasonlatok területére. („Törpességünk mutatta, milyen torony dőlt el.”)

Látható: ezek a többé-kevésbé nemzedéki vonások is sokat ígérnek egy pálya kezdetén. Pedig a sajátosabb mozzanatokról nem is szóltunk. Nem lenne ildomos például különösen hangsúlyozni, hogy Bóka indulásától kezdve távol állt a kor „hivatalos” irodalmának igénytelenségétől. Ha mégis megemlíthetjük nagyszerű Zilahy-cikkét, azért tesszük, hogy felhívjuk a figyelmet finom ironiájára, elegánsan pusztító gúnyolódására. (*Üzlet és irodalom*.) Annál nagyobb figyelmet kell szentelnünk az irodalomtörténetíróra valló általánosító igényre és a kötet elejét is átható nagy Ady-élményre.

A Jónás könyve elemzése közben ilyen kérdéseket tesz fel: „Amúgy sem tudunk sokat a rímről. Nem tudjuk például azt sem, hogy a vers szintaktikai felépítésében mi a szerepe. Díszítő vagy építő elem-e? Van-e a versnek váza, s ha van, mi abban a rím, benne van-e egyáltalán?” Tamási Áron novelláinak méltatását pedig ilyen töprengéssel kezdi: „A novella könyörtelen műforma. Nem hágy időt az írónak, mint a lassú áradású regény, hogy helyrehozza, feledtesse ihlete fáradtabb perceit, s nem nyújt olyan látványos, kápráztató segedelmeket, mint a színpad szemfényvesztő keretében virágzó dráma. Még a kötöttformájú versnél is kegyetlenebb: éppen azzal a kevéssel, amivel kötetlenebb: ritmus nem segíti, rím nem díszíti, s nincs olyan vastörvény, mely határát megvonná. Az a kicsi szabadság, ami a novelláiról sajátja, csak arra jó, hogy örök bizonytalanságban maradjunk a

novella törvényei felől." Keresi az összefüggéseket, a törvényt, a rendet. S nemcsak a forma világában, bár egyelőre erről szól

többet. Fentebb idézett vallomása a politikáról azzal fejeződik be, hogy mégis végigszalad a hideg a hátán, ha a fiatal Ady messzelátó, politikus felismeréseivel találkozók. Igaz, mindez csak sejtéseket közvetít. De van egy pont, ahol világosan látja és tudatosan alkalmazza a társadalmi és világnézeti összefüggések tanulságait. S ez: Ady helye a XX. század magyar irodalmában. Bóka számára már a felszabadulás előtt is Ady a mérce: „Ady, ki a régi világ romjait eltakarította s az új világnak fundamentumot vetett, szoltáros szavaival két nevet zengett legnagyobb erővel” — így beszél Babits és Móricz nagyságáról. S az a vázlat, melyet Farkas Gyula hamis Ady-arcképével szembe helyez, kiindulópontja lehetett a korszerű marxista irodalomnak is. Bóka útja következetesen és az organikus tudományos munka szükségességével vezetett az Ady-monográfiához.

*

Móricz Zsigmondról szóló emlékcikkét 1942-ben ezekkel a szavakkal fejezte be: „Magam is dadogok, mint funerátorai. Könnyem hull, hiszen meghalt Móricz Zsigmond. De azt dadogom, hogy igazi útjára csak most indul. Egy légitámadás alatt halt meg. A megbékélt Európában fog újjászülni”. S a kötet következő írása már 1948-ba viszi az olvasót: egy új íróval találja magát szemközt, aki egy országos gyülekezet előtt egy egész századnyi irodalomtörténeti korszak mérlegelésének gondjait, lehetőségeit vázolja fel. (*A tizennyolcadik század magyar irodalmáról.*) Ez a kontrasztos kép drámai módon jeleníti meg a korfordulót.

Legszembetűnőbb a kritikus, a tudós alapállásának megváltozása. A régebbi elvont eszmény („A tudós az az ember, aki módszeresen építi fel emberségét; az ember fölfelé készül, a tudós az ívelés törvényeit is kutatja, s azzal tölti ki a cél és a szándék közötti űrt.”) helyét a feladat-sugallta magatartás foglalta el: „Minden irodalmi mű elemzésében ennek a becsvágynak kell élni: kifejezni az irodalmi művekből a bennük rejlő, cselekvésre érett eszmét, és azt a társadalomban tudatosítani”.

S az új alapállásból sok új feladat vált láthatóvá. Ma már — ha értjük is — alig tudjuk újra átélni, mit jelentett az egyéni műben és a tudomány történetében a marxizmus gondolatainak úttörő alkalmazása. Pedig azok az olykor darabos kísérletek mégis az újabbat, a korszerűbbet hozták az előző évtizedek korszakzáró eleganciája után. Bóka vállalta az úttörés tapogatózó munkáját. Eleinte a feladatok nagy távlatú felvázolásával, az orosz

klasszikusok népszerűsítésével, vagy az ismertető műelemzéssel. Később a mélyebb rétegek feltárására is vállalkozott, s neki-vágott a bonyolultabb problémák szövevényének is. Így jutott el a lírikus Aranyhoz, a „harcos” Juhász Gyulához, Ady szimbolizmusához vagy Vörösmarty restaurátorra váró elhomályosult vonásaihoz. A részlet-kutatás e témák egyikéről-másikáról azóta talán már pontosabb képet adott, de bizonyos, hogy Bóka nyomain kellett elindulnia.

Az új feladatok természetesen új formákat is hoztak magukkal. Bóka, aki csendes büszkeséggel vallotta, hogy kívül él a politika hullámverésein, az ötvenes években nemcsak a közösségi szellem nemes terhet vette magára: a közösség képviselőjének szerepét is vállalta. Tanulmánygyűjteményének jelentős részét akadémiai beszámolók, ünnepi beszédek, vitairatok és előszavak teszik ki. Újraolvas-sukkor erre is gondolni kell: a fórum, ahonnan szavaink elhangzanak, stílusunkat, mondani-valóinkat is alakítja.

Látható tehát, hogy Bóka tudatosan állt be a múlt idő sodrába. Talán feláldozta a múlt finom szépségeit, de reménykedhetett a jövő megnyerésében. De nem lett-e olykor az idő rabja? Miközben a történelem hullámai előresodorták, nem kellett-e maga mögött hagynia a tegnapi eredményeinek egy részét? Ha *A hazaszeretet regényének* tartalmi mozzanatokba vesző, a mű igazi arányait elhomályosító módszerére gondolunk, jogosnak tartjuk a kérdést. S akkor is, ha ilyen alapigazságokat olvasunk idézetek formájában: „A marxizmus-leninizmus arra tanít, hogy a társadalmi harc tükröződését, a társadalom fejlődésével összefüggő eszmék kifejezését lássuk az irodalom történetében”. (A. M. Jegolin.) Ma már valóban csak történelmi emlékként tudjuk elfogadni az időszerűségnek azt a magyarázatát, amellyel *A tanítónő* méltatásában találkozunk: „*A tanítónő* hőse egy fiatal értelmiségi, akit foglalkozása egy eldugott kis faluba küld... De Tóth Flóra nem úgy megy falura, mint a száműzetés helyére... Vajon ez csak Bródy korának szóló példamutatás?... A szocializmus építésének legizgalmasabb korszakában élünk. Falun-városban, minden munkaterületen roppant küzdelem folyik. A reakciónak nincs többé társadalmi hatalma, de a reakció erői egyedileg is élnek és hatnak... Vajon nincs szükségünk ma a Tóth Flórák példaadására?... egyetemeink, főiskoláink vezetői tudják, hányszor kell leküzdeniök azt a fel-fogást, hogy „mégis csak jobb lenne Pesten maradni”...”

Nyugtalanítóak a kötet e részének némely stílusbeli vonásai is. Az átélést szügeráló, intellektuális erőt árasztó, szepírói eszközökre emlékeztető képek helyét elég gyakran foglalják el a „díszítő” jelzők, a keresetten különleges szavak. A kötet tanúsága szerint ezek-

ben az években szaporodtak el Bóka tanulmányai az igazándi-féle jelzők, ekkor kezdnek végigsorjázni bennük a cikkek, s ekkor bizonyozzák a versek a maguk igazságát. A kritikus Vörösmarty kincses költészetéről beszél, és hatalmasnak minősíti egyik pályatársa bevezető tanulmányát. Apróságok? Bóka a Jónás könyvéről írva egy helyen stilisztikai érveléssel bizonyít. Valóban: a stílus hűséges vallomását mindig érdemes meghallgatni. Egyébként nemcsak ilyen apróságokban bolyhatunk hasonló jelekbe. Idéztük már a Bródy-tanulmány szónokias tiradáját. De idézhetnénk a Hamlet-kritikát is, melynek ki-jelentő hangja oly szokatlan és idegenül csen-gő Bóka László gyűjteményes tanulmány-kötetében.

Nehéz ma ilyesmiről „tárgyilagos” kritikát írni. Talán azért, mert nagyon is könnyű, és senki se szeretné, ha akaratlanul is Utólag-próféta kellemetlen szerepében találna magát. De azért is, mert kevés mai magyar marxista kritikus beszélhetne kívülállóként a fenti problémákról. Számbavéve azokat is, akik folytatták, s azokat is, akik az ötvenes években kezdték a pályát. Többé-kevésbé közös volt ez az útszakasz, amelyet különböző nemzedékeknek egyaránt meg kellett járniuk.

De erre a margójegyzetre talán nincs is szükség. Hiszen a figyelmes olvasó magából a kötetből kiolvashatja a kritikus megjegyzéseit. A Tegnaptól máig utolsó tanulmánya — Az irodalomtudomány huszadik századi problémái — már új szakaszt nyit az író pályáján. Visszatekintés ez és tájékozódás.

Legmerészebb, de legkevésbé meggyőző a fő-gondolata, mely vázolni igyekszik a természettudományok forradalmi fejlődése és az irodalom, művészet várható módosulása közötti összefüggést. De a visszatekintő részle-tek az irodalom megannyi élő gondját idézik: a marxista irodalomtörténetírás átmeneti egyoldalúsága, a művészet huszadik századi változásaiból leszűrhető tanulságok mellőzése, regényelméletünk korszerűtlensége, a „nem-zeti forma — szocialista tartalom” gondolat-párjával jelölt probléma megoldatlansága, a tükröződési elmélet és az alkotói lélektan sejtethető összefüggéseinek elhanyagolása nem-csak a jövő teendőire figyelmeztet, az elmúlt évtized termésére is kritikus visszfényt vet. S mire ez a recenzió megjelenik, talán már Bóka új tanulmánykötete is könyvesboltokba kerül és bizonyára új eredményekről, új problémákról számol be.

*

Bóka sokat foglalkozik a kritika és az irodalomtörténetírás összefüggéseivel. „Az elmélet és a kritika nem két különböző szektor, hanem ugyanegy tudománynak két arca” — írja Vörösmarty példáját idézve. Másol: „Az irodalomtörténész érdeklődésének közép-pontjában a jelen és a jövő áll” stb. Nem csupán az elvi tisztázás igénye téríti vissza újra és újra ehhez a gondolathoz: a Tegnaptól máig írójának eszménye a kritika, az irodalomtörténet és az elmélet egysége felé mutat.

Badnár György

RÉGI MAGYAR DRÁMAI EMLÉKEK

1—2. köt. Szerkesztette Kardos Tibor. Sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta Kardos Tibor és Dömötör Tekla. A szövegek gondozásában közreműködött Szilvás Gyula. Bp. 1960. Akadémiai K. 950; 593, I. 53, 6 t.

A két terjedelmes kötet összesen 49, illetve az egyes művek függelékeként kiadottakkal együtt több mint 70 irodalmi emlék szövegét közli, melyek a XI. századtól a XVII. század végéig terjedő időszakban keletkeztek, s a 320 lapnyi bevezető tanulmány mint e hatalmas periódus magyar drámatörténetének a teljesség igényével megalkotott monográfiája, önmagában sem lekicsinyelhető vállalkozás.

A munka nemcsak a nyomdai kiállítás véletlene folytán, de az együttműködő társszerzők élesen eltérő tudományos karaktere következtében is, két élesen elkülönülő részre oszlik. Az első kötet — a még a munkálatok végleges lezárása előtt elhunyt Szilvás Gyula-

lának az előző tanúsága szerint is kizárólag szövegfilológiai és technikai jellegű közre-működésétől eltekintve — teljesen Kardos Tibor munkája, a XVII. századi szövegeket tartalmazó második kötet Dömötör Tekláié, s ennek megfelelően két önálló részre oszlik a bevezető tanulmány is. Előre kell bocsátanunk, hogy a két szerző munkája közül Dömötör, Tekláié sokkal megnyugtatóbbnak érezzük, mint Kardos Tiborét; néhány kisebb jelentő-ségű szövegfilológiai pontatlanságon kívül vele szemben legfeljebb azt a kifogást emel-hetjük, hogy alapjában véve egészséges szemléletmódja ellenére itt-ott engedménye-ket tett Kardos Tibor elképzeléseinek.

Ez utóbbiak problematikus voltáról már a tartalomjegyzék egyszerű átnézése is meggyőzhet mindenkit: az első kötetben olyan „drámai” emlékeket találunk, mint az Ómagyar Mária-siralom, vagy Heltai Gáspár fabulája az ördögről és a nemesemberről, hogy csak a legközismertebb művek enyhén szólva „sajátságos” interpretációját említsük.

Bírálatunk korlátozott terjedelme miatt, sajnos, a II. kötet kétségbevonhatatlan eredményeinek ismertetésére nem tudunk sort keríteni, kénytelenek vagyunk megelégedni annak megállapításával, hogy a kiadvány e része igen komoly nyeresége irodalomtudományunknak. Abból a — lehet, hogy vitatható — megfontolásból kiindulva, hogy orvosra elsősorban betegség esetén, bírálatra elsősorban a hibákkal szemben van szükség, a továbbiakban egyedül arra fogunk törekedni, hogy azokról a kérdésekről fejtjük ki véleményünket, amelyekkel kapcsolatban a szerzők — elsősorban Kardos Tibor — álláspontját elfogadhatatlannak érezzük.

Ha valaki egy történelmi jelenség kialakulásának folyamatát szándékozik vizsgálni, úgy gondoljuk, munkájának elemi feltétele, hogy világos és egyértelmű módon definiálja, mi a vizsgálandó jelenség, s melyek azok a kritériumok, amelyek elválasztják, megkülönböztetik történelmi előzményeitől, s a közös előzményekből fejlődött, vele rokon, ám minőségileg mégis különböző, egyidejű formációktól.

A különböző művészeti ágak, irodalom, zene, színjátszás stb., s ezeken belül az egyes műfajok kialakulása a kezdetben komplex egészet képező tevékenységi, s ezeknek megfelelő tudatformák differenciálódási folyamatának eredménye; e differenciálódási folyamat pedig a *társadalmi munkamegosztás* fejlődésének függvénye. A dráma vagy bármely más, hozzá hasonló nagy, átfogó műfaji kategória kialakulásának *történelmi* vizsgálata tehát mindenekelőtt abból a kérdésből kell, hogy kiinduljon, hogy az illető műfaj a társadalmi munkamegosztás fejlődésének mely fokán jött létre.

Kardos bevezető tanulmánya elvi és módszertani kérdésekkel foglalkozó első fejezetében fel is veti e kérdéseket, de csupán azért, hogy igazi szellemtörténeti módon, tehát az objektív történeti kategóriákat többértelmű, bizonytalan fogalmakkal helyettesítve, lényegében kitérjen a válasz elől, s a határozatlanul definiált kategóriák segítségével a továbbiakban zavartalanul folytathassa áltörténelmi légvárának építését.

Mindenekelőtt megállapítja, hogy a dráma fogalma történeti fejlődése során változott — eddig még egyet is érthetünk vele —, ám ugyanabban a mondatban azzal a további megállapítással is meghökkent, hogy „*alapvető ismérvei együttesen és először a földművelő*

termelési fokon, s az ennek megfelelő kultúrákban jelentek meg” (7. l.).

Földművelést — tudomásunk szerint — a társadalmi fejlődés legkülönbözőbb fokain álló népek folytattak és folytatnak, az ősközösségi társadalom igen primitív szintjétől a szocializmusig. Van primitív, igásállatok nélküli földművelés, amely közvetlenül az ősi gyűjtögető életmódból fejlődött ki, van fejlettebb, ekés földművelés, amely azonban még mindig lehet differenciálatlan ősközösségi társadalom termelési módja, s uralkodó termelési ág lehet a földművelés a legkülönbözőbb szervezettű osztálytársadalmakban is. A „földművelő termelési fok” tehát igen kényelmes fogalom: ha akarom, megfelel a feudalizmusnak, ha akarom, a rabszolgatartó társadalomnak, de ha úgy tetszik, ráhúzhatom az ősközösségi társadalom számos formációjára is. Kardos a „szöveg hagyomány és a néphagyomány bizonyítékaira” támaszkodva, e bekezdésben a XI. századra teszi a drámai műfaj kialakulását a magyar irodalomban, mivel a magyarság akkor tért át a földművelésre; de csak azért, hogy a következő fejezetben aztán kedvére keresgélhesse „*a valóságos dráma csirái*” (12. l.) — s talán a földművelő termelési fok csiráit is? — az ugor őskorban, amikor elődeink, mint ismeretes, az uralvidéki erdőségekben főként *vadászattal* foglalkoztak.

Természetesen igaza van Kardosnak abban, hogy mimikus játékok és szertartások már a palaeolitikumban is voltak, ezek azonban legalább ugyanolyan mértékben csirái a „valóságos” zenének, a „valóságos” táncművészetnek, a „valóságos” szobrászatnak stb., mint a „valóságos” drámának. Messzire vezetne, ha e komplex társadalmi tudatmegnyilvánulások lassú differenciálódási folyamatát most vázolni akarnók; egy azonban bizonyos: a valóságos dráma kialakulásának egyetlen népnél sem a földművelés, hanem a *városi élet* az alapja, tehát éppen az, hogy az ipari termelés és az áruforgalom (kereskedelem) már elkülönült a mezőgazdasági termeléstől. Az európai dráma — nyilván Kardos is tudja — először a régi görögöknél fejlődött ki, mégpedig nem akárhol, hanem *Athénben*, tehát a legnagyobb, legfejlettebb, s legkevésbé agrárius jellegű városban. Az antik városi élet elpusztulásával viszont a dráma is elszorvadt, hosszú időre szinte nyomtalanul eltűnt, bár a rabszolgatartó társadalmat felváltó feudalizmus kialakulása csakis a „földművelő termelési fok” kiszélesedése, termelékenyebbé válása alapján lehetséges. A feudalizmus korai periódusában mégsem találunk sehol egyebet, mint a valóságos dráma csiráit (amelyeket, mint láttuk, Kardos már a palaeolitikumban felfedezett), akár az egyház úgynevezett liturgikus drámaiban, akár a világiak alakoskodó szokásaiban, szórakozási és szórakoztatási módjaiban, amely csirákból a való-

ságos dráma csak a *valóságos* — tehát nem agrárius jellegű — városok kialakulása után kezd kifejlődni.

Kardos természetesen eleve számol a most kifejtett ellenvetéssel, s a 33. lapon a falvak mellett eleven drámakultúrával ajándékozza meg Árpád-kori „mezővárosainkat” a XI—XII. századtól kezdve. Ennek a megállapításnak egyebek között az is hibája, hogy a mezőváros fogalmát mindeddig csupán egy jóval későbbi, s ezektől a primitív egyházi vagy világi igazgatási központoktól egyben-másban különböző történelmi alakulatra foglalta le és alkalmazza történetírásunk.

De ne vágjunk elebe a dolgoknak, mert a bevezető fejezet még igen sok módszertani titok kulcsát a kezünkbe adhatja, s koncepciójának megértése ezek nélkül alig lehetséges.

Miután megtudtuk, hogy a dráma alapja „a földművelő termelési fok”, a továbbiakban Kardos megadja a „földművelő termelési fokon” alapuló dráma pontos definícióját is, mégpedig a következőkben: „Mindebből következik, hogy a dráma fogalmát már eleve úgy látjuk, hogy az színre vitt cselekmény és beszéd, melynek formája monológ vagy párbeszéd, és evvel együtt alapvető mimézis. Azonban mind a szemünk előtt lejátszódó, művészi megismerkedett cselekményt, mind a párbeszédet csak az képes élő drámává tenni, ha az előttünk jelenben lefolyó akció hősi küzdelem (vagy annak fonákja), ha benne *drámai eszme* rejlik, mely elhatározó döntéssel és következménnyel jár, mely a szembenálló feleket drámai összeütközésbe viszi.” (8. l.)

A fogalmazás egy kicsit körmönfont és nehézkes, de most ne akadunk fenn rajta; nézzük inkább a lényegre. A következő bekezdésben Kardos megnyugtat, hogy a drámai konfliktus, vagy ahogy nevezi, a drámai eszme követelményét nem kell komolyan venni: „pótolhatja adott esetben a latens összeütközés, a valóság és a szándék szembenállása, az egész létében érintett emberi kollektívum vagy az egyén harca a felszabadulásáért.”

Ez már kissé dodonaian hangzik, s a következő példák, amelyekből csak az derül ki, hogy Jézus Krisztus, Bél-Marduk, Ozirisz, Déméter—Koré és más istenségek misztériuma is „dráma”, sem teszik sokkal világosabbá. Az idézett mondat tartalma ugyanis teljesen zavaros: aki felszabadulásáért küzd (legyen az létében érintett egyén vagy kollektívum), az még nyilván nem szabad, szándéka tehát szemben áll a valósággal, s küzd azért, hogy szándékát megvalósítsa. Ám küzdeni csak valaki vagy valami ellen lehet; ha ezt a valakit vagy valamit a dráma *megjeleníti*, ha tehát legalább *két szereplője* van, akik egymással küzdenek, miért „latens” az összeütközés?

Ha pedig a második szereplő hiányzik, hogyan dráma a dráma?

De Kardos számára éppen itt van a punctum saliens, régi magyar drámairodalmunk s vele együtt nyilván nemzeti dicsőségünk gyarapításának eddig ki nem aknázott lehetősége: ő a dráma fogalmát már „*eleve úgy látja*”, hogy az „*monológ vagy párbeszéd*”. Tehát dráma az is, ami elejétől végig monológ, amit elejétől végig egyetlen színész ad elő, amennyiben ezt az előadást mimézissel kíséri, s amennyiben a szövegben valamiféle érzelmi feszültség felfedezhető. Hogy ez nem rosszindulatú inszINUÁCIÓ, azt, sajnos, az egész kiadvány bizonyítja.

A további fejezetekben bőségesen megismerkedhetik az olvasó a „monodráma” fogalmával, s olyan szövegek, mint például az Ómagyar Mária-siralom — amelyekről ugyanott maga Kardos is elismeri, hogy azok lényegében *lírai helyzetdalkok* (78. l.), e címkével ellátva kerülnek legrégibb drámai emlékeink között kiadásra. A monodráma fogalmát Kardos a színháztudománytól kölcsönzi, s annak létjogosultsága az *előadóművészet* fejlődését vizsgáló tudományon belül nem is vitatható. Nem kétséges, hogy minden irodalmi szöveget — *tekintet nélkül annak műfajára* — előszóban, s ha az előadó szükségét érzi, arc- és tagjátékkal is kísérve, *elő lehet adni*, legfeljebb ha a mű nagyon terjedelmes, nem egyváltékban, hanem több részletben, több egymást követő alkalommal, mint ahogy a görög rhapszódoszok tették a homéroszi eposzokkal. Az is nyilvánvaló, hogy olyan társadalmakban, amelyekben az írás-olvasás tudománya még ismeretlen, vagy csak kevesek által ismert, az epikus és lírai szövegeknek is ez az előszóbeli, többnyire zenével, esetleg mimézissel, sőt táncal is kísért előadás az *egyedül elképzelhető* létezési formája.

Ha az előadóművészet történetével foglalkozunk, szükségképpen számba kell vennünk tehát a lírai és epikus művek művészi előadásának formáit is, s az egy előadóművész által megjelenített művet, ha tetszik — bár a terminust nem tartjuk a legszerencsésebbnek — monodrámanak is nevezhetjük, de csak az *előadóművészet* szempontjából. Ha azonban — Kardos módjára — a monodrámat irodalmi műfajnak tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy a drámán kívül nincs más irodalmi műfaj. Egy vagy több színész segítségével minden irodalmi mű előadható, tehát minden irodalmi mű monodráma vagy — hamarjában kénytelenek vagyunk terminust faragni — „polydráma”. Hogy az ilyesmi nyilvánvaló abszurdum, azt lehet, hogy Kardos is érezte, s nyilván azért vette bele körülményes definíciójába azt a megszorítást, hogy a dráma „előttünk jelenben lefolyó akció”. Ebből természetesen csak annyi következik, ha a monodrámat továbbra

is irodalmi kategóriának tekintjük, hogy a múltidejű elbeszéléseket nem minősíthetjük drámának; ha azonban az előadó jelenidőt használ, az előadott szöveg menten drámává alakul, a dráma kritériuma tehát kizárólag a praesens imperfectum használatában rejlik.

A monodráma fogalmát Kardos, úgy lát-szik, a most említett nehézségeket sejtve, igen óvatosan, cseppenként adogatja be az olvasónak, az első fejezetben még hallgat róla, helyette az előadás, illetve előadhatóság kritériumáról kezd fejtegetésekbe. Mindenek-előtt hivatkozik a 23 felvonásos spanyol Celestina „drámára” — maga is tudja, hogy az „inkább dialogizált regény”! —, majd a következőkkel folytatja: „éppen ezért végső fokos számunkra sem lehet az előadás vagy elő nem adatás elválasztó kritérium, amely el-dönti, hogy mi kerüljön be a régi magyar drámai emlékek közé, és mi maradjon ki belőlük. Úgy határoztunk azonban, hogy azo-kat a szövegeket adjuk ki, amelyek előadása valószínű, amelyeknél maga a műfaj bizonyos biztosítékot nyújt arra, hogy előadásra szán-ták. Vagy a szerkesztmény olyan jellegű volt, amelyet az akkori gyakorlat szerint rendszere-sen előadtak.” (10. l.)

Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Kar-dos, úgy látszik, saját elveit sem veszi komo-lyan: Tinódi históriás énekei például hiányza-nak a kötetből, pedig azok előadása több, mint valószínű (természetesen „monodrama-tikus módon”), ezzel szemben megtalálható a kiadványban Callimachus Experiens Pro regina Beatrice ad Mathiam Hungariae regem c. költeménye, amelynél sem a műfaj — amely nem egyéb, mint az ovidiusi heroida —, sem a szerkesztmény jellege semmiféle bizto-sítékot nem nyújt arra, hogy azt az akkori gyakorlat szerint rendszeresen elő is adták,* mivel az ilyenféle tudos humanista költemé-nyeket szerzőik — az alkalmi felolvasásoktól, deklamációktól eltérően — általában írás-ban terjesztették, s ennek megfelelően első-sorban olvasmányoknak szánták.

De ez olyan apró következtetlenség, ame-lyen nem szabad fennakadnunk. Kardos nyil-tan megmondja — ha jól értjük az idézett nyilatkozatot —, hogy az előadás vagy elő nem adatás nem kritériuma a drámának, ű azonban úgy határozott (nem tudni, szubjek-tív belátásból, vagy a nyomda és a kiadó által támasztott objektív nehézségek miatt), hogy a könyvtárnyi előadott és előadható mono- és egyéb „dráma” közül — ne felejtjük el, elv-ben minden szöveg előadható, s a középkorban minden szöveget, amely nem az írástudó réteg kizárólagos belső használatára készült, fel-

tétlenül elő is adtak, különben nem juthatott volna el az írástudatlan közönséghez — mégis kiválogatja az előadottakat és előadásra szántakat, mivel azonban az előadás nem kri-tériuma a drámának, annak sincs semmi aka-dálya, hogy e tisztán szubjektív elhatározá-sán időnként túltegye magát. És hogy az olva-sót se zavarják az iskolában tanult műfaji ka-tegóriák, azt további szemléletes magyaráza-tokkal kívánja elérni.

Így megtudjuk, hogy a közölt szövegek több típust mutatnak: vannak közöttük „vezérkönyvek”, amelyeket ugyan nem egé-szen úgy adtak elő, ahogy le vannak írva, de egy kongeniális fantáziával megáldott rendező feltehetően már a középkorban megtalál-hatta bennük „az akció lefolyására vonatkozó világos utalásokat”, vannak aztán „cano-vacciok, igazi alakuló szövegek, ahol az adott szöveg csupán lehetőség”, mint pl. Temesvári Pelbárt prédikációi vagy általában a magyar devociós játékok (10. l.). Ez utóbbiak, mint a közölt szövegekből kiderül, főként apáca-kolostorok lakói számára összeállított épületes olvasmányok formájában maradtak fenn, arról viszont Kardosnak sincs adata, hogy a középkori Magyarországon az apácák hol és mikor foglalkoztak drámarendezéssel!

Hogy a vezérkönyv és canovaccio fogal-mát az olvasó világosabban megérthesse, legyen szabad a Kardos által felfedezett drá-mai műfajok modernebb változatára is rá-mutatnunk: napjainkban a színházak siker-rel játsszák számos klasszikus regény szín-padi változatát. Ebből — Kardos gondolat-menetét folytatva — nyilván az következik, hogy téves és elavult nézet az, amely szerint mondjuk, a Karenina Anna epikus alkotás. Valójában az dráma, illetve drámai vezér-könyv: megtalálhatók benne a dialógusok s mellettük igen világos utalások az akció le-folyására, amelyek alapján megfelelő drama-turgiai gyakorlattal, szöveget pedig „csupán lehetőségnek” tekintve, bárki pompás szín-művet formálhat belőle.

Itt kell megjegyeznünk, hogy mindezen az „alakuló szövegeken” a szükséges alakítást a szövegkiadás során maga Kardos is elvégzi: a drámává ütött trufákból (=novellákból, anekdotákból), prédikációkból, lírai helyzet-dalokból stb. a dialogikus részeket meg-felelő tipográfiával kiemeli, a gyengébbek ked-véért zárójelben kiírja mellé a szereplők nevét is, az elbeszélő részeket pedig úgy szedeti, mintha azok szerzői instrukciók len-nének. Hogy az ilyen tipográfiai játék tudo-mányos igényű szövegkiadásban mit ér, azt, úgy vélem, mindenki tudja.

* Csak mellékesen jegyezzük meg: Kardos számára ez esetben a műfaji, kompozicionális stb. „bizto-sítékokat” egyetlen, a budai vár-ásatásai során előkerült párkánytöredéken látható, kisméretű, kizárólag ornamentális funkciójú Danubius-dombormű helyettesíti. Íme egy példa arra is, hogyan használja a szerző a képzőművészeti „bizonyítékokat”!

Megtudjuk a továbbiakban még azt is, hogy az „eleven”, „színszerű” dialógusokban megírt „Éberség és tunyaság vitájában” a „drámai eszme lappangó”, amit alighanem úgy kell értenünk, hogy e lapos, iskolás játékba — melynek kizárólagos célja szorgalomra serkenteni a lusta diákokat, akiket, ha nem tévedünk, minden történelmi korban megtalálhatunk, amióta iskolák vannak — a Jagelló-kori Magyarország valamennyi társadalmi problémáját, a „török veszedelem fenyegető árnyékával” együtt, Kardosnak sikerült belemagyaráznia. Mivel rajta kívül senki más ezeket az eszméket magában a szövegben fel nem fedezheti, természetes, hogy azok itt erősen lappanganak.

Bartholomeus mester másik drámai kísérlete, a „Tücsök” is szerepel ebben a kiváló példatárban, mint a már ismertetett „alakuló szöveggel” szemben a „tisztá szöveg”, tehát az olyan szöveg egyik igen tiszta példája, amelynek dráma voltát minden Kardos kezén történő „alakulás” nélkül beavatatlank is felismerik. Ám a „tisztá szövegekkel” mégis van egy kis baj: Kardos ugyanis azt mondja, hogy a humanista szövegek „tisztá szövegek”, bennük minden szó meg van határozva, szerzőik tehát nem azért irták őket, hogy előadásoként bárki kedvére alakítson rajtuk. E Kardos-féle megállapítás — melyet a korábbiakkal ellentétben nincs okunk kétségbe vonni — nyilván ugyanolyan mértékben érvényes Janus Pannonius elégiáira, mint Bartholomeus Pannonius iskoladrámáira. Ha viszont ez így van, szeretnénk tudni, hogyan képzeli el Kardos azt a színelőadást, melyen Janus Pannoniusnak a kötetbe drámaként felvett XXXIV. elégiája, a „Hónapok vetélkedése” került bemutatásra. E darabhoz, Kardos elképzelése szerint, nyilván 15 szereplőre lett volna szükség: egy narrátor, aki az összekötő szöveget mondja, a 12 hónap megszemélyesítői, valamint két néma szereplő: Apollo, aki a koszorút Februarius fejére illeszti, valamint Diana, aki bólogat a befejező fordulathoz. Ha valakinek van egy kis fantáziája, mindezt könnyen elképzelheti mindaddig, amíg a szöveget figyelmesen el nem olvasta. Ám ha ezt megteszi, feltétlenül meg kell akadnia a 23–24. sornál. A 23. sort a kicció szerint a narrátor mondja:

Post hunc ambiguo proclamat gutture
Janus:

Ezután lép a színré Janus — Januarius —, akinek szerepét Kardos szerint minden bizonnyal maga a költő alakította (482. l.), s legnagyobb meglepetésünkre *oratio obliqua*-ban kezd beszélni önmagáról:

Continuas aevi se renovare vices...

A fordulat abszurd voltán természetesen az sem változtat, ha feltételezzük, hogy a narrátor szerepét is maga Janus alakította.

Vagy a humanista szövegek is alakuló szövegek, s az előadáson a kérdéses sor így alakult: Continuas aevi *ego renovo* vices? Janus Pannonius költői karakterét ismerve valószínű, hogy inkább elsüllyedt volna, semmint ilyen metrikai hibát elkövesse, vagy akárcsak eltűrje, hogy bárki az ő versébe ilyen kifecamított sort csempésszen.

Ezek szerint mégis hogyan kell e „dráma” előadását elképzelnünk? Kardos a 146. lapon a következő felvilágosítást adja: „Janus és 12 társa a kis király elé állt, és míg ő a versét mondta, egymás után vonultak el a hónapoknak öltözött diáktársak jelvényeikkel.”

Tehát tessék színszerűen elképzelni: Janus 12 társa a király előtt állt és álltában vonult jelvényeivel! De ez csak lapsus calami, azzal együtt, hogy Kardos Apollót és Dianát is a 12 diáktárs közé számítja, s így a 12 diáktársak valójában 14-en voltak. A lényeg mindenestre az, hogy Janus a király előtt állt és *deklamált*, ami a szöveg minden módosítása nélkül valóban igen könnyen elképzelhető, miközben diáktársai a háttérben nem tudni, álltak-e vagy vonultak, de bizonyára jelvényeket mutogattak. E valószínűbb elképzelés azonban ellentétben van a 482. lapon olvashatóval, amely szerint „Január hónap kettős álarca alatt nyilván Janus maga rejtőzött”. Nem tudjuk, az következik-e ebből, hogy a drámai eszme ebben a műben is rejtőzik — „lappang” —, annyi bizonyos, hogy az előadás kétféle elképzelése közül — amelyek között a választást Kardos, úgy látszik, tetszésünkre bizza — az egyik abszurd, a másik pedig kitalált. Ha a szöveget a szereplők között felosztva lehetetlen elmondani, nyilván csak úgy adhatták elő, hogy elejétől végéig egyetlen személy deklamálta. Hogy ezt a józan hétköznapi felfogás szerint egyáltalán nem drámai jellegű előadást a diáktársak némajátékkal kísérték-e vagy sem, azt egyáltalán nem tudhatjuk, a szövegben erre semmi utalás nincs, a bemutatóról hiteles egykorú feljegyzés eddig nem került elő, az pedig, hogy hasonló tárgyú színelőadások Itáliában szokásban voltak, egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy e vers előadása is egy ilyen tárgyú színelőadással volt egybekötve. De Kardosnak van még egy kibúvója: a 482. lapon kategorikusan közli velünk, hogy „szövegünk az előadott verseny utólagos lejegyzése”. Honnét veszi, milyen — előttünk ismeretlen — forrás alapján állítja Kardos oly biztosra, hogy Janus diáktársaival egészen más szöveget adott elő, mint utólag elégiái közé beillesztett? Eppen azért nem tudjuk, mit tartunk a 10. lapon olvasható, egyszer már idézett megállapításáról, amely szerint a humanista szövegek „tisztá szövegek”. Hiszen

most megtudtuk, hogy Janus a Hónapok versenyének szövegét „alakuló szövegnek” tekintette, amely hol elégiából drámává, hol drámából elégiává alakult.

Hanem az első fejezetben felvetett elvi és gyakorlati kérdéseknek még mindig nem jutottunk a végére. Nem tudni, miért, miért nem, az „alakuló” és „tisztá szövegek” fogalmának már ismertett tisztázása után Kardos szükségét érzi, hogy a „cél-dráma” kérdését is felfesse. Miután a fogalmi meghatározás vagy megállapításainak logikus megokolása — eddig is láthattuk — nem túlságosan erős oldala, a cél-dráma kérdésével kapcsolatban ezzel egyáltalán nem is fárasszja magát, egyszerűen közli, hogy a történelmi materializmus tanítása szerint minden dráma „cél-dráma”, majd így folytatja: „Ezért semmi okunk arra, hogy a hitvitázó drámát, mely része a XVI. század magyar osztályharcának, amelyben nagyon is tisztán kivehető társadalmi osztályok és csoportok állnak, a nép és vele szemben nyúzóinak nem is egy típusa jelenik meg, kizárjuk a dráma köréből” (10. l.). Hogy a XVI. századi hitvitázó drámák kivel, mely álláspont képviselőivel vitáznak, azt tudjuk, de hogy Kardos e helyen kivel vitázik, kinek jutott eszébe, hogy a hitvitázó drámát — társadalmi tendenciája miatt! — kizárja a dráma köréből, arról fogalmunk sincs. Legjobb tudomásunk szerint egyetlen számottevő polgári irodalomtörténész sem próbálta meg eddig tagadni a XVI. századi magyar hitvitázó drámák dráma voltát. De még ha élne is ilyen téves felfogás irodalomtörténetírásunkban, Kardos érveit akkor sem értjük. Sem a társadalmi tendencia, sem a realisztikus típusalkotás, amelyre itt mint e művek dráma voltának bizonyítékára, hivatkozás történik, sohasem volt műfaji kritérium. Bármely kor és bármely nép lírája és epikája természetesen ugyanúgy része a kor osztályharcának, mint — ha van — drámája; a nép és nyúzóinak típusai minden műfajban megtalálhatók. Vagy Petőfi, Gorkij stb. Kardos szerint kizárólag drámákat írtak? Vagy a dialektikus materializmus — amelyre e bekezdésben hivatkozás történik — azt tanítja, hogy minden mű, amely része valamely nép és kor osztályharcának, dráma?

A további „elvi és gyakorlati kérdéseket” most már egészen röviden foglaljuk össze. Kardos módszerének jellege az eddigiek alapján is világosan állhat mindenki előtt. Ő, aki több mint negyedszázada foglalkozik a középkor és a reneszánsz irodalmával, úgy tesz, mintha nem tudna arról, hogy az általa vizsgált korokban — ugyanúgy, mint az ókorban — a *dialogus* a drámától független, önálló irodalmi műfaj. Szerinte például Kovácsóczy Farkas *De administratione Transylvaniae*ja vagy Bonfini *Symposion*ja „forma szerint drámai szövegek”, és csupán a szín-

szerűség hiánya miatt nem tekinthetők drámának, de még így is vitathatónak érzi, hogy Lukianos dialógusai vagy az azt követő humanista dialógusok drámák-e vagy sem (11. l.). Misem természetesebb, mint az, hogy a különböző irodalmi műfajok kölcsönösen hatnak egymásra, néha még az is megtörténik, hogy át is alakulnak egymásba. E kölcsönhatásokat természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, de ez még nem ok arra, hogy a történelmileg kialakult műfaji kategóriákat ott, ahol azok egymástól világosan elkülönülnek, szándékosan összezavarjuk. A dialóguséhoz hasonló viszonyt mutat egyébként a drámával a vergiliusi elogia műfaja is. Formája ennek is lehet dialogikus, és történelmi előmenyei között bizonyos szicíliai alakoskodó népszokásokra is rámutattak, mégsem minősíthető drámának, bár vitathatatlan, hogy a Balassi által is művelt pásztordráma kialakulásában e műfajnak volt talán a legnagyobb szerepe. Éppen ezért nem tudunk Dömötör Tekla eljárásával sem egyetérteni, aki Zrínyi *Titirus és Viola* c. idilljét, amely ugyanehhez a dialogikus formájú lírai műfajhoz tartozik — bár hangoztatja, hogy azt nem tekinti drámának —, mégis közli a XVII. század drámai szövegei között.

Am Kardos Tibornak nemcsak a dialogikus műfajokkal vannak megoldhatatlan problémái. Nem tudni, miért, vitatható problémának érzi azt is, „hogy például Erasmus halhatatlan műve, A Balgaság Dicsérete, noha egyetlen szélesen áradó, óriási méretű monológ, mégis elevenebb és színszerűbb sok unalmas klasszikus drámánál” (11. l.). Mi eddig úgy tudtuk, hogy Erasmus e műve „egyetlen szélesen áradó, óriási méretű” retorikus kompozíció, *fiktív szónoklat*, amely műfajra már magában a címben is eléggé világos utalás történik (*εγκώμιον* az antik és humanista retorikában a dicsőítő szónoklatot jelenti). Az persze sem nem csodálatos, sem nem vitatható, hogy egy páratlan tehetségű író jól sikerült szónoklata elevenebb, mint sok unalmas, rosszul sikerült dráma. Sőt az sem vitás, hogy e műfajnak is van valami köze Lukianoshoz, csak éppen nem Lukianos dialógusaihoz, mivel e szerző a dialógusokon kívül szép számmal hagyott az utókorra fiktív szónoklatokat is. Viszont ha Erasmus fiktív szónoklata „színszerű”, akkor Cicero szónoklatai még inkább „színszerűek”, hiszen ezeket — ellentétben A Balgaság Dicséretével — eleve már előadás céljából írták, mégpedig nagy részüket olyan válogatott s nyilván igen fejlett ízlésű közönség számára, mint a római szenátus. Ki ne hallott volna legalább gimnáziumi tanulmányai során például Cicero „Quousque tandem abutere, Catilina...” kezdetű, nagyhatású „színszerű monológjáról”? Ha Kardos műfaji kategóriáit magunkévá ten-
nénk, akkor természetesen az antik irodalom-

ról alkotott fogalmainkat is sürgősen revideálnunk kellene. Vitás kérdés lesz ezután például, hogy kit tekintünk a legnagyobb római „drámaírónak”, Plautust-e vagy Cicerót, hiszen az utóbbinak életműve sem áll másból, mint *vagy* „monológokból”, *vagy* dialógusokból, s ha dialógusaiból a „színszerűség” hiányzik is, művészi előadás céljára alkotott, „szélesen áradó, óriási méretű monológjai” annál inkább kárpótolnak e tekintetben!

S hogy a különböző műfajok *vitathatatlan* kölcsönhatásaira a megszámlálhatatlanul sok közül még egy példát említsünk, legyen szabad Kardos figyelmét felhívunk arra, hogy Cicero művei legalább ugyanolyan mértékben hatottak a humanista drámára, mint A Balgaság Dicsérete. Hogy drámai műve megírása során az első között Cicero példája lebegett a szeme előtt, arról például Bornemisza Péter maga tesz tanúságot Sophoklész-átdolgozása Kardos által is publikált utószavában (837. l.).

Kardos Tibor koncepciójának tisztázatlanságára az is jellemző, hogy a kiadványban sehol nem árulja el, tulajdonképpen mit tartalmaz ez a szöveggyűjtemény: az összes olyan, szerinte drámainak tekintendő szövegemléket, amely bármilyen nyelven a XI. századtól kezdve Magyarország területén keletkezett, vagy csak valamilyen válogatást ezekből, s ha válogatás, akkor mi és milyen megfontolás alapján maradt ki a kiadványból.

Megpróbáltuk e szempontokat a kiadott szövegek alapján magunk rekonstruálni, de nem lettünk okosabbak. A Kardos által sajtó alá rendezett szövegek sora XI. századi liturgikus drámákkal kezdődik. E szövegekről nyilvánvaló, hogy Magyarország határain kívül és nem magyar nemzetiségű szerző írta őket. Hazánkba csupán az egyház nemzetközi liturgikus gyakorlata útján jutottak, s itt meglehetősen hosszú idejű használatuk alatt sem mentek lényegesebb módosuláson keresztül. A magyar irodalomhoz tehát körülbelül annyi közük van, mint a ma is használt római missale szövegeinek.

Ezután a legkülönbözőbb középkori és reneszánsz szövegek következnek, amelyeknek a magyar irodalommal vagy legalábbis a magyarországi viszonyokkal való kapcsolata már aligha vonható kétségbe — hogy drámai jellegük annál inkább kétséges, az persze más kérdés —, egyelőre nyelvre való tekintet nélkül. A latin szövegek mellett fokozatosan szaporodik a magyar nyelvűek száma, s a XV. századi bártfai színlap közlése arra vall, hogy Kardos a magyarországi németnyelvű irodalmat is figyelembe veszi. A XVI. század elejére érve e metódus hirtelen, minden indoklás nélkül megváltozik: Bartholomeus Pannonius két drámája után többé már egyetlen nem magyar nyelvű művet sem találunk a kiad-

ványban, sőt a bevezető tanulmányban sem történik róluk említés, mintha a magyarországi latinnyelvű irodalomnak, a nemzetiségűk anyanyelvű irodalmaival együtt, egyszerűen vége szakadt volna. Kénytelenek vagyunk a szerzőnek feltenni a kérdést: miért nem szól egy szót sem például Gyalui Torda Zsigmond verses latin Euripidész-fordításáról? Pedig ezt a nemzetközi latin humanista irodalomban is eléggé előkelő hely illeti meg. Azt sem lett volna talán érdektelen megemlíteni, hogy Gallén János kassai könyvkereskedő leltára szerint 1583-ban már *magyar nyelvű* Euripidész-fordítás is létezett. Ugyanígy nem értjük, miért nem érdemel említést a Honterus által Brassóban kialakított latin, vagy a Stoeckel által Bártfán folytatott német nyelvű színjátszási gyakorlat? Miféle elvi szempont indokolja, hogy a magyarországi németek — vagy bármely más nemzetiség, amennyiben drámaírásukról adataink lennének — színjátszási, illetve drámaírási gyakorlatát másképpen kezeljük a XV. és másképpen a XVI. század esetében?

Kardos szövegfilológiai módszereiről pedig — a már említett tipográfiai játékaik kivül — röviden annyit mondhatunk, hogy az általa sajtó alá rendezett szövegekben bonyolultabb szövegfilológiai problémák mindössze egyszer adódnak, a Debreceni disputával kapcsolatban. Itt két, egymástól lényegesen eltérő szövegvariáns ismeretes, amelyeknek viszonyát a kutatás eddig megnyugtató módon még nem tisztázta. Sajnos ezt most Kardos is elmulasztotta, s e kérdésben igen kényelmes álláspontot foglalt el. Átvette ugyanis Alszeghy Zsolt egyedül a rendelkezésünkre álló másolatok korára alapított mechanikus álláspontját, s az Alszeghy által kevésbé megbízhatónak minősített, bár valójában több helyen is a néhány évtizeddel korábbi másolatok szövegcsaládjánál eredetibb, teljesebb szöveget adó úgynevezett székelykeresztúri másolat szövegét egyszerűen függelékként közölte, mégpedig anélkül, hogy Jakab Elek által publikált szövegét a kéziratból ellenőrizte volna.

Kardos Tibor módszereinek ismeretében ezek után nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a Régi Magyar Drámai Emlékek általa írt, illetve sajtó alá rendezett részeinek koncepciója teljesen elhibázott. Az e részben közölt úgynevezett „drámai szövegek” körülbelül kétharmad része egyáltalán *nem dráma*, s a bevezető tanulmánynak egyetlen olyan *bevezetése* sincs, amelyben ne találánék valamely, logikai vagy történelmi szempontból tarthatatlan, hibás megállapítást. Jól tudom, hogy ezek igen súlyos szavak, ám teljes mértékben vállalom értük a felelősséget, s a könyv bármely fejezetéből vagy akár bevezetéséből bármikor további bizonyítékokkal is szolgálhatok.

Kardos Tibor jelentős alakja tudományos életünknek, s régebbi munkáiban bebizonyította, hogy érti az írás mesterségét is, így művei és, sajnos az azokban foglalt tévedései is, szakmai körökben s azokon kívül egyaránt hatnak. Majdnem három évtizednyi tudományos pályafutása során éppen azoknak a koroknak irodalmával foglalkozott, amelyeknek e művében, egy műfaj fejlődését végigkísérve, mintegy hosszsmetszetét igyekszik nyújtani. E munkája tehát, bizonyos mértékig, egész eddigi életművének — melynek jelentőségét méltatlanság volna lebecsülnünk — valamiféle sajátos szempontú summáját jelenti. Hogy ez az összefoglalás valóságos facies Hippocraticaként szinte *csak* azt tartalmazza, ami Kardos életművében *elhízázott*, az arra vall, hogy tudományos módszerei igen mélyreható, szervi hibákban szenvednek, s irodalomtörténetírásunk egészséges fejlődésének elemi érdeke, hogy ezekre a szerzőt s olvasóit, akik tanulság s nem félrevezetés kedvéért nyúlnak egy ismert nevű tudós munkájához, a legnyomatékosabban figyelmeztessük.

Kardos Tibor pályáját az 1930-as években a szellemtörténeti iskola híveként kezdte, s módszerei, szemléletmódja máig is ennek az irányzatnak a képviselőjévé teszik, bár ugyanakkor a felszabadulás után a marxizmus értékrendjét és terminológiáját is igyekezett valamilyen felemás módon magáévá tenni.

Nincs helyünk itt a szellemtörténeti iskola történetének részletesebb elemzésére, csupán a tárgyalt könyv szempontjából legfontosabb sajátosságaira utalunk. A szellemtörténeti módszer, létrejöttének körülményeinél fogva, lényegében a történelem *meghamisításának* módszere, olyan látszólag objektív módszer, amelynek funkciója a polgárság hamis, szubjektív illúzióinak igazolása az imperializmus korában. Az objektivitás látszatát, s ugyanakkor a valóság tényeinek ellentmondó eredményt e metódus a legegyszerűbben a *többségtől, tisztázatlan fogalmak* használatával éri el. A szándékos vagy öntudatlan fogalmi tisztázatlanság e módszer esztétikai és társadalmi kategóriáira egyaránt jellemző, s a többnyire „intuitív” módon *előre* kiagyalt konstrukciókban a tényanyag e tisztázatlan fogalmak segítségével nyeri a törvényszerű összefüggések látszatát.

Hogy mi volt Kardos szubjektív szándéka

e munkájával, arról természetesen csak ő maga adhat számot. Hogy műve objektív módszertani és tartalmi sajátosságai — feltehetően a szerző szándékai ellenére — a valóságban mely irányzat, sajnos, éppen legrosszabb fajta hagyományainak továbbélőjévé teszik, azt, úgy véljük, elégséges mértékben bizonyítottuk. Ehhez legfeljebb annyit tehetünk még hozzá, hogy senki előtt sem titok, aki az elmúlt évtizedek hazai tudománytörténetével mint marxista csak egy keveset is foglalkozott, hogy az ellenforradalmi korszak szellemtörténeti iskolája elválaszthatatlanul összenőtt az ellenforradalmi korszak nacionalizmusával. Amikor Kardos a magyar dráma kezdetét az ugor ősidőkhöz vetíti vissza, amikor a középkor és a reneszánsz magyar irodalmában az „emberi előfeltételekre” hivatkozva olyan műfajokat konstruál, amelyeknek objektív, történelmi előfeltételei a valóságban teljes mértékben hiányoztak, majd pedig e módszerének leplezésére olyan társadalmi kategóriákat vezet be, amelyeknek semmi közük nincs a marxizmus objektív, történelmi osztálykategóriáihoz (l. például a „földművelő termelési fokhoz” hasonlóan zavarossá tett *népi* és *plebejus* fogalmakkal űzött visszaéléseit), akarva-akaratlanul olyan látszatot teremt, mintha a vizsgált korokban a magyarság kultúrája és társadalmi struktúrája valahonnan az őshazából magával hozott különleges képességei folytán ugyanazon a színvonalon állna, mint az akkor legfejlettebb gazdasági alappal rendelkező nyugat-európai népeké, s így természetesen messze meghaladná a hasonló feltételek között élő környező nemzetekét. Készségesen elismerjük, hogy Kardos a szellemtörténeti iskola azon képviselői közé tartozott, akik a felszabadulás előtt e nacionalista illúziókat nem a fasizmus érdekében, hanem éppen ellenkezőleg, a népünk létét veszélyeztető német imperializmus ideológiai szálláscsinálói ellen igyekeztek felhasználni; mindez azonban mit sem változtat azon, hogy ezeknek az illúzióknak napjainkban való továbbéltetése, sőt marxistának leplezett formájukban ad absurdum „továbbfejlesztése” ma már — ismételjük, a szerző szándékaitól függetlenül — egyedül a legrosszabb fajta nacionalizmusnak tesz jó szolgálatot.

Pirnat Antal

KAZINCZY FERENC VÁLOGATOTT MŰVEI

1—2. köt. Válogatta, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Szauder József. Sajtó alá rendezte: Szauder Józsefné. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 509; 704 l. (Magyar Klasszikusok)

A Petőfi felpanaszolta „nemzet-hálátalan-ság” a Kazinczy életmű kiadástörténetében is ott kísért. Az összkiadás ma is hiányzik, gyűjteményes kiadás 80 (!) éve jelent meg utoljára, a közönség két emlékirat kivételével hosszú idő óta teljesen el van zárva a Kazinczy-művektől. A Magyar Klasszikusokban megjelent kétkötetes válogatás, több mint 1200 lapnyi terjedelmével most sokat tehet, hogy a mester alakja s hagyatéka új életet kapjon az irodalmi köztudatban.

A válogatás nehézségei, a szövegközlés módjának, a változatok szelektálásának problémái a kiadások, közlések szétszórtsága és az író műveit újra meg újra átdolgozó munkamódszere miatt a szokottnál is nagyobbak voltak. A kiadvány mégis, a szerkesztői elvek átgondoltsága folytán, mintaszerű. Bár a nagyobb lélegzetű munkák közül csak kettőt közöl teljes terjedelmében, az elmélyült mérlegelésre mutató válogatás szinte hiánytalan képet adhat. Csupán a Himfy (és esetleg a Verseghy) bírálatot hiányoljuk, mint igen jellemzőt, és a műfordításokat keveseljük a fordításnak Kazinczy programjában elfoglalt jelentőségéhez képest.

Nem-kritikai kiadásban szokatlan, de itt nagyon helyénvaló — az író klasszicista korrekció-elvét jól illusztráló — eljárás a Gessner-fordítás, a Bácsmegeyer és egy-két költemény variánsainak párhuzamai közlése. Más módszerrel, de ugyancsak tanulságosan érzékeltetik a Kazinczy-textusok alakulását a *Pályám emlékezete*, a *Fogságom naplója* és az *Erdélyi levelek* szövegébe szöveget zárójelek közt beiktatott jellemző variánsrészletek, amelyek itt-ott tartalmilag is érdekesen gazdagítják az alapszöveget. Példa ez egyúttal a kötet összeállítóinak gondosságára és tudatosságára. Sohasem mechanikusan, hanem mindig a különféle kiadások pontosságának, teljességének és a különféle szövegváltozatok érettségi fokának kritikai mérlegelése alapján választják ki a közlendő szöveget, nem egyszerűen korrigálva azt más kiadások vagy kéziratok segítségével.

A legnehezebb feladatot a levelezésből vett szemelvények összeválogatása jelentette. Hatezerből mintegy kétszáz valóban igen fontos és jellemző levél kiválogatása nemcsak magának az írónak, de korának mélységben és szélességben egyaránt kivételes ismeretét tételezi fel. Nem volt kisebb a másik nehézség sem, amely abból adódik, hogy Kazinczy ugyanarról a tárgyról, kérdésről több levelezőjének is ír egy időben, változatlanul hagyva vagy módosítva fogalmazását, esetleg mon-

dandóját is. Az ismétlések elkerülése, a legjellemzőbb fogalmazás kiválasztása nagy körültekintést követelt a szerkesztőtől, és sikeres megvalósítása igen sok, igen intenzív munkát sejtet.

A jegyzetapparátus alapos, adataiban megbízható és pontos; széles körben informál. A szerkesztők bizonyára az olvasó kezére akartak jární azzal, hogy bizonyos magyarázatokat a lap alján, másokat az egyes művekhez kapcsolódó jegyzetekben, megint másokat az egymástól különválasztott névmutatóban és jegyzet-szótárban adnak meg. A nevek magyarázata az első kötetben alfabetikus elrendezésű, a másodikban az egyes művek, levelek jegyzeteihez kapcsolódik. Mindez azonban a gyakorlatban inkább megzavarja, mint segíti az olvasót; a kötetek kezelése bonyolulttá válik. A jegyzetek ilyen fokú megosztottsága nem lehet célszerű.

Szauder József bevezető tanulmánya az első átfogó, rendszeres, elemző és a részleteket is helyükre tevő marxista Kazinczy-pályakép és értékelés. Révai József klasszikussá vált tételéből mint alaphoz kiindulva, a szellem-történeti iskolának és az „esszéíró” nemzedéknek az író-vezérben az ízlés arisztokratikus mesterét hangsúlyozó, a nemzeti felemelkedés, a polgári haladás harcosát elhalványító felfogását meghaladva, a Kőlcsey-emlékbeszéd és Petőfi hőroszi Kazinczy-képéhez közeledve alakítja ki koncepcióját. „... a lázító, szinte forradalmi tanulságot vagy a fennmaradás és alkotni akarás hallatlanul szívós, a nyomorult körülményekkel elnyomhatatlanul dacoló ideálját” rajzolja meg az íróban, akinek „személyes készenlét, jellemegység és objektív nemzeti feladat egyggyé forrottak életművében” (XI. 1.).

Hivatásához felnövésének fokozatait igen gondosan elemzi Szauder. Az első: a tereziánus teológus-jogász eszmevilágot és műveltséget fokozatosan felbomlasztó, aufklérista színezetű irodalmi-esztétikai érdeklődés, amely a Beleznay-szalomban kapott gyermekkori élmények, Bessenyei s még inkább Báróczy hatására nő fel az ifjában. Ez készíti elő a családi iskolai környezet hatására kialakult vallásos világnézete összeomlását, melynek romjain épül fel deizmusa. A vallás helyettesítőjévé az érzelmi szférában a művészi élmény válik, s ez magyarázza, hogy Kazinczynál „az ember egész egyéniségét és világképét oly mélyen leigázó szenvedélyké lesz”. (XXIII. l.) Meggyőző bizonyítéka ennek az összefüggésnek, hogy e korszakában minden jelentősebb irodalmi vállalkozása ennek a válságnak a le-

zajlásával, 1780 körül kezdődik. Ugyaninnen nyomozza a tanulmány az író józefinizmusát. A császár programjában főleg a vallási tolerancia az, ami megragadja Kazinczyt. A nemesi átlagtól elütő, európaias műveltsége, amelynek most Rousseau, Gessner, Miller *Siegwartja* lesznek uralkodó csillagzatai, a különállás, kiválasztottság öntudatával telíti. 1782-es pesti törvénygyakorlata alkalmával személyesen és annak centrumában éli át a 18. századi magyar polgárosodás (utóbb a jakobinus-mozgalomban tetőződő) első nagy hullámát. Mindez előkészíti számára az utat a valóban felvilágosult-progresszív mozzanatok is tartalmazó józsefi iskolareform támogatásához, a nemesi maradisággal szemben, és sokat megértet abból is, miért nem ismerte fel a német nyelv bevezetésében rejlő veszélyeket.

Józsefhez kapcsolja szabadkőműves-illuminátus meggyőződése is. Az *Orpheus* kezdetben ezt az eszmeiséget tükrözi, majd Kazinczy jakobinizmusának előkészítéseként gyors radikálizálódást mutat. A folyóirat második kötete már a ferenci reakció árnyékában, lényeges változást hoz: szinte teljesen elmaradnak a támadó, radikálisan felvilágosult cikkek, s felduzzad a szépirodalmi anyag, egybefogva a korszak sokrétű, tarkán kavargó eszme- és stílusirányait. Ez a jelenség „a költő lázadását jelenti be még magasabb fokon” (XLII. 1.). Szauder az 1789 és 93 között keletkezett, tíz kötetnyi fordításra gondolt ezzel (legnagyobb részét felvilágosodott, progresszív, társadalomkritikus művek), s ebben látja a második lépcsőfokot, amely Kazinczyt a jakobinizmushoz viszi. Valójában arról van itt inkább szó, hogy a polgárosodásért indított harcnak szépirodalmi eszközökkel való folytatása az ekkori kedvezőtlen viszonyok között már mintegy főpróbája Kazinczy fogság utáni programjának. Mindenesetre azok a gátak, amelyekbe Kazinczy írói tevékenysége a kilencvenes évek elején ütközött (művek betiltása, megszünt publikációs lehetőségek), az irodalmi lázadást — mint Szauder megállapítja — utóbb politikai állásfoglalássá változtatták a jakobinusok oldalán.

Érdekes és meggyőző értelmezését adja a tanulmány annak a világnézeti és izlésváltozásnak, amely Kazinczyban a börtönévek alatt végbement. A rab érdeklődése egyre inkább az antik klasszikusok felé fordul: mintegy védekezésként, sztoikus önfegyelmezésének, erkölcsi tartásának kimunkálása végett, lelki épiséget megőrző „férfias, nem csüggedő, nem életidegen regnációt” alakítva ki az antik példák. S ami annyi nehéz éven át tartalmával erkölcsi és egzisztenciális szükségletet elégített ki, az érthetően formájának bélyegét is mélyen visszahagyta a lélekben. Ez magyarázza, a történelmi körülményeken kívül, hogy börtönei után Kazinczy „a köz-

vetlen politikai cselekvés helyett a klasszicizmus sugallta irodalmi és erkölcsi ideálok megvalósításának útjára lépett.” (LIV. 1.)

Klasszicizmusában van az alapja sokat vitatott arisztokratizmusának. Szauder szerint nem igazi arisztokratizmus ez, csak „szembefordulás az uralkodó közönségességgel”. Ez a kérdés a Kazinczy—Debrecen ellentéttel kapcsolatban vethető fel a legvilágosabban. Távol legyen az Arkádia-per valamiféle felújítása, de: Szauder nem szakad el kellőképpen Kazinczynak Debrecen szellemileg homogénnek látó felfogásától. Tény ezzel szemben, hogy bármennyi is a provinciális korlátoltság a korabeli Debrecenben, ez a város — pontosabban: értelmiségének jobbjai, progresszívebb fele — adja Fazekast, bontakoztat ki sok vonatkozásban meglepően haladó kollégiumi diákköltészetet, s plántálja tovább a népiesség addig legéleterősebb hagyományát. Annak elismerésével, hogy a Kazinczy által képviselt irány lett a magyar irodalmi fejlődés fővonala, nyomatékosabban kellene hangsúlyozni: az ő és Debrecen valódi elitjének ellentétében végső soron szintézist létrehozó tézis—antitézis-pár dolgozott, amelyben Debrecen nem egyszerűen kerékkötő volt, hanem hasznos korrektívuma is a széphalmi törekvések egyoldalúságának.

A nyelvújítás vizsgálatának alapjává a tanulmány szerzője egy, már a *Tübingiai pályairat*ban bennfoglalt kettős törekvést tesz: „Az eszmék, a gondolkodás, a társadalmi öntudat megváltoztatásával modernizálni a nemzetkaraktert, s éppen ezt a nyelvi műveltséget tenni meg a függetlenség, a nemzeti gondolat alapjává. A befelé irányuló szemléleti változás igénye szervesen egybeforr a kifelé irányuló, osztrákkellenes függetlenségi tendenciával... adott esetben a nemzeti nyelv hivatalossá tételét indokolva és követelve” (LXXII—LXXIII. 1.). Igen tanulságos Szaudernak az a megfigyelése, hogy a *Tübingiai pályairat* szövegében a *Pályám emlékezetében* és a *Fogságom naplójában* utóbb szintén megírt élmények bukkannak elő, rávilágítva arra, hogy a magyar nyelv joga mellett felsorakozó érveknek a szabadságesszmékért vállalt börtönök keserű emlékei adnak mély indulati töltést.

Világképe és írói programja tisztázódásának tetőpontján a mestert Berzeviczyvel lefolytatott (és őt a reformkor politikai alap-gondolataihoz közeljuttató) vitája, a nemesi korai hazafias romantikával való összeütközését jelző bírálati (Himfy) s a *Tövis és virágok* idején mutatja be a tanulmány. Az utóbbiaknak és a Vitkovics-hoz intézett episztolának (amelyet joggal tesz Kazinczy szatirikus művészete csúcására) különösen pontos és mélyreható elemzését adja.

Ezekre az évekre esik a nyelvújítási harc első nagy csomópontja, Kazinczy addigi

ízlés- és nyelvújító elveinek összegezése és kifinomítása (Dayka-, Báróczy-életrajz). Elvei akkor még, mind a nyelvszokás és újítás, mind az eredeti szépség vagy kölcsönzés egymáshoz való viszonyának és határainak kérdésében, eléggé mérsékelték. A harcot a *Mondolat* élezi ki (amelynek lényegét Szauder nem, mint szokásos volt, igazságtalan vagy ízléstelen voltában jelöli meg, hanem polgarosodás-ellenességében), és viszi Kazinczyt szélsőségekbe. „Nem a szóújítás terén. Ezen különben is mindig józan maradt... e támadások itélő magatartását teszik merevebbé, szélsőségesebbé hitét az *ideál*ban, mely egyre távolabb szakad a nyelv természetétől és törvényeitől.” (XCVIII—IX. l.) Így jut mind közelebb a kanti idealizmushoz, így alakul ki benne az a barátait is elkedvetlenítő fensőbb-ség, diktátori öntudat, ami magában az újítók táborában is válsághoz vezet. Nemcsak az ellenfél, a dumántúliak, hanem többé-kevésbé a barátok és tanítványok is (Kis János, különösen pedig Kölcsény) egyre inkább a kibontakozó nemzeti romantika álláspontjáról bírálják Kazinczy nyelvi idealizmusát, s hangsúlyozzák az eredetiség fölényét a fordítás fölött. A nyelvújítás ekkorra (1815—18) lényegében már győzött, Kölcsény „új epocha” beköszöntéséről ír mesterének, s ez Kazinczy küldetésének végét jelzi — pozitív és negatív értelemben egyaránt. Magában „az eltökélten klasszicista ihletű és gyakorlatú irodalmár világában és művében” is romantikus válság támad (CV. l.). Feloldása kétirányú. A nyelv kérdésében a békéltető *Ortológus* és *neológus*, amelyben önmagán is diadalmaskodó tárgyalossággal és szinte végső érvénnyel jelöli ki Kazinczy a nyelvi újítás mindenkorai lehetőségeit és határait. Az eredetiség vagy fordítás dilemmájában pedig nagyértékű originálok: emlékiratainak, mindmáig legelőbb munkáinak megalkotása. Ami ezután jön, az már az elvi és művészi megmerevedés, magánéletében küzdelem a fojtogató szegénységgel. Az „új, forrongó világnak minden jelensége tiszteleg ugyan a széphalmi mester előtt, de aztán hamar kinyilvánítja magasabbra törő, igazabb — romantikus — eredetiségét. S Kazinczy szenved attól, hogy sem ő nem érti meg a fiatalokat, sem azok őt.” (CXXIV. l.)

A gondolatmenetnek ez a vázlatos összefoglalása keveset mutathat meg a tanulmány nagy értékeiből. Szauder erényei a rendkívül mély, széles, biztos anyag- és korismereten túl a komplex látásmód, amely a jelenségeket a maguk egész bonyolultságukban képes fel-fogni és ábrázolni, mozgékony és iskolázott dialektikája, a társadalom és irodalom kölcsönhatásainak árnyalatos, az imponderabiliákig lehatoló érzékelése. Kevés az olyan tanulmány, amely ennyire szervesen s ennyi finom érzékenységgel vezetett szálon van összefűzve a történelmi folyamattal, kevés az

olyan pályakép, amely ennyire következetes abban, hogy hősét mindig fejlődésében lássa, s e fejlődést a legrejtettebb motívumokig nyomozza. A tanulmány gondolatmenetének ismertetése során példaképpen kiemeltünk már néhány olyan megállapítást, amely éles megfigyelőképeségét, lényeglátását és asszociációinak eredetiségét egyszerre bizonyítja. Szinte az ideges zaklatottságig érzékeny elemző készség járul mindehhez, amelynek nem egyszer a tanulmány legjobb lapjait köszönhetjük (*Pályám emlékezetéről*, *Fogságom naplójáról*), bár, bizonyosan a kiszabott terjedelem miatt, különösen a stílári elemzés aránylag szűk térré szorul a tanulmányban.

A felsorolt erények néha visszajukra is fordulnak. A szerző analízáló hajlama erősebb mint szintetizáló készsége. A látás- és ábrázolásmód erősen komplex volta miatt egy-egy részlet már nemegykönnyen áttekinthető szövevénné válik. Nem mintha a gondolatmenet, a kompozíció bárhol is nélkülöznél a szilárdan logikus vonalvezetést, de a — bármennyire jellemző — apró részletek bonyolult összefonódó szálai néha fátolyfüggönyként mossák el a határozott körvonalakat. Talán ez az oka annak is, hogy bizonyos mozzanatok nem exponálódnak fontosságuk arányában, mintha némileg el is sikkadnának (pl. Goethe mint minta hatása Kazinczy írói, vezéri magatartásának kialakulásában, a rokokó ízlés és életvitel maradványai, a német kulturális hatás túlnyomó volta szemben a franciával).

A fejlődésrajzi módszer igen következetes alkalmazásának korrekciójaként a statikusabb szemléletű, összefoglaló funkciójú nyugvópontok szaporítása nem vált volna kárára a tanulmánynak. Összehasonlítva Szauder munkáját Halász Gábor Kazinczy-esszéjével, nyilvánvaló, hogy jóval felülmúlja azt a koncepció volumenében, teljességében, történelmi megalapozottságában, az elemzések konkrétságában és sokoldalúságában, alatta marad viszont a megalkotott kép plaszticitásában és szuggesztivitásában.

Amit stílusról mondanunk kell, az már szinte önként következik az eddig mondottakból. Nehéz veretű, gazdag, tény- és asszociációs anyagtól súlyos, nagyfokú tömörítésre törekvő, gyakran túlzásfolt mondatai művészen kimunkáltak, de néha kemény próbára teszik az olvasót s talán nem is mindig egészen indokoltan, különösen, ha arra gondolunk, hogy a Magyar Klasszikusok bevezetéseit nemcsak szakemberek olvassák.

A tanulmány ismeretében az eddiginél is nagyobb érdeklődéssel várjuk Szauder József készülő nagymonográfiáját, mert bebizonyosodott, hogy bír azzal a „pragmatikai lélekkel”, amelyet Kölcsény követelt Kazinczy igazi méltatójától.

Julow Viktor

VAJDA PÉTER: KÖLTEMÉNYEK PRÓZÁBAN ÉS MÁS ÍRÁSOK

Szerkesztette Miklós Róbert. Bp. 1958. Magvető K. 254 l. (Magyar Könyvtár)

Akit Petőfi verssel búcsúztatott, akit Erdélyi János a magyar költészetben „a romantika elsőszülöttjének” nevezett, akiről Döbrentei Budán bércezt keresztelt el, az utókor emlékezetében nem mondhat magáénak akkora tartományt, amekkora megilletné. Életrajzi adatait Széchy Károly összegyűjtötte ugyan, különös és izgalmas művének elemzésével azonban nem tudott megbirkózni, akik pedig utána nyúltak ehhez a témához, csak részleteket dolgoztak ki, vagy a korábbi megállapításokat ismételték. Így aztán hiányzik, noha nagyon elkelne, Vajda Péter filozófiájának alapos vizsgálata, a hegeli bölcsélet egyik első ismertetőjeként végzett munkájának méltatása, prózai költeményei ritmusának műértő megfigyeltése, pedagógiai törekvéseinek gondos egybevetése a kor hazai és külföldi tanügyi eszméiről; nem tanulmányoztuk eléggé nyelvújítói természetének szelíd és vadhajtásait; nem akadt senki, aki eltűnődött volna Vajda Péter érdekes, közbűlő helyzetén az irodalmi frontok között, azon a tulajdonságán, hogy egyszerre tudott jóba lenni Bajza triumvirátusával és a hatalmas szövetség ellenfeleivel; nem szenteltünk figyelmet annak az újságírói életformának, melyet Vajda Péter évekig élt, egyike amaz elsőnek, akiket tolluk táplált a magyar irodalom sovány szérűjén; nem kutattuk, hogyan került a *Világ* szerkesztőségébe, mit végzett ottan, s hogyan csöppent ki onnét; szétszórott cikkeinek, fordításainak bibliográfiáját sem bírjuk. (Taubner Károllyal közösen megjelentetett Anakreontját például Szinyeyi nem említi munkái között.)

Rosszul állunk műveinek modern kiadásával is. 1931-ben Kemény Gábor sajtó alá adta a cenzúrai rostan annak idején fennakadt *Erkölcsei beszédek*et, a *Dalhon* azonban már csupán szemelvényes felújítást ért meg Nemes Béla szarvasi tanár buzgalmából 1906-ban, s nem keltett figyelmet. A nagyközönséggel néhány antológia próbálta megismertetni nevét.

Miklós Róbertnak, aki e csekély előzmények után arra vállalkozott, hogy a rendelkezésre bocsátott 240 lapon bemutassa Vajda Péter életművét, mindenekelőtt azt kellett eldöntenie, hogy a költőt, az elbeszélőt vagy a gondolkodót részesítse-e előnyben. A magunk részéről úgy véljük, hogy Vajda Péter regénye és novellái, bármennyire fontos és érdekes kísérletek az irodalomtörténet szemében, a mai kor számára teljességgel élvezhetetlenek, a prózai költemények merész stílusújítása, valamint a cikkeik és beszédek magas gondolatai viszont ma is vonzhatnak olvasót, ezért Vajda Péter munkásságának -maradandó

javát az utóbbiak között kellett volna keresni. Miklós Róbert innen is, onnan is markolt egy keveset, s ennek zsúfolt és mégis hiányos gyűjtemény lett az eredménye.

Legjobban a prózaversek válogatása sikerült. Csaknem száz lapon bőséges izellőt kapunk *A nap szakaszai* és a *Dalhon* zenélő stílusából, a gyermek- és ifjúkori emlékeket idéző és a természet szépségén panteista lelkesültséggel rajongó prózai költeményekből. Helyeseljük, hogy a szerkesztő a tartalmi folytonosság kedvéért fölcserélte a *Dalhon* két ciklusának eredeti sorrendjét, sajnáljuk ellenben, hogy nem mutatott be legalább egy ciklust kihagyás nélkül, hogy az olvasó megismerkedhessék Vajda Péter lírai szerkesztésmódjával. Zavaróan hat ugyanis, hogy a válogató olykor a szoros egységbe tartozó párdarabokból csak az egyiket közli (a *Róma* című mellől például hiányzik a *Hellén világ*), úgyszintén zavar az is, hogy azokban a ciklusokban, melyeknek részeit Vajda Péter nem látta el sorszámokkal, az olvasót semmi sem tájékoztatja arról, milyen arányú válogatást tart a kezében, az eredeti szövegnek felé-e, negyed-e. Súlyosabb az a kifogásunk, hogy a *Szellem- és hon-dalokból* feltűnően kevés, huszonkilencből mindössze négy darab került be az új kiadásba. Hiába keressük például a 17. számút, mely a hazaszeretet korszerű, haladó értelmezését adja, vagy a 22-est, melyben a reformkori társadalom elégedetlenségét szövegezte meg, a „szörgunyás” jobbágyok fekete kenyérét, az iparos mesterek bajos keresetét, ügyvédek és úrfiak (az értelmiség) szűk erszényét panaszolja a költő. Úgy látszik, mintha a szerkesztő, míg kedvtelve mutogatta fel Vajda Péter természetpoézisének szépségeit, olykor megfeledkezett volna a társadalmi bölcselőről. Az *Imadalokból* is, furcsa, épp a 18. számú maradt ki, mely az emberi elme himnikus dicséretét zengedezi. („Az emberi elme maga nagy tündér világ. Fénylő nap benne az értelem, termékeny föld a jog, szende hold a barátság, levegő a szerelem... Hol van nagyobb szónokod, oh világszellem, mint az emberi elme?” stb.) A *Szerelme-dalok* közül leginkább a *Vihar* és a *Kunyhó* címűeket hiányoljuk, azt a két darabot, mely mintegy szociális kulcsát adja a gyermekkori emlékek sorozatának, s a szerkezeti átmenet a honadalok ciklusához. Érthetetlennek találjuk, hogy az új kiadás nem tartalmazza a *Dalhon* első füzetének szép előbeszédét, Vajda Péter ars poeticáját. Végül: miért nem közölt a szerkesztő valamit a *Dalhon* folytatásából, melynek kéziratban maradt darabjait a *Napkelet* 1857. évfolyama hozta nyilvánosságra?

A prózai költemények után a metrikus versek következnek Miklós Róbert válogatásában. Ezekre — az *Utazó magyarokat* kivéve — leginkább Vajda Péternek az a mondanása illik: „A dicsőt, a szépet, az istenit akar-ni még akkor sem szegyen, ha gyöngeségünk-től ki nem telik azt létesíteni” — ezért be is érhetjük a szerkesztő által kiszemelt tucatnyi verssel, melyek közt — jó ötlet — a kiadatlan Hamlet-fordítás három részletét is megtaláljuk.

Annál inkább vitatható az elbeszélő Vajda Péter bemutatása. Miklós Róbert a *Tárcsai Bendéből* és négy novellából ad részleteket — és mindegyikből csak részleteket. Úgy gondoljuk, jobb lett volna, ha csupán egy elbeszélést közöl, de azt egész terjedelmében (mondjuk: a *Vajkoontalát*; a *Manahor* úgyszintén megjelent a *Szöveggyűjteményben*); az így megtakarított lapokat Vajda Péter cikkeinek, beszédeinek szentelhette volna.

Mert ezekkel a gyűjtemény valóban mostohán bánt. Még a szabadságról mondott két erkölcsi beszéd közül is csupán az egyiket tartalmazza (s ezért, aki csak ebből a kötetből ismeri meg Vajda Péter írásait, nem értesülhet olyan gondolatokról, mint: „... a szabadságtul felni gyávaság” vagy „a honszeretnek semmi köze a vagyonnal” stb.); nem közli a jellegzetesen reformkori szellemű beszédet a *Nemzeti egységről*, melyet a szónok a nyelv-egység, hitegység és jogegység háromsága-ként határozott meg; elhagyja Vajda Péter igen tanulságos elmélkedését a *Szokásról*, a társadalomfejlődésre vonatkozó nézeteinek ezt a ragyogó összefoglalását, s még annyi mást az *Erkölcsei beszédek* huszonöt darabja közül (melyekből mindössze háromnak adott kegyelem) — épp az érett Vajda Péter műveit tizedeli meg a válogatás. Szinte sem-

mit sem kapunk a nagy pedagógus munkásságából: sem protestáns főiskolai tervezetéből, melyben a diákönkormányzat gondolatsírait hinti el, sem szorosabb értelemben vett nevelői beszédeiből, melyekben józan, gyakorlati erkölccsant ajánl. Sajnálhatjuk elmaradását annak a fiatalkori cikkének is, melyet *Nemzetiség* címmel a *Tudományos Gyűjtemény* 1832. évi folyamában tett közzé; legalább a nőnevelésre vonatkozó passzusa az olvasó elé kíváncskoznék. Teljesen mellőzte a szerkesztő Vajda Péter politikai publicisztikáját, melynek pedig számos darabja, pl. *Ipar* című védegyeleti buzdítása (*Életképek*, 1845) és a *Világban* megjelent cikkei közül egyik-másik, méltóbban képviselhetné volna a szerzőt, mint a kötetben helyet foglaló írás a hónap-nevek megmagyárosításáról.

Baj, hogy amit közöl, azt sem elég gond-dal közli Miklós Róbert. Szűrőpróbáink eredménye legalábbis gyanakvóvá tesz: a *Szerelem-dalok* két darabjával (*Ég és Mező*) rossz, fordított sorrendben találkozunk; a *Világpolgár* című elmefuttatásból a második bekezdés végén hiányzik egy egész mondat, alább egy tagadószó („... a nagy birodalomban rendesen nagyobb a keresetmód, mivel szabadon van ersztve a közösködés, s borzasztó határvámok nem állanak minden lépten az útba”), még odébb pedig egy *igen* helyett *is* van az új kiadásban.

Az utószó áttekinthetően ismerteti Vajda Péter főbb életrajzi és könyvészeti adatait, nem mentes azonban a tárgyi tévedésektől. (Erős túlzás az, hogy a húszas évek végén „egész sor évkönyv, folyóirat” szolgáltatta az új irodalmi törekvéseket; helytelen „Bajza Társalkodójáról” írni, hisz az Helmecczyé volt, Bajza csak segített neki.)

Lukácsy Sándor

ADY ENDRE: A NACIONALIZMUS ALKONYA

A kötetet összeállította: Koczás Sándor és Vezér Erzsébet. A bevezető tanulmányt Koczás Sándor, a jegyzeteket Vezér Erzsébet írta. Bp. 1959. Kossuth K. 302 l.

„Száznál több oka a magyarnak,
Hogy jó testvérnek vallják mindenütt,”

A Jean Jaurès emléke előtt hódoló versében (Emlékezés nagy halottra) írta le ezeket a sorokat Ady Endre az első világháború második évében, amikor a nacionalista hullám — ami ellen Ady szinte világnézeti tudatosodása első pillanatától kezdve küzdött — a különböző országok csatamezőinek lövészárkaiban állította szembe egymással Európa népeit. S ez a két sor — amely a népek testvériségének gondolatát vallotta a tömeg-örület közepette — csak egy páratlanul bo-

nyolult világhelyzetben való megismétlése volt az Ady-életmű egyik fő vonulatának: a nacionalizmus elleni küzdelemnek.

Amikor harcai során fáradtabb pillanataiban felködölt előtte a lira nagy nyugati megújítóinak a pályája — akik megengedhették maguknak, hogy csak költők legyenek és korukat csak áttételesen fejezzék ki —, mindig a magyarsága s az ebből következő speciálisan nemzeti küldetése volt az, ami nemcsak hogy megnyugtatta a választott útja helyességéről, de egyfajta magyar daccal is eltöltötte. Pedig Ady a maga magyarságát — amely az ő értelmezésében a függetlenségi

és osztályharcokat vívó magyar múltnak a saját kora haladó polgári, sőt szocialista gondolatával való egyesítését jelentette — egy rendkívül nehéz történelmi helyzetben alakította ki. Ady Magyarországa egyszerre volt félgymarmati ország Ausztriával szemben s csaknem gyarmattartó nemzet: a nemzetiségek irányában. Ez a kor szülte meg a magyar imperializmus hóbortos ábrándjait — amely 30 millió magyarról álmodozott, s az Ausztriától való függésünket a Balkán felé való terjeszkedéssel igyekezett kompenzálni —, s az Ady-korabeli magyar haladó gondolat legnagyobb nemzeti tettét: A Duna vallomását, a Magyar jakobinus dalát s Jászi hatalmas könyvét: A nemzeti államok kialakulása s a nemzetiségi kérdés-t. Ady gondolkodói nagyságát mi sem mutatja jobban, hogy bár beleszületett ebbe a magyar atmoszférába —, mégis már korán ki tudta magát vonni délibábos bűvköréből, s szembe mert és tudott szállni a közhangulattal. A magyar nacionalizmusoz való kötődése jellemző módon abban a debreceni légkörben a legerősebb, amelyre egész életében nem tud soha rosszallás nélkül emlékezni, s amikor egy függetlenségipárti lap redakciójában dolgozik, — távolodása ettől a nacionalista fertőzéstől egybeesik a polgári radikalizmus eszméivel való ismerkedésével, Váradra kerülésével. A történelem aztán mind magyar, mind világméreteken bőségesen szolgáltatott alkalmakat, hogy Ady nacionalizmusellenessége gondolatokban gazdagon kibontakozzon: a magyar uralkodó osztályon belüli ellentétek Ady korában „nemzeti” köntösben jelentek meg. A 67-es Magyarország legnagyobb belpolitikai válságának idején, 1905–1906 körül kulminált ez, s nem véletlen, hogy Ady „A nacionalizmus alkonya” c. e. kötetnek is címado írását szinte demonstrálón ekkor írta. Majd bőséges alkalmat nyújtott Adynak a koalíciós korszak a magyar nacionalizmus elleni küzdelemre, amikor is az áellenzéki, álfüggetlenségi, álhazafias politika kormányra került — s ezen a szinten lepleződött le. De Ady kora világméreteken is az első világháborút nacionalista uszítással előkészítő évtizedek kora, amikor már készen állnak a harcra és majd szembekerülő szövetségek, s amikor a Balkán-háborúkban már a világháború nagy főpróbája is zajlik. Mérhettelen szílvellenesség — s kritikátlan germánbarátság: ez az Ady-korabeli hivatalos magyar élet világperspektívájának két főszíne.

Tematikailag hallatlanul változatosak, sokoldalúak azok a cikkek, amelyekkel Ady a publicisztika nyelvén beszélőt ebbe a küzdelembe. A napi eseményeket krónikázó újságíró egyéni módján, azokhoz fűzve kommentárjait szolt hozzá a különböző ügyekhez. Így igen széles az a skála, amelyet megszólaltatott: a magyar nacionalizmus egyik promi-

nens vezéralakjának, Bartha Miklósnak kegyetlen portréját (A fekély) csakúgy megrajzolta, mint a kortárs hangadó francia nacionalistákét (G. Syveton, M. Barrès, J. Lemaitre); felfigyelt „A nagy hazugságra”, amely nálunk csakúgy, mint másutt a társadalmi bajokat az antiszemizmus demagógiájával igyekezett levezetni; meglátta „A magyar kétéfű sást”-t: a klerikalizmussal összeszővődött magyar nacionalizmust is. Ady kora — az európai nacionalizmusok szifása mellett — egyben a gymarmati háborúk ideje, amikor Kínában csakúgy, mint Marokkóban, s Dél-Afrikában éppúgy, mint Kubában már helyi háborúkban folyik a világ újrafelosztásának előkészítése: érthető hát Ady korai érdeklődése a gymarmati népek ügyei iránt, s hogy a maga igazi valójában mutatta meg a fehérember, „kultúra-terjesztő” misszióját (Hétről-hétre, 1900).

Talán azt jelenti mindez, hogy nemzeti értelemben „nihilista” lett volna Ady Endre? Korántsem, csak különbséget tudott tenni a „csaholó hazafiság” (milyen egyszerű cím, s aki csak belelapoz a kötetbe, megláthatja, hogy milyen leleményes, változatos, ötletes publicisztikájában már a címadásban is Ady l. pl.: Mely ápol s eltakar c. cikkét): a nacionalizmus s az igazi hazaszeretet: a *patriotizmus* között. Szerette hazáját: de ez a hazaszeretet nem külsőséges rajongást, sallangos műmagyarságot avagy búsmagyarkodást (Egy tiszteletes úrhoz, 86–88.) jelentett értelmezésében, mint az idejét múlt nemesi hazafiság képviselőinél, hanem a hazáért való józan, polgári munkálkodást, a kereskedelmet, az ipart állította eszményekül. „... dolgozni, gondolkodni, produkálni, gazdálkodni” — ez Ady számtalan variációban megírt, egész életében sokszor megismételt programja (69. l.). „Tanuljanak és dolgozzanak” — adta a tanácsot már Váradon az antiszemita, nacionalista hecceket csináló egyetemi ifjaknak (15. l.). „Ezek az urak mindig pihentek, csak szombaton nem. Ilyenkor a zsidót szidták. Azóta szidják a többi napon is, bár dolgozni most is csak egy-kettő tud tán köztük.” — jellemezte őket személyes emlékei alapján. Ady hát programjában a munkát állította a munkátlan, terméketlen hazafisággal szembe. S ebben világnézetének, gondolkodásának fő színe tükröződött: a polgári forradalmár Ady írta ezeket a sorokat. S ezekből a gondolataiból nőnek ki publicisztikájának olyan remekei, mint a „Mánások és püspökök uradalmá”, „Városos Magyarország”, „A serleges Magyarország”: a csenevész magyar polgárság öntudatát erősíteni akaró írásai. Ám Ady polgári világnézetű hazafiságának a nép hallatlan szeretete adott egyedi, csak a nagy plebejus-demokrata kortársai-éval, Móriczal, Kaffkával, Jászival részben egyező szint.

„...két-millió szűkölködő van, legalábbis ebben az országban, kiket az éhségtől, inségtől meg kellene mentenünk” (32—33.). Majd amikor kommentálja az 1903-as bileki tragédiát (Bilek): a nyári hadgyakorlat áldozatait, leírja azt a mondatot, amelyet csak a polgári ideológián túlélve lehetett megfogalmazni: „Mindenünk nekünk ez a piszkos, félvad, kellemetlen nép, melyet irt, pusztít, öl katoná, csendőr, osztály és állam” (74. l.). S csak innen, erről a gondolati magaslatról érthető Ady indulata: a düh fojtogatta, amikor azt látta, hogy a magyar parlament népet mentő, alkotó reformok helyett nemzetiségi gyűlölködés szításával (Szégyen, 49.) vagy Vázsonyi elítélésével foglalkozik (Menjünk vissza Ázsiába). Fájt Adynak, hogy a magyar egyetemi ifjúság „vezére” közönséges sikasztóként lepleződött le (Kecskeméthyék, 29. l.). „Valójában pedig fáj, nagyon fáj nekünk ez a gúnyolódás... Érezzük a nagy szégyen súlyát, mely sok száz jobb sorsot érdemlő, félrevezetett fiatal ember lelkét kell hogy most betöltsse.” (29—30.) Ady fájdalomról is elmondhatjuk azonban, amit Lenin írt Csernyevszkijéről: „...ezek a szavak a haza iránti őszinte szeretet szavai voltak, azé a szereteté, amelyet szomorúsággal töltött el a forradalmiság hiánya a nagy orosz nép tömegeiben.” (Az irodalomról, 167. l.) Ady világosan tudta, hogy a nacionalizmus különböző értelmezése körüli vitákban a magyarság jövőjéről van szó.

Tisztán látta az uralkodó osztályok nacionalizmusának valódi célját: „...megerősíteni Magyarországon a későre itt ragadt, klerikális és feudális uralmat.” (23.) S nem tett mást, mint a maga megfogalmazta kötelező attitűdöt valószínűsította meg saját publicisztikájában: „Halált érdemel az az ő, ki nem jelzi a sötétségből előtörő ellenség közeledését” —, ahol a sötétség egyben a klerikalizmus nacionalista színezetű előretörését is jelentette. Mert Ady gondolatai mélyén az az aggodalom szorongott, amit a hangosan nacionalista egyetemi Nemzeti Párt akciói láttán egyszer így fogalmazott meg: „Mi lesz, ha e nemzetiekből alakul ki Magyarország jövő társadalma.” (Nemzeti Párt, 11.) Kérdőjel nélküli, állítómondatban írt aggályát alaposan igazolta ezeknek az ifjaknak a felnőtt útja: a magyar dzsentroid középosztály 19 utáni magatartása. Ez a prófétai attitűd írta le vele a sajtótörvény 1903-ban történt megszűrése alkalmából: „Egy év múlva több újságíró lesz a börtönben, mint szabadon, aminek persze örülni fog a junker-Magyarország. Csak jó késsön fogja megsíratni ezt az örvendezést.” (72. l.).

A történelmi osztályok országyeszejtő vakságának évtizedeiben alakult ki Ady nacionalizmusellenessége: a „honkanászok, honkupecok” garázdálkodásának idején — akik

egyszerre járatták le a merev Habsburg-germán barátsággal az entente előtt tekintélyünket, s idegenítették el tőlünk a nemzetiségeket — fogalmazódott meg ez a nagyszerűen humánus eszmévilág, amely képessé tette Adyt, hogy a legnagyobb megrázkódtatások idején, a világháború hitet, emberséget próbáló éveiben internacionalista maradjon: el tudja magát határolni a nacionalistává züllött Gogától, s testvért lásson a sáncárok tulsó oldalán szenvedő francia nép békéért küzdő nagy fiában, Jean Jaurès-ban.

*

Már a tartalmi elemzés meggyőzhetett bennünket, hogy az összeállító Koczás Sándor és Vezér Erzsébet körültekintő munkája következtében egy gazdag anyagú kötet került a kezünkbe. Ragyogó ez a könyv így együtt: sokoldalúan mutatja meg Ady nacionalizmus elleni harcát és igazi hazaszeretét. Helyes, hogy az összeállítók nemcsak direkt beszélő cikkeket vettek fel (Muri nélkül). Ezt a vonulatot gazdagíthatták volna még egy-két szinten nem expressis verbis érvelő Ady-írással: „A belgák” vagy „Barta Lajos könyve: Az élet arca” c. cikkekre gondolok, amelyek rejtetten vagy nyíltabban a zsidókérdéssel foglalkoznak. El lehetett volna hagyni viszont Ady igen problematikus japán-szimpatiajáról tanúskodó írását, „Magyarul is tudnak”, mely ma már igen gazdag jegyzeteléssel volna csak érthető — és menthető. A „Repakapálás” c. Ady-novella figyelmeztet, hogy talán Ady e műfajú írásából — pl. a román környezetben játszódó, román alakokat szerepeltetőkből vagy a többiekből — lehetett volna még válogatni (Zenóbia faluja, Abd el Kader). Szerencsés ötlete volt a szerkesztőknek az Ady Duna-táji megbékélést hirdető eszméire visszhangzó írások összegyűjtése. A kötet igazi trouvaille-je: a Névtelen sorok c. Ady-írás kiemelése a Nyugat-beli névtelenségéből. Az Erdélyben megjelent Vallomás a patriotizmusról mellett ezzel a tartalommal méltán reprezentálja ez a kötet Ady nacionalizmus elleni harcát.

Vezér Erzsébet magyarázó jegyzetei méltán állíthatók a nagyszerűen jegyzetelt A fekete lobogó és a Válogatott tanulmányok és cikkek hasonló apparátusa mellé: az ő munkáját dicséri a mértéktartó jegyzetanyag, s hogy nem szenved „elefántbetegség”-ben a kötet. Egyben az is, hogy a jegyzetapparátus önállóan is érdekes olvasmány. (Kiemelkedően jó jegyzetek: A nagy hazugság, 262. l., a Tanulságok, 264. l., Nacionalisták, 266. l. megmagyarázása, vagy a tényszerűen gazdag Ideális öröletek, ill. Válasz Tóth Bélának jegyzete stb.) Két esetben olvastunk volna szívesen bővebb jegyzetet,

illetve értelmezzük másként Ady szövegét: az István király országa kapcsán — amelyben azt írja Ady, hogy „Hódításra képtelen a nemzetiségekkel szemben”, — majd később: „nemzetiségi politikánk gyávább mint valaha”. A bevezető tanulmány mellett is jó lett volna egy részletes kitérés Ady nacionalizmus körüli cikkeinek erre a legérzékenyebb térréumára; a *Vallomás a patriotizmus c.* Ady cikk viszont abban a légkörben született, amikor Tiszák is megpróbáltak valami fajta békességet teremteni legalábbis a románokkal. Ady jól látta e gesztus álságát, mégis a magyarság egyfajta védelmét is belelátta, hisz a számára legdrágább Erdélyért történt ez. Kínzó dilemmáját így fogalmazza meg: „De itt már azt is muszáj feltennem, hogy egy aulikus ősi magyar gróf, ki tavaly még minden nyugtalan magyart leöletett volna, véletlenül nem a maga kiskirályságát védi, hanem a magyarságot. Valószínű, hogy nem sok akad-

na ilyen, de akadna, s harcolhatok-e én akkor ezekkel, akik a veszedelem múltán megint azok lennének, akik voltak?” A jegyzetíró Károlyi Mihályra utal, világos azonban, hogy Ady Tisza Istvánra gondolt, akinek nagyapja volt a hírhedt reformkori adminisztrátor, s aki az előző évben, 1912. V. 23-án akart halomra öletni minden nyugtalan magyart. „Ady forradalmi patriotizmusa”: ezt a címet adta Koczás Sándor kötetnyitó tanulmányának, amely időrendi keretbe ágyazottan tájékoztatja az olvasót, s amelynek erőssége, hogy látja a nagy fordulót, az 1905—6 körüli nagy csatározásokat, amikor kijegecesedik Ady forradalmi patriotizmusa. Értékes hozzájárulás egyben ez a bevezetés ahhoz a vitához, amelyet az Irodalomtörténeti Intézet kezdett el „A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében” téma kapcsán. (I. OK. XVI. 1—4. 1—192.)

Varga József

*

Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László, fordította Ábrányi Boldizsárné, Makkai László, Mezey László, Pataki János. Bp. 1960. Gondolat K. 451l. (Nemzeti Könyvtár).

Történeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős XI—XIV. századi politikai és magánlevelezésünk mintegy 200 darabjának, valamint — bevezetéssel — Johannes Lemovicensis *Libellus de dictamine* c. műve egy részének magyar fordításban való közzététele.

Mezey és Makkai bevezetése világosan és szellemesen tájékoztatja az olvasót a középkori levelezés általános és speciálisan magyarországi fejlődéséről, a tartalmi és formai megfigyelni valókról. Ez utóbbiak megfigyelésére különösen is ösztönöz a *Libellus*, habár kérdéses, hogy ez a XIII. századeleji, Franciaországban íródott mű a *maga helyén* van-e egy olyan levélgyjűtemény élén, melynek harmada XI—XII. századi darabokat tartalmaz. De mert e fordítás a *maga nemében* nyereség, nem bántuk volna, ha az elhagyott részeket (*De quatuor elementis corruptivis... és De transformatione...*) is olvashatnánk a kötetben, vagy legalább az utolsó fejezetből is készült volna kivonat; így azt hiheti az olvasó, hogy „A fentiek összefoglalása” csakugyan zárja a *Libellust*. (Helyet inkább a szépirodalmi és a képzőművészeti bibliográfiával lehetett volna megtakarítani, melyek sem általános, sem szakérdeklődést nem elégítenek ki.)

A levelek a XI—XIV. századi magyar közélet elsőrangú és legközvetlenebb forrásai helyenként azonban a magánélet világára is fényt vetnek. Ez a kettős jelleg a kötet felosztásán is tükröződik, amikor a szerkesztők kisebb koregységeken belül az anyagot politikai és magánlevelezés csoportjaira osztották föl. Persze, a dolog természeténél fogva a határ nem vonható meg élesen: az uralkodó és uralkodó osztály számára a politika a középkorban mindig magánügy is, míg a magánélet, a hűbéri-személyes kötelek révén egyúttal közélet is. Talán ez is egyik oka annak, hogy a levelek stílusa mindig egy kissé személytelen, „fennkölt”, amire, más szempontból, Mezey igen meggyőzően mutat rá bevezetőjében. Csak sajnálhatjuk, hogy épp középkori állami és társadalmi rendünk kialakulásának korából oly kevés levéllel rendelkezünk, és ezeknek is jórészt csak címzettje magyar.

A kötet értékét elsősorban tartalmi szempontból kell megmérnünk, helyesebben a fordítás helyessége, pontossága szempontjából; a Bevezetés is (25. l.) utal erre, ami — forrásanyagról lévén szó — indokolt és természetes. Sajnos egyes daraboknak az eredeti szöveggel való összevetése nem győz meg bennünket ez elv feltétlen alkalmazásáról. (Az egyes darabokról nem tudjuk, ki a fordítójuk.) Néhány észrevétel:

A *Libellus* fordítója nem vette tekintetbe Horváth Konstantin szövegkiadásának corrigendáját (Johannis Lemovicensis... opera omnia. Veszprém, 1932, I. 64—66. l.), pedig ő

több fontos javítást eszközöl a már kinyomott szövegen, egy XIII. századi kézirattal alapján. Forrása ez is sok hibának, ill. kényszerkonjektúrának. (Pl. a 61. l. Seneca-idézetében: „azt tartom bölcsnek, kinek *nemcsak* szavain érzik a bölcsesség”; a korigált latin szövegben: „sapientem existimo, cuius *opera, non cuius* verba sapientem”). Fordítása a válaszféltékos latin szöveghez képest nehézkes, helyenként érthetetlen (pl. 52. l.: „Ezután már a szóban tett *leleményesség* bemutatásán fáradozunk”, holott a latin ezt mondja: „deinceps *inventioni* *propositae* insistamus”, tehát: „ezután a *célul* *kitűzött* *leleménnyel* foglalkozunk”). A 46. lapon a *cursorokról* szólva azt olvassuk, hogy a *dactylus* olyan versláb, „amelynek utolsó előtti szótagját *nyomjuk, hangsúlyozzuk*”. A latin ennek épp a fordítottját mondja: „cuius penultima syllaba *deprimatur vel gravatur: leeresztjük vagy hangsúlytalanul ejtjük*.” Hangsúlyozni ui.: „*elevare*” (uo. kétszer is). — Az ugyanitt bemutatott *planus* a felcserélődött szörend miatt elvesztí ritmusát: „*quatenus nobis expectatam pecuniam mittatis*”. Helyesen: „... *pecuniam expectatam mittatis*”. (Vö. Horváth K. kiad. 11. l.) — A „*laicalis*” soha nem jelent „*világi pap*”-ot, hanem „*világi ember*”-t (= *saecularis*) (56. l.) — Az „egész *dictamen*” nem „*mosolyog*”, hanem „*tetszik (aridit)*” (58. l.) — A 60. l. Constantinus és Konstantinja helyesen „*Constantius vel Constantinus*”. — A következő lap „*szülőtte földét*” helyesen: „*szülőföldjét (terram nativitatis suae)*”...

A levélkiadások használata és jelzése nem következetes. A fordító hol a levél után jelzett kiadást használta (pl. 9, 20, 56, 64. sz.), hol a jegyzetekben megadott kiadást (pl. 2, 12. sz.), esetleg mindkettőt, de nem jelezte. Itt jegyezzük meg, hogy a 9. sz. levél megadott kiadása rossz (vö. Fraknoi, Szent László levele a montecassinói apáthoz, 279. l. 1. jz.), a 12. sz.-nak nem Fejér vagy Wenzel a legjobb kiadása, hanem Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae etc.* II. 1., a 16. és 102. sz.-t nem Fejér adta ki, hanem Wenzel *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuat* VI. 103, ill. XII. 310. lapokon.

Az eredetijükkel összevetett levelek alapján pár félreértést szeretnénk korigálni, csak a rövidbekeket. 2. sz.: a „*quibus in fide dubitantibus*” nem: „*hitükben kételkedtek*”, hanem (az ereklje), „*hitélet*” vonták kétségbe”. — 8. sz.: a „*quemadmodum religiosa potestas debet*” nem: „*ahogyan azt az egyházi hatalom megköveteli*”, hanem: „*ahogyan egy vallásos (=keresztény) hatalmasság köteles*”. — 9. sz.: a „*victoriosae ... contra barbaros pauca manu dimicuisse*” nem: „*segítették győzelemre gyenge karomat a pogányok ellen*”, hanem: *harcoltam kiz seregemmel győzelmesen a pogányok ellen*. — Ugyanott a „*sed veritus sum*” nem: „*de úgy értesültem*”, hanem: „*de attól*

jélek”. (Egyébként is rossz az egész mondat!) — 10. sz.: a „*derelectis salutis suae pastoribus*” nem: „*üdvösségének pásztoraiktól elhagyatva*”, hanem ellenkezőleg: „*elhagyva üdvösségének pásztoraiktól*”. — 12. sz.: a „*quando nec litteris nec legato vestris ... respondimus petitionibus*” nem: „*amiért sem leveletekre, sem követeknek nem adtunk választ*”, hanem: „*amiért sem levélben, sem követ útján ... követeléseikre nem válaszoltunk*”. — 14. sz.: a „*parati estis ... etiam impendi*” (vö. II. Cor. 12, 15 l) nem: „*kész vagy ... fűggeni is*”, hanem „*kész vagy ... dldozattá is válni*”. — 50. sz.: a „*pedites nihil possunt*” nem: „*gyalogolni nem tudnak*”, hanem: „*gyalogosokként nem érnek semmit*” (ti. a tatárokat). — 53. sz.: a „*totusque conventus eiusdem loci ... in Hungaria commorantes*” nem: „*az ő ... konventje Magyarországon*”, hanem: „*és ugyanazon hely (ti. Száz Mária monostora) Magyarországon tartózkodó konventje*”. Ugyanott az „*omniaque feraliter per circuitum exterminando, nulli parentes sexui*” nem: „*mindent kitergetve körös-körül, nem kegyelmezve a nemeseknek sem*”, hanem: „*mindent kitergetve a vidéken elpusztítva, nem kegyelmezve egyik nemnek sem (= sem férfinak, sem nőnek)*”. — 62. sz.: a „*consulens ... indemnitati pauperum et cruori, famae* (l) *pariter et honoris*” nem: „*tekintettel ... a vérontástól és éhségtől sújtott szegényekre és a tisztességre is*”, hanem: „*tekintettel ... a szegények nyugalmára és testi épségére, nemkülönben (saját) hírnevére és tisztességére*”. Ugyanott az „*emenda*” nem „*megjavulás*”, hanem „*kárpótlás, bírság*”. — 64. sz.: a „*filialem oboedientiam cum pedum osculo beatorum*” nem: „*fiúi engedelmisséget és lábsókot a szenteknek*” (?), hanem: „*fiúi engedelmisséget szent lábaidat csókolva*” (a pápának járó középkori alázatos tiszteletadás jeleként). Ugyanott a „*sanctitas vestra, cui est ignoscendi gloria derelicta*” nem: „*Szentségték, akinek épp az a dolga, hogy az elhanyagolt érdemet észrevegye*”, hanem: „*Szentségték, akire a megbocsátás dicsősége hárult*”. — 103. sz.: a „*Priori ... heremitarum ordinis sancti Augustini*” nem: a *pálos*-remeterendiek perjeljének”, hanem: „*az ágostonos remeterend perjeljének*”. (Az ágostonosok kb. 10 évvel a pálosok után alakultak, és a XIII. század utolsó évtizedeiben sok házuk volt hazánkban is!) — 105. sz.: a „*castra ... sunt metati*” nem: „*tábornak bontani*”, hanem „*tábornak verni*”. (A kiemelések tőlem. A latin idézeteket klasszikus helyesírással közlöm.)

Eme, még bővebben is idézhető félreértések ellenére, örülünk a megjelent fordítás-gyűjteménynek. Várjuk folytatását, remélve, hogy a továbbiakban a fordítók és a *lektorok* pontosabb filológiai munkát fognak végezni.

Boronkay Iván

Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Bd. I. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen unter Mitwirkung von Gyula Décsy herausgegeben von Julius von Farkas. Wiesbaden, 1958. Harrassowitz. 38, (257) S. (Ural-altaische Bibliothek VI.)

A korszerű irodalomtörténeti kutatásnál elégtelenek a másodkézből vett forrásszövegek, különösen középkori kódexek esetében, ahol egy tévesen vagy bizonytalanul feloldott rövidítés, paleográfiai hűségre törekvő publikációból is elmaradó mellékjel stb. már tévútra vezetheti a kutatókat. Az egyetlen elfogadható közvetítő megoldás a minimális hibalehetőséget nyújtó fényképezés. Hazai magyar nyelvű kódexeinknek a *Codices Hungarici* sorozatban való faksimile-kiadása 1942 óta ma sem szünetel, így a Münchener-kódex mostani hasonmás-kiadása, sorozaton kívül is, valósággal csatlakozik a többiekhez.

A két kötetre tervezett, de Farkas Gyula 1958-ban bekövetkezett halála miatt — úgy látszik — törzsban maradó mű első kötete a bevezető tanulmányt (a kódex keletkezése, sorsa, jellemzése, leírása, kiadásai, a róla szóló bibliográfia) és magát a szöveget tartalmazza. A másodikban kapott volna helyet a forrásul szolgáló Vulgata párhuzamos szövegrészeivel együtt a nyelvészeti és stilisztikai jegyzetanyag.

A kitűnő faksimile lehetővé teszi az egybevetést Volf György kiadásának textusával (Bp. 1874. Nytár I.). Kiderül, hogy Volf olvasata általában pontos ugyan, de következetlen rövidítésfeloldásaival, önkényesen elhagyott, vagy az egységesség kedvéért más-képpen feltüntetett diakritikus jeleivel végeredményben az általánosságig elmosa a kódex sajátos írásmódját. Mindezek most már nem jelentenek problémát a kutatás számára.

Irodalomtörténeti szempontból is hozott újat a kötet. Volf annak idején még ezt írta: „... az eredetinek 15. lapja alján későbbi kéztől olvasható: „Johannis Widmestadij” szavak megnevezik birtokosát is. De Widmestadius ... nem első gazdája. Hogy előtte kik bírták, s ő mi módon jutott hozzá, nem tudni.” (i. m. XXI.). Farkas — 1957-ig bezárólag a legújabb magyar szakirodalom teljes ismeretében — mindezekre válaszolni igyekszik bevezetőjében. Szerinte Johann Albrecht Widmanstetter előtt a kódex tulajdonosa Nádasdy Tamás volt (*Tamás Nádasdy als möglicher Vermittler*. S. 6—12.). Így érvel:

A XVI. század első felében nem volt egy-egy helyesírás. A kancelláriai gyakorlat mellett — többek között — használatos volt a huszita szisztemára visszamano rendszer, amely a latinból hiányzó hangokat a magyarban diakritikus jelrendszerrel adta vissza. Ez

a hangjelölés legtisztább formában a Münchener kódexben lehet fel. A huszita szisztema nem tudta kiszorítani a kancelláriai helyesírást, s az 1530-as években már a ferences kolostorokban is csak szórványosan alkalmazták. Krakkóban, Bécsben 1527 és 1530 között kizárólag kancelláriai helyesírással nyomtattak. Sylvester és Dévai Bíró (a két Nádasdy-patronált) krakkói nyomtatványai is ezt követték. Annál feltűnőbb viszont, hogy Sylvester *Új Testamentuma* a huszita helyesírást alkalmazta. A változás okát — Farkas szerint — Nádasdy személyében kell keresnünk. A nádor levelei valóban a Münchener-kódexre emlékeztető helyesírással íródtak (ezekben is ott van pl. a ž hang s jele), s nyilván a könnyebb olvasat kedvéért nyomatta Sylvesterrel is így a bibliafordítást. Ehhez a szisztemához azonban csak úgy szokhatott hozzá, ha eredeti példánya vagy másolata volt a Münchener-kódexből (ez utóbbit Knieza nyomán feltételezi Farkas). A kódex sorsáról való ismereteink nem zárják ki egyik lehetőséget sem.

1466-tól a kézirat Moldvában vagy mindezen Erdélyben lehetett. Nádasdy, azonkívül, hogy kapcsolatban állott a moldvai vajdával (ki viszont János király hűbérese volt), 1529—1530-ban maga is járt Erdélyben. Valószínű tehát, hogy a Münchener-kódex itt és ekkor került tulajdonába, akár úgy, hogy sógorától kapta, akár Moldvából hozatta meg magának. Érdekes ehhez még hozzátenni, hogy Perényiné ekkortájt fordíttatja épp Nádasdy huszti várában Komjáthy Benedekkel *Szent Pál leveleit* magyarra, s ez a tény is kétségtől hatással lehetett a magyar nyelvű kultúra előszeretettel támogató főúrra.

Hogyan került a kódex Bécsbe? Widmanstetter és Nádasdy ez időben a királyi tanács tagjai voltak, korábban pedig együtt töltötték egyetemi éveiket Itáliában. Személyes ismeretségük és barátságuk tehát már hosszabb időre nyúlt vissza. Widmanstettert érdekeltek a tudományos kérdések is (ez időben szíri bibliafordításon dolgozott), s mint Wolfgang Lazius írja, Sylvester János magyar-heber nyelvhasználatára hatására később a német nyelv heber rokonságát készült ő is bizonyítani. Kétségtelen, mondja Farkas, hogy amikor Nádasdy a Münchener-kódexet neki ajándékozta, nemcsak örömet akart vele szerezni, de felhívni Widmanstetter figyelmét a magyar és heber nyelv állítólagos rokonságára is.

Az elmondottakból látható, hogy Farkas Gyula egész sor feltételezés támogatja ugyan elképzelését, viszont egyetlen perdöntő adatot sem tud felhozni a maga igazá mellett. Ő ugyan annak szánja a huszita jellegű helyesírás kölcsönös meglétét Sylvester nyomtatványában és Nádasdy magánlevelezésében, kü-

lönös tekintettel a ž-re. Ez az argumentum azonban meglehetősen ingatag alapon nyugszik, és könnyen eleshetik, ha a mainál jobban fogjuk ismerni XVI. századi magyar nyelvű kéziratok emlékeink hangjelölését. Általában azt mondhatjuk, hogy Farkas Gyula érvei nem valószínűsíthetők ugyan, de mai ismereteink inkább contra, mint pro bizonyítanak vele kapcsolatban. Varjas Béla ellenvetéseinek (Kísérő tanulmány Sylvester *Új Testamentumának* kiadásához, Bp. 1960. 19–20. Bibliotheca Hungarica Antiqua, I.) túlmenően azt is meg kell mondanunk, hogy nem evidens a kódex útjának megrajzolása sem. Ha Nádasdy közvetítő szerepét nem feltételezzük, akkor is találunk magyarázatot arra, hogyan jutott a Münchener-kódex Bécsbe, későbbi tulajdonosához, mert Widmanstetter 1553. április–május hónapokban maga is járt Erdélyben, Georg Utjesenović meggyilkolása miatti kihallgatások idején. A hipotézis láncolatból néhány teljesen megalapozatlan és felesleges feltevés el is maradhatott volna. Pl.: Nádasdy ki akarta adni (?) a Münchener-kódexet, de Sylvester régi szöveg helyett inkább új munkát akart közzétenni (?) (S. 9.); vagy annak a kérdésnek „megoldása”, hogy Nádasdy eladta-e vagy elajándékozta-e a tulajdonában levő (!) kódexet, — hisz a megoldásig nem vitt probléma még mindig az, hogy birtokolta-e egyáltalán? (Vö. S. 12.)

Végző összegezésül annyit mondhatunk, hogy Farkas Gyula álláspontja Nádasdy szerepét illetően, a művelődéstörténeti összefüggések fényében, még akkor is elgondolkoztató, ha nagy mértékben kérdéses.

V. Kovács Sándor

Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde. Drámai költemény. Az utószót írta: Szauder József. Bp. 1960. Magyar Helikon. 243 l.

Nemrégén új díszkiadásban jelent meg Vörösmarty klasszikus munkája Szauder József magvas kísérőtanulmányával, amely túkrözi romantika- s vele együtt Vörösmarty-felfogásunk módosulását az 1955-ös realizmus-vita óta. Ekkor Baróti Dezső és Juhász Géza a *Csongor* még egyértelműen realista alkotásként értékelték, de Tóth Dezső azóta megjelent Vörösmarty-monográfiája már nem azonosította magát az ilyen szimplifikáló ítélettel, s ezzel az álláspontjával egy lépést tett a helyes megoldás felé. Mindamellett a magyar romantika problémái mindmáig nyitott kérdést jelentenek irodalomtörténetírásunknak.

Szauder az eddigi kutatások eredményeivel összhangban kijelöli a *Csongor és Tünde* helyét a *Zalán futás*tól a *János vitéz* felé vezető úton, majd utal az 1825–31 között írott művekre, amelyekben már benne van

a *Csongor* képkinésének és meseszimbolikájának magva. Szemléletes példákon keresztül dokumentálja Vörösmarty hőseinek elvágyódó jellemét, s érdekes stílusösszehasonlítást végez a *bujdosók* c. drámával. A továbbiakban újszerűen foglalkozik a drámai költemény népi világát megtestesítő alakokkal. Ennek kapcsán meggyőzően mutat rá az ábrázolás életképszerű vonásaira, egyszerűsége intve attól, hogy ezek jelentőségét túlsúlyozva a *Csongor és Tünde*ben az egysegesen realista ábrázolás korai darabját lássuk.

A kiadvány jellegéből adódóan Szauder tanulmánya természetesen egészen más célokat kíván megvalósítani, mint hogy irodalomtörténeti problémákat oldjon meg, mégis úgy érezzük, hogy számos részletkérdésben behatódó kutatásra ösztönöz.

Heverdle László

Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. Akadémiai K. 429 l.

A magyar történetírásban már sokszor felvetett, de kellőképpen még meg nem oldott problémát ez a mű a lehető legnagyobb teljességre törekedve igyekszik bemutatni. A kérdés történeti fejlődését kitűnően bemutató fejezetek ismertetése itt nem lehet feladatunk, figyelmünket a könyv negyedik, utolsó fejezete kelti fel, mely „Irodalmi életünk és a lengyelek” címen az egész korszak irodalmi elemzését adja. Bemutatja a lengyel költészet egykorú magyar visszhangját, majd felsorolni igyekszik azokat a magyar műveket, amelyek lengyel témájúak. Nyilvánvaló, hogy a történésznek ezzel a fejezettel nem volt más célja, mint hogy alátámassza, kézzelfoghatóbbá tegye egész könyvének mondani valóját. Az irodalom ebből a szempontból mindössze pusztá illusztrációs anyag, s ezért e könyvben nincs is olyan nagy szerepe, mint amelyet joggal elvárhatnánk tőle. Költőinknek, esszéistáinknak, irodalomtörténészeinknek és a lengyel kultúrának a viszonyát Kovács sokkal vázlatosabban dolgozta fel, mint a társadalmi, politikai, a gazdasági vagy éppen hadtörténeti kérdéseket.

Ha el is ismerjük, hogy Kovács Endrének, a történésznek e művében elsősorban társadalom- és politikai történeti problémákat kellett megoldania, azért mégis meg kell jegyeznünk, hogy az irodalom háttérbe szorítása nem segíti elő a teljes kép kialakítását. Hiszen a reformkor költészete mind nálunk, mind a lengyeleknél szerves tartozéka annak a nemzeti harcnak, amely Kovács könyvének a középpontjában áll. Ha a kor társadalmi és politikai fejlődésrajza rokonvonásokat állapít meg a két nemzet élete között, akkor e rokonvonásoknak a költészetben is tükröződnie

kellett. Kár, hogy Kovács nem szentel ennek elég figyelmet, nem aknázza ki eléggé sem a mikrofilológia eddigi kutatási eredményeit, sem pedig a magyar irodalomtörténeteseknek a közelmúltban közzétett Mickiewicz- vagy Słowacki-elemzéseit. Az író politikus, illetőleg népnevelő magatartása, a műfajok rokonsága, az a tény, hogy a lengyeleknél is, nálunk is az epikus költemény divatozik még akkor is, amikor másutt a verses elbeszéléseket már a regény váltotta fel: — olyan kérdések, amelyeknek behatódó elemzése a történeti képet is élesebbé tudta volna tenni, és erősebben tudta volna hangsúlyozni Keletközép-Európa népeinek rokonságát.

Minderről máshol részletesebben fogunk szólni. Itt inkább csak azt hangsúlyozzuk, hogy Kovács Endre szép, gazdag monográfiája fontos, úttörő lépés afelé a társadalompolitikai és kultúrtörténeti szintézis felé, amelyet Keletközép-Európa népeinek múltjával kapcsolatban a magyar tudománynak — szomszédainkkal karöltve — a közeljövőben kell elvégeznie.

Sziklay László

Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. Bp. 1958. Akadémiai K. 47 l. (Nyelvőr Füzetek 6.)

Ferenczy Géza azt — az egyébként soha kétségbe nem vont — véleményt igazolja, hogy Arany stílusművészetének titka egyszerű a spontán törekvés a választékos írói kifejezésre, másrészt a magyar nyelv tudatos használata. Munkája során nemcsak az Aranytól származó, nyelvészettel kapcsolatos adatok számbavételekor törekedett teljességre, de általában is igyekezett mindazokat a tanulmányokat és szétszóró megjegyzéseket összegyűjteni, amelyek Arany János nyelvészeti ténykedésével fűgnek össze.

A füzet szerkezetileg két részre oszlik. Az első, bevezetésnek szánt rész Arany és a korabeli magyar nyelv kapcsolatának problémáit tárgyalja, — kissé széteső módon, hat alcímre bontva a fejezetet (A költő és szívügye: a magyar nyelv; Arany és a korabeli magyar nyelv állapota; Arany és a korabeli magyar nyelvtudomány; A nyelv és a költő; Arany és a Nyelvőr; A népi és a régi nyelv.). A második részben a hagyományos nyelvtani felosztást követve (Hangtan, szótan, mondat-tan) rendszerezi anyaggyűjtését.

Művére általában az jellemző, hogy kevés benne az eredeti gondolat. Ahol csak teheti, idéz: Aranytól, kortársaitól (Szarvas Gábor, Budenz József stb.), ill. a kérdés szakíróitól (Simonyi, Riedl, Gombocz stb.).

Ferenczy Géza munkájában jó nyersanyagot találhat mindenki, aki Arany Jánosnak nemcsak nyelvtudósi munkásságával, de — irodalomtörténeti igénnyel — stílusával kíván foglalkozni.

Tinn Mária

Mikszáth Kálmán 1847—1910. A bevezető tanulmányt írta és a dokumentumanyagot összeállította: Bisztray Gyula. Bp. 1961. Magyar Helikon. 199 l. (Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai 5.)

Új irodalomtörténeti műfaj honosodott meg nálunk az elmúlt évtizedben: a fényképekkel, korabeli dokumentumokkal szerkesztett pályakép. A képes albumoknak az a sorozata, amelynek ötödik köteteként a Mikszáth-könyv jelent meg, nem a szaktudomány számára készült. Az írói pálya képszerűen ábrázolható emlékeiből ad gondos válogatással készített gyűjteményt az olvasóknak. S ezen a helyen nem a publikált dokumentumanyag miatt tarthat számot érdeklődésünkre, hanem mint az író életútját újszerű eszközökkel bemutató sajátos műfaj-változat.

Bevezető tanulmányában Bisztray Gyula úgy ismerteti Mikszáth élettörténetét, írói működésének főbb adatait, hogy megvilágítja az élmények és témák, motívumok összefüggéseit, tudományos igénnyel s ugyanakkor világos, népszerű formában tájékoztat írásművészetének legfontosabb kérdéseiről. Közli a kötet Király Istvánnak Mikszáthról tartott emlékbeszédét is. Az író egyéniségét, művészi útja ellentmondásait elemezve a marxista irodalomtudomány Mikszáth-portróját rajzolja meg Király; rámutat az életműnek a felszín alatt húzódó rejtett szándékaira, s az író kritikai realizmusának főbizonyítékát abban jelöli meg, hogy Mikszáth meg tudta teremteni a korabeli félfeudális magyar világ típusait.

A könyv képanyaga Mikszáth életének külső eseményeiről ad számot. A látás érzéki közelségébe hozza s megeleveníti az egész írói pályát. Látjuk a szülőföld és az ifjúkor emlékeit, az indulás biztató reményeinek szétfoszlását, majd az egymást követő arcképeken a pályakezdet súlyos évein túljutott, immár beérkezett, ünnepezt író. Képeket hozzátartozóiról, lakásairól, műveinek különféle kiadásait, azok régi illusztrációit stb. Aki e képeket ismeri, annak az életrajz tényei nem pusztán adatok többé: vizuális emléke is van az íróról, környezetéről és a korról, az időben már távoli életformáról. Nemcsak az iskolai irodalomtanítás számára fontos ez — amely bőséges szemléltető anyagot kap az író élő alakjának felidézéséhez —, kedves ajándék Mikszáth olvasóinak is. Aki egy nagy író vonzaskörébe kerül, nemcsak a művet csodálja, hanem az alkotót is, és minden emlék fontos számára, ami fennmaradt róla. Belső kapcsolatokba kerül általuk az íróval: úgy érzi, közelebb jut életének, művészi alkatanak nagy műveket kiváltó titkaihoz.

Egy ilyen album szerkesztése, a rendelkezésre álló anyag kiválogatása, áttekinthető, arányos szerkezetének kialakítása nemcsak az

életmű minden részletére kiterjedő fölülnyes ismeretet kíván, hanem ötletességet s a hatás-keltésben mértéktartó ízlést is. A képanyag csoportosítása az életrajzhoz igazodik, s vázlatossága ellenére gazdag és igen érdekes dokumentumokat közöl Mikszáthról. A szerkesztő a hasonló képeskönyvek hagyományossá vált módszerét alkalmazza: a képpel szembeni oldalon részletet közöl az író valamelyik művéből. Az idézet jóval több egyszerű magyarázatnál; az író önmaga életéről mondott szavainak a képekkel együtt hangulatteremtő ereje van. Az idézetek azt is biztosítják, hogy bármilyen képet látunk, az író mindig jelen van, figyelmünk központjában mindig ő marad.

A képanyag kiválogatása és elrendezése kitűnő, a hozzájuk csatolt idézetek találóak, a képekkel együtt szuggesztív hatásuk van. De vajon egy ilyen albumban nem kellene-e többet elmondani az író életéről, mint ami a bevezető tanulmányba belefér? Az életrajz és a pálya legfontosabb adatait helyesebb lenne a képekkel kapcsolatban s nem a bevezetésben elmondani. S itt helyet kaphatnának az író életmódjáról, szokásairól, kortársaihoz való kapcsolatairól fennmaradt jellemző apróságok is, amelyeket a monográfiák, tanulmányok kénytelenek mellőzni. A magyarázó szövegek forrását a szerkesztő mindenütt megjelölte, kár hogy a képekre vonatkozóan ez elmaradt. A képek forrásáról, keletkezési évéről feltétlenül kellene néhány szavas tájékoztatás, vagy közvetlenül a kép alatt, vagy kötetvégi jegyzetekben. Nem tartjuk helytelennek, hogy bár a kötet többségében egykorú képet vagy képanyagot tartalmaz, néhány helyen beiktat későbbi fényképet is. Ez az eljárás természetesen csak abban az esetben nem bontja meg a mű történetiségének egységét, ha a fényképek ábrázolta épületek vagy tájak nagyrészt ugyanolyanok maradtak, amilyenek az író látta őket.

A gondos és ízléses kiállítású kötet a magyar könyvművészet fejlesztésében eddig is sok szép eredményt elért Magyar Helikont dícséri.

Kiss Albert

Móricz Zsigmond hagyatékából. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Réz Pál. Bp. 1960. Akadémiai K. 486 l. (Új Magyar Múzeum 4.)

Móricz Zsigmond ma már jelentős részében kötetekben is összegyűjtött írásainál alig ismerünk gazdagabb életművet a magyar irodalomban. A róla szóló művek, elsősorban Móricz Virág: „Apám regénye” és Móricz

levelei alapján azonban tudomásunk van arról, hogy az ismertek mellett elkészült, de még nem jelent írásk, tördelések, vázlatok egész sora rejtőzik irodalmi hagyatékában. A Szépirodalmi Kiadó sorozatának kötetében már felbukkant néhány ilyen kiadatlan írás a cikke, riportok, színművek között, olyanok, melyek Móricz kéziratai között, vagy színházak irattárában lappangtak. Az Új Magyar Múzeum legutóbbi kötete egész kötetnyi kiadatlan Móricz-írást hoz nyilvánosságra, mint az előszó jelzi, az ismeretlen hagyaték legérdekesebb részét.

A kötet nem tartalmaz rendkívüli remekket, de minden darabja érdekes dokumentum, az író egyéniségéről, életútjáról, érdeklődéséről vall. Művei születéséről, az írói élmény gyökereiről, az alkotás folyamatáról, a végleges forma kialakulásáról mindegyik elárul valamit. Fő értéke, hogy gazdagítja és árnyaltabbá teszi a Móricz fő művei alapján már kialakult képet.

Ilyen módon elsősorban a „céhbeliek”, irodalomtörténészek, Móricz-kutatók, irodalommal foglalkozók érdeklődésére számíthat a kötet, de mindazok haszonnal és érdeklődéssel forgatják majd, akik Móricz Zsigmond írásairól és a róla szóló irodalomból már ismerik, s tudják mihez kapcsolni az eddig ismeretlen írásokat. A tájékozódást nagyon megkönnyíti a jó jegyzetanyag is.

A kötetben közölt írások két nagy csoportra oszlanak. Az első rész három nagyobb terjedelmű színdarabot tartalmaz. Az első szenzációszámba megy: az elvesztésként számontartott „Csibe” c. vígjáték, Móricz proletárélményének egyik szülötte. A hagyatékából több variáns is előkerült, amelyekből kevés híján a teljes vígjáték rekonstruálható volt. Tartalmilag a darab közeli rokonságot mutat több Csibe-novellával. Móricz Virág: „Apám regénye” c. könyvből ismerjük létre jöttének körülményeit, és Móricz feljegyzéseinek azt a részét, melyben leírja, hogyan utasította vissza a Belvárosi Színház igazgatója mint előadhatatlannak ítélt darabot, s milyen jelentősége volt az író számára e művének.

A két másik színdarab nem eredeti Móriczmű ugyan, mégis joggal szerepel az író alkotásai között. Móricz maga is egyenértékű jelentőségűnek tartotta saját szépirodalmi munkásságával az avatag nyelvűk miatt nehezen olvasható régebbi, értékes írói alkotások átírását. Szigeti József: „A vén bakkancsos és fia a huszár” c. népszínművének átdolgozásával a „Sári bíró” egyik műfaji elődjét akarta felrészíteni. Ez a munka egyben kései éveiben gyakrabban előforduló „magyarról magyarra” fordításainak (Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos) előfutára az 1910-es évek közepéről.

„Doktor, de nem tehet róla” című, 1935-ben készült Molière-fordítása nyelvi értékein

kívül ifjúkori érdeklődésének tartósságát bizonyítja: már 1903-ban „A fősvény”-t fordította, majd a teljes Molière-oeuvre magyarítását tervezte, s 1908-ban is foglalkoztatta a Molière-művek színrevitelének gondolata.

A kötet terjedelmesebb része Móricz kisebb írásait közli. Tartalmilag — az író széleskörű érdeklődésének megfelelően — igen gazdag, formailag rendkívül változatos az anyag. A szerkesztő éppen ezért megírásuk megállapítható időrendjében adja közzé az egyes darabokat. Találunk köztük teljesen kész, ismeretlen okból nem publikált novellát, rajzot, mint pl. a „Szegénygondozás”, „Vasárnap délután”, továbbá a Móricz Lili svájci nyaralásának élményeiből született öt kis írást; akad olyan is, amely az író életében német fordításban jelent meg a Pester Lloydban, de magyar eredetije csak most látott napvilágot („Karácsonykor jobban fáj”, „Az aranyos asszony”), és vannak olyanok, amelyek Móricz életében rádióelőadásban vagy vidéki felolvasásokon a nyilvánosság elé kerültek, de nyomtatásban nem jelentek meg. („Májusi eső”, „A koldus Napoleon”, „A ló és az ember”).

Tartalmuk és az író életében való jelentőségük szerint is fontosak Móricz előadásai, beszédei. A már említett szépirodalmi felolvasásain kívül közli a kötet a Móriczra oly nagy hatást tett felvidéki utak egyikén elhangzott előadását, egy a Magyar Írók Szalonjában tartott felolvasást, amellyel a Nyugat szerkesztőjeként az írókat és az olvasókat igyekezett közelebb vinni egymáshoz. A harmincas évek második felében sűrűn tartott rádióelőadásai közül is közöl a kötet néhányat. Ezekben az országhatárai során látott biztató vagy elkomorító élményeit, gazdasági és társadalmi változást kereső elképzeléseit tárta e minden más formánál szélesebb nyilvánosság elé. A rádióknak készített műsorösszeállításai a régebbi magyar irodalomról vallott nézeteinek érdekes dokumentumai, Schöpfunglivel, Kodolányival, Káplár Miklóssal kapcsolatos beszédei a kortárs-művészekkel való viszonyának bizonyítékai.

Különösen érdekesek végül a kötetnek azok a darabjai, amelyeket hírből, Móricz irodalmi terveiből ismertünk már, és melyek egy-egy véglegesen más formában megírt munkájához kapcsolódnak. Ilyenek a töredékben maradt „Mater dolorosa” és a „Kertem regénye”, a Csibe-élményből táplálkozó „Rodostó utca 77” és „A konyha”, az Erdélyi trilógia negyedik kötetéhez készült „Békés Gáspár” c. vázlat, a Bethlen Gáborral foglalkozó „Az építő fejedelem” s a „Vázlatok az Életem regényéhez”. Ezek annál jelentősebbek, mert egy-egy téma kidolgozása több formában Móricz tudatos írói módszeréhez tartozott, s így a nagy író alkotóműhelyébe engednek közvetlen bepillantást.

A kötet előszava a most publikált anyagot a kiadatlan írással mintegy harmadának mondja. Ha a hagyatéknak ez talán a legérdekesebb része is, mégis figyelmeztetés könyvkiadásunknak, hogy csaknem húsz évvel legnagyobb kritikai realista regényírónk halála után mihamarabb sort kell keríteni teljes életművének közzétételére.

F. Csanak Dóra

Füzetek a Tanácsköztársaság színházpolitikájáról. Mályuszné Császár Edit: A Magyar Tanácsköztársaság színházi iratai az országos levéltárban (Adattár). Bp. 1959. Színházstudományi és Filmtudományi Intézet. Országos Színház-történeti Múzeum. Színház-történeti Füzetek 25. sz. — Staud Géza: A Tanácsköztársaság színházi műsora (Adattár). Bp. 1959. Szính. tört. füz. 26. sz. — Árdó Mária: A Tanácsköztársaság színházi élete a sajtó tükrében (Adattár). Bp. 1959. Szính. tört. füz. 27. sz.

A Színházstudományi Intézet e három bibliográfia megjelentetésével lerakta a Magyar Tanácsköztársaság színházpolitikái tevékenységének történeti feldolgozására irányuló munka alapját, és jelentős mértékben hozzájárult az egész magyar irodalomtörténet e fontos és a múltban elhanyagolt területének felkutatásához. Adataikat nemcsak a színház-, hanem az irodalomtörténetesek is használnak, hanem a színházpolitikájának fel. Így pl. M. Császár Edit bibliográfiai összeállításában többek közt Balázs Béláról, Kassák Lajosról és Tóth Árpádról találhatók adatok.

Árdó Mária bibliográfiája előszavában arról panaszkodik, hogy nem tudta felhasználni a vidéki szocialista sajtó anyagát. Ennek ellenére dicséretes módon feldolgozta a korabeli szegedi színházi újság közleményeit is. Ha viszont érintkezésbe lépett volna a szegedi, pécsi és debreceni egyetem tudományos kutatóival, és bibliográfiájának összeállításába őket is bevonta volna, ezt a hiányt ki lehetett volna küszöbölni.

Kár, hogy Staud Géza a Tanácsköztársaság színházi műsorának összeállításával együtt, hacsak néhány oldalnyi terjedelemben is, nem kísérelte meg legalább főbb vonalaiban megrajzolni az összegyűjtött adatok alapján a Tanácsköztársaság színházi műsorpolitikájának irányelveit, azt, hogy milyen változást hozott a színházak műsorában a Tanácsköztársaság a forradalom előtti műsorpolitikával szemben.

Kálmán László

Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1955. Bp. 1959. Gondolat K. 334 l.

A magyar irodalom „éves” bibliográfiája közel félévtizedes késéssel megjelent, az 1955. év termését bemutató legutóbbi kötete könyvészeti irodalmunk fontos eseménye. Az irodalomtörténészek és történészek, de épp úgy a nem szorosan vett szakmai érdeklődők (az olvasótermek látogatói, a tudományos és közművelődési könyvtárak közönsége) már több mint egy évtizeddel ezelőtti állást foglaltak ennek a bibliográfiának vállalkozásának a kérdésében, s ez az állásfoglalás azóta is változatlanul elismerő és kedvező. Akkor is, ha a tudományos kutatás részéről időnként kritikai megjegyzésekkel élnek, újabb és újabb, a tudományág fejlődéséből következő igényeket is támasztanak a szerkesztővel szemben. Magam is ezeknek a megjegyzéseknek összegzésével kívánok foglalkozni, nem hallgatva el azokat az észrevételeket sem, amelyek arról tanúskodnak, hogy az éves magyar irodalmi bibliográfia szerkesztője több ponton — a múltéhoz viszonyítva — máris továbbfejlesztette, tovább csiszolta legújabb kiadványa szerkezetét, anyagát. Így — megítélesem szerint — az általános rész bontása, szakrendszere jó értelemben részletezőbb, sokrétűbb, mint korábban. Ha egybevetjük az 1955. évi bibliográfiát a korábbiakkal, megállapítható, hogy az eddiginél nagyobb helyet biztosított a szerkesztő a „rokontudományoknak”, legalábbis ami a könyvkiadás, a sajtó, a nyelvtudomány s a művészetek közül a színművészet és az irodalom kapcsolatát illeti. Kétségtelen, hogy ezt a részletezést az elkövetkező években tovább kell finomítani mind a határterületek szélesítésével, mind pedig a rokontudományi folyóiratok irodalomtörténeti vonatkozásainak részletesebb, esetleg olyan jellegű „repertorizáló” feltárásával, amelyre egyes, e folyóirat, illetve az „Irodalomtörténet” hasábjain között éves összeállításokban a magunk részéről is törekszünk. Bizonyos, hogy mindezek a határterületi kérdések alapos, egyéni feldolgozóra, külön-külön szakemberre várnak, de addig is, míg az egyes problémakörök részletes feldolgozása nem biztosítható, az éves magyar irodalmi bibliográfia szerkesztőjének a soron következő kiadványok általános részében erre az eddiginél is nagyobb gondot kell fordítania. Gondolom, hogy a tematikus bontás esetleges túlhangolásával szemben jó alapot adhatna az irodalmi szakszámon belüli tizedes bontás, mint a jövő „éves”, műfaji vagy éppen átfogó bibliográfiái általános részének egyik szerkesztési módja. Figyelmet érdemlő a feldolgozott címek kisebb gyarapodása is. Ezen a téren a jövőben — ha ezt kiadói részről lehetővé teszik — a sorozatok, tanulmánykötetek, évkönyvek anyagának be-

dolgozására is módot kell találni, nem szólva a szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratai anyagának feldolgozásáról. Végül hasznos formai újításnak érzem — ha egyes bibliográfusokkal talán nem is leszek ebben egy véleményen —, hogy a bibliográfia összeállítója az alkalommal nem ragaszkodott a kritikus nevének elsődleges feltüntetéséhez. A szóban levő bibliográfiában ugyanis a kritikus neve vagy betűjegye már zárójelben követi a megjelenési hely adatát, s ezzel a kritika, a kritikai irodalmi anyag a bibliográfiai összképben személytelenebbé lett.

A magyar irodalom éves bibliográfiáinak új kötete értékes és jelentékeny hozzájárulás mind az összeállító, mind a kiadó részéről az utóbbi években ugyancsak megfigyeltetett irodalmi könyvészeti szakirodalmunkhoz.

Kemény G. Gábor

A kaposvári megyei könyvtár évkönyve 1958—1959. Szerkesztette: Kellner Béla. Kaposvár, 1960. Somogy megyei nyomdaipari vállalat. 64 l.

A kötetből irodalomtörténeti szempontból Mózsai Ernő tanulmánya (*Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első évtizedében. — A Sárközyek bibliotékája*) érdemel figyelmet. A szerző az irodalmat kedvelő alispánnak, Sárközy Istvánnak az „első somogyi iskola” alapítása körüli szerepéhez, illetve az alispánt Csokonaihoz, Berzsenyiehez fűző szálakhoz nyújt adalékokat. Bizonyítékként egy 1813-as Berzsenyi-látogatásról szóló Sárközy-levelet is publikál. A szerző Sárközy István bibliotékájának körülhatárolására is kísérletet tesz. Úgy véli — hiányzó konkrét adatok ellenére —, hogy Sárközy könyveit a csurgói iskola könyvtárának más Sárközyek adományából is összeállított állományában kell keresni. Mózsai átnézte ezt a gyűjteményt, s mintegy 175 műnek címét is közli. A címjegyzék alapján azt a következtetést vonja le, hogy Sárközy István nagy érdeme „a természet szerint nemzeti” és a mi talajunknak megfelelő „külföldi virágok” bölcs egyeztetése.

A kiadványban a somogyi könyvtárak munkájáról és mai problémáiról szóló közlemények mellett még öt Rippel-Rónai-levél (közli: Kávássy Sándor), a somogyi könyvek és füzetek, illetve a somogyi könyvtárakra vonatkozó 1958—1959-ben megjelent cikkek bibliográfiája található (Darvas Károlyné—Lukács Lászlóné; Szarka Antalné összeállításai).

Pusztai Ferenc

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Vita az irodalomtudomány néhány elméleti kérdéséről

Az Intézet XX. századi magyar irodalmi osztálya 1961. június 14-én megvitatta Béládi Miklós „Irodalomtörténetírás vagy műelemzés” című vitaindító előadását, mely *Max Wehrli* „Általános irodalomtudomány” (Budapest 1961) címmel nemrég magyarul is megjelent könyve kapcsán az irodalomtudomány néhány alapkérdését érinti. (Béládi Miklós vitacikkét a folyóirat e számában teljes terjedelemben közöljük.)

Béládi Miklós bevezetesként elmondotta, hogy a vita legfőbb célja, hogy a mai magyar irodalomtudomány elméleti kérdéseire irányítsa a figyelmet. Wehrli rendkívül érdekes, gazdag anyagot ismertető és nagyon vitatható tanulmánya önmagában is jelentős, és önmagában is képezheti a megbeszélés tárgyát. A mi irodalomtudományunk előrehaladásával és gondjaival együtt élő olvasó azonban nem kerülheti el az összehasonlítást: hogyan vetődnek fel nálunk a tudomány elméleti alapjának és rendszerezésének kérdései. Ezt mindennél fontosabbnak érezte, bevezetője ezért csak érinti az „Általános irodalomtudomány” problémáit, kiragadva a történetiségre és műelemzésre vonatkozó részeket, ahol Wehrli legidősebb, egyszersmind legvitathatóbb műveit adja elő. Beszámolója emiatt sikerült „szabálytalanra”: Wehrli könyve ürügy volt a mi kérdéseink végiggondolására.

Czine Mihály kifejtette hozzászólásában, hogy a rendszeres irodalomtudománynak mint tudománynak létjogát éppen Wehrli könyve teszi vitathatóvá. Nem tartja meggyőzőnek Wehrli módszerét, nem szükséges mindenáron erősíteni a tökéletes rendszert. A lélektani és ún. műelemzés nem vezethet igazi eredményre. Legcélravezetőbb ma is az irodalomtörténeti kutatás.

Érdemben akkor lehetett volna Wehrli könyvével foglalkozni — fejtegette *Badnár György* —, ha ez alkalommal egy vagy több nyugati irodalomtudományi módszert is behatóan elemeztünk volna. Wehrli nagy hatással volt rá: rendkívül gazdag anyagot gyűjtött össze, előadása is általában nyugodt és józan. Ám ez a bőség zavaró is. Különösen azért, mert bizonytalan világnézeti alapról ítéli meg a tudományos irányzatokat. Így pl. külön emlegeti az idealizmust és egyéb olyan iskolákat, amelyeket mi ugyanúgy idealizmusnak minősítünk. Könyvéből a történetiség elleni lázadás olvasható ki. Nem téveszthet meg, hogy néhol engedményeket tesz a történeti szemléletnek. Ezután példaként vázolja a mai angol Practical Criticism irányzatot, amelyet Richards alapított meg, és T. S. Eliot *The West Land*-jéből, Ezra Pound műveiből nyert indítékokat. A „gyakorlati kritika” lényegét a történeti és eszmei szempontok — mint prekoncepciók szempontok — kizárása teszi; Wehrli „műelemző” módszere ezzel mutat rokonságot. Kifejezte egyetértését azzal, ahogyan Béládi a mai magyar irodalomtudomány problémáit fejtegeti. Végezetül a felszabadulás utáni magyar marxista irodalomtörténetírás „prekoncepciók” szakaszával foglalkozott.

Imre Katalin szerint a bevezetőnek részletesebben kellett volna Wehrlit tárgyalni, többek között bírálni a marxista tudományra tett célzásait. Bírálja a tanulmány néhány pongyola megfogalmazását; különösen kifogásolja, amit Béládi az irodalomtörténet „nemzeti” szerepéről ír. Nem érti, mi a „közvetítő tag”, s nem fogadja el, hogy a mai líraelméletben az én-ábrázolás és valóságábrázolás körül folyik a vita.

Szabolcsi Miklós az alapproblémát az elmélethez való viszonyban látja; van olyan irány nálunk, hogy „hagyjuk az elméletet, nézzük magát a művet”. Wehrli könyve oly sokféle elméletet ismertet, hogy ezzel idéz elő zavart. Ha ez találkozik a marxizmus vulgarizálása következtében létrejött hiányérzettel, továbbá azzal, hogy az elméleti gondolkodást lejáratják a Lukács-iskola epigonjainak üres elmélet-vitái, s mindehhez hozzátesszük az irodalomtörténet-szek filozófiai felkészültségének hiányosságát, érthetővé válik, miért érezhető ma az elmélettől a történetiségbe való visszavonulás. Kutatásainkban érvényesítjük a történelmi materialista módszert, de a dialektikus materializmust, az ideológiát elhanyagoljuk. Béládi tanulmánya e hiányosságból kicsit ideált csinál.

Nagy Péter szerint a magyar irodalomtörténet hagyományaiból is következik a filozófiától, az elméleti általánosítástól való eltávolodás. Nálunk az elméleti iskolák — beleértve a Lukács-iskolát is — kevés-irodalmi műre épülő filozófiai alapon hozták létre koncepcióikat. Wehrli már csaknem teljesen elszakad az irodalmi művek anyagától, s elutasítja a történetiséget is; az elméletekből igyekszik konstrukciót kiépíteni. Objektivitása valójában álobjektivitás, a német egzisztencializmussal rokon alapállásról.

Diószegi András kifejti, hogy az olyan elvi konstrukció, mely nem az egyes műveken épül, üresjárat, még ha marxista köntösben jelentkezik is. Az utóbbi tíz évben nálunk jelentékeny zavart okozott a vulgár-marxista szubjektivitás, mely több irodalomtörténeti jelenségre nem tudott magyarázatot adni. E szakaszon már túl vagyunk, ma az olyan rendszerezéseket kellene felülvizsgálni, melyek nem épülnek eléggé történeti elemzésre, hanem egyes kiragadott művekre. Példaként a Barta-vitát hozza fel, melyben a polgári individualizmus apológiája folyik. Barta több alkalommal azt fejtegette, hogy minden műalkotás élmény, és minden individualizmus egyúttal kollektív jellegű is. Ez csak interpretálás, megértés, beleérzés. Ezért van rossz érzése az elvont elméletieskedés láttán. Ezután Szigeti József Társadalmi Szemlében megjelent cikkével foglalkozott. Szerinte Szigeti helyesen bírálja Barta nézeteit, de Sötér Istvánnal folytatott vitája a probléma ismeretelméleti félreértésén alapszik, mert hiszen a tudományos és művészi megismerés együtt halad. Kifejti, hogy a marxista irodalomelmélet és irodalomtörténet csak egyúttalhaladva érhet el eredményt.

Vajda György Mihály egyetért azzal, hogy Wehrli könyvét mint a polgári irodalomtörténet apológiáját elutasítjuk. De az irodalomtudományt nem lehet általánosítani az irodalomtörténettel, annak egyik s legfontosabb ága az irodalomtörténet. Felveti, a marxista irodalomtudomány nem alkalmazható több módszert, pl. a stílusvizsgálatból következtetni lehet az író egyéniségére s világnézetére is. Bírálja, hogy a mi irodalomtudományunk erősen korlátozza magát az irodalomtörténetre. Wehrli ideológiai elutasítása mellett fel kell figyelni a sokféle módszert ismertető jellegére, ami tanulságos. Megjegyzi még, hogy Wehrli könyve is mutatja, külföldön mily keveset ismernek a magyar irodalomtudományból, fontos tehát a magyar művek idegennyelvű publikálása.

Szabolcsi Miklós osztályvezető összefoglalja a vitát, azt izgalmasnak, hasznosnak ítélte. Kifejti, hogy nálunk a polgári elméletek elutasítása mellett magát az elméleti gondolkodást is elvetik. Egyetért azzal, hogy elméleti gondolkodás csak konkrét történeti ismeretekre épülhet, de ha valaki már ismer egy részterületet, tanulságait elméleti síkon is ismertetnie kell. Például egy íróról szóló mű után elméleti jellegű munkát írjon a szerző. Megállapítja, hogy az osztályon sokkal többet kell a jövőben foglalkozni elméleti kérdésekkel, és több elméleti vitát kell rendezni.

B. M.

Vita a XX. századi irodalomtörténeti forráskiadásról

Az Intézet XX. századi osztálya július 17-én Diószegi András „Új Magyar Múzeum felé” című tanulmánya alapján megvitatta a huszadik századi irodalomtörténeti forráskiadás problémáit. A vitában részt vett Sötér István igazgató, Kornis Pál, a Kiadói Főigazgatóság igazgatóhelyettese és Gábor Ernő, az Akadémiai Kiadó osztályvezetője is. Diószegi András vitaindító tanulmányát folyóiratunk e száma teljes terjedelmében közli.

A hozzászólók elismeréssel szóltak a tanulmányról. Vargha Kálmán javasolta az utóbbi években elhunyt írók hagyatékának lefényképezését a későbbi kiadás céljából. Felvetette továbbá, hogy a Móriczról szóló kritikák kiadásánál az eddiginél nagyobb szelekcióra van szükség. Nagy Péter az okmányok, emlékezők, kéziratok emlékiratok kiadására hívta fel a figyelmet a nyomtatott forrásanyagok kiadása mellett. Komlós Aladár helyeselte, hogy az életrajzi pletykák helyett a súlypontot a nyomtatásban megjelent gondolati anyagra tegyék át. Úgy érzi, nem minden kiadvány igényel elvi utószót, csak a problematikus kötet. Javasolta, közöljön az ItK rendszeres bibliográfiát a vidéki és a szomszédos országok lapjaiban megjelenő irodalmi cikkekről. Sötér István igazgató rámutatott, hogy az Intézet nemcsak tudományos, de fontos kulturális feladatot is vállalt a XX. századi forráskiadással. Minden forrást ki kell adni, de számolni kell a kulturális élet akusztikájával is. Javasolta, hogy Diószegi András bővítse ki tanulmánya első részét az eddigi kiadások, elsősorban a Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés és a Móricz-kötet elemző bírálatával. Hangsúlyozta, hogy tudományos szempontból fontos a problematikus forrásanyagok kiadása is, de meg kell előzni az esetleges akusztikai torzulások bekövetkezését marxista elemző tanulmány egyidejű megjelentetésével. Végül kifejtette, hogy előbb a nehezen hozzáférhető anyagot kell kiadni, a levelezések, naplók

és memoárok kiadása (pl. Radnóti, Nagy Lajos és mások hagyatéka) fontosabb a kritikák megjelentetésénél. *Bodnár György* az írói hagyatékok védeltségének biztosítását kérte, mert jelenleg előfordul, hogy a hozzátartozók megcsonkítják az egyes hagyatékok általuk kifogásolt anyagát. *Czine Mihály* felvetette, hogy célszerű lenne magnetofonszalagra venni egyes idősebb írók emlékezeit.

Kornis Pál, a Kiadói Főigazgatóság igazgatóhelyettese felszólalásában hangsúlyozta, hogy gondos távlati tervet kell készíteni a forráskiadványokról, mert jelenleg még bizonyosfokú ötletszerűség jellemzi e kiadványokat. Kifejtette, hogy szerinte az író nyomtatásban megjelent megnyilatkozásai elsődlegesebb forrásanyagnak számít, mint levelezése és egyéb feljegyzései. Megjegyezte még, hogy a hagyatékok védeltségéről van törvény, ezt ki kell tenni az írói hagyatékokra is. *Gábor Ernő*, az Akadémiai Kiadó osztályvezetője helyeselte *Diószegi* ama javaslatát, hogy a forrásanyaggal együtt megfelelő elvi tanulmány is jelenjék meg. Ez megoldható kollektív munkával is. Rámutatott azonban, hogy a forrásanyagok egy részét elég sokszorozva megjelentetni a kifejezett tudományos kutatás céljára.

Vezér Erzsébet, *K. Nagy Magda*, *Főnyi Géza* és *Kovalovszky Miklós* felszólalása után *Szabolcsi Miklós* osztályvezető foglalta össze a vitát. Kifejtette, hogy az irodalomtörténet tárgya elsősorban a mű, ehhez másodlagos anyag a korrajz és életrajz. Monografikus feldolgozás, majd művek kritikai kiadása, s ezek után a források kiadása kell legyen a sorrend. A források kiadásánál két szempontot kell különválasztani: hogy mit kell a kutatók, s mit a közönség számára megjelentetni. A problematikus forrásanyagra vonatkozóan hangsúlyozta, hogy az antiszemita, nacionalista és antibolsevista megnyilatkozások kivételével minden forrást ki kell adni, természetesen megfelelő elvi tanulmány kíséretében. Fontosnak tartja az írói hagyatékok védeltségének jogi biztosítását, továbbá egységes gyűjtőhely megteremtését e hagyatékok számára, amire legalkalmasabbnak a Petőfi Irodalmi Múzeum látszik.

Válaszában *Diószegi András* egyetértését fejezte ki *Sötér István* és *Szabolcsi Miklós* hozzászólásával, hogy tanulmányát az Új Magyar Múzeum sorozat eddigi kiadványairól szóló áttekintéssel bővítse ki, továbbá, hogy ismertetnie kell a Szabolcsi által jelzett kizáró okokat is.

J. F.

Árpád-kori és Anjou-kori levelek. — Der Münchener Kodex. — Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde. — Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. — Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. — Mikszáth Kálmán 1847—1910. — Móricz Zsigmond hagyatékából. — Füzetek a Tanácsköztársaság színházpolitikájáról. — Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1955. — A kaposvári megyei könyvtár évkönyve 1958—1959. (*Boronkay Iván, V. Kovács Sándor, Heverdle László, Sziklay László, Tinn Mária, Kiss Albert, F. Csanak Dóra, Kálmán László, Kemény G. Gábor, Pusztai Ferenc*) 626

Az Intézet életéből

Vita az irodalomtudomány néhány elméleti kérdéséről 634
Vita a XX. századi irodalomtörténeti forráskiadásról 635

СОДЕРЖАНИЕ

Л. Хонн: Последние письма Келемена Микеша 517
И. Рейте: Зольтан Тури и фельетонная новелла 533
А. Диогеу: К созданию Нового Венгерского Музея 558

Небольшие статьи

Дискуссия

Документация

Ф. Иенеи: Сочинения Кемпиша, переведенные Гергеом Вашархели 594
Т. Штайд: Письма Жигмонда Морица к Шандору Хевеши 599

Обзор

Первых три тома серии Bibliotheca Hungarica Antiqua (*Т. Комловски*) 605
Ласло Бока: Со вчерашнего до настоящего дня (*Дь. Боднар*) 608
Старинные венгерские драматические памятники (*А. Пирнат*) 611
Избранные сочинения Ференца Казинци (*В. Юлов*) 619
Петер Вайда: Стихи в прозе и другие литературные произведения (*Ш. Лукачи*) ... 622
Эндре Ади: Гибель национализма (*И. Варга*) 623

Из жизни Института

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.
telefon: 111-010,

MNB egyszámlaszám: 46 csekkbefizetési számla szám: 05.915.111-46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
telefon: 185-612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INHALT

<i>L. Hopp</i> : Die letzten Briefe von Kelemen Mikes	517
<i>I. Rejtő</i> : Zoltán Thúry und die Feuilleton-Novelle	533
<i>A. Diészegi</i> : Dem Neuen Ungarischen Museum entgegen ..	558

Kleine Mitteilungen

Diskussion

Dokumentation

<i>F. Jenei</i> : Die Kempis-Übersetzung von Gergely Vásárhelyi	594
<i>G. Staud</i> : Briefe von Zsigmond Móricz an Sándor Hevesi	599

Rundschau

Die ersten drei Bände der Serie Bibliotheca Hungaria Antiqua (<i>T. Komlószy</i>)	605
László Bóka: Von gestern bis heute (<i>Gy. Bodnár</i>)	608
Alte Ungarische Dramatische Denkwürdigkeiten (<i>A. Pirnát</i>)	611
Die Ausgewählten Werke von Ferenc Kazinczy (<i>V. Julow</i>)	619
Péter Vajda: Gedichte in Prosa und andere Schriften (<i>S. Lukácsy</i>)	622
Endre Ady: Die Dämmerung des Nationalismus (<i>J. Varga</i>)	623

Aus dem Leben des Instituts

TANULMÁNYOK A MAGYAR-OROSZ IRODALMI KAPCSOLATOK KÖRÉBŐL

címmel (Szerkeszti: *Kemény G. Gábor*)

az Irodalomtörténeti Intézet gondozásában a közeljövőben tanulmánykötet lát napvilágot. A két kötetes kiadvány első részében szereplő tanulmányok a kezdetektől kísérik nyomon a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok történelmi alakulását, fejlődését 1917-ig; míg a második kötet tanulmányai a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig vizsgálják e kapcsolattörténeti fejlődést.

A tanulmányok (többek között) a következő kérdések tüzetes vizsgálatát végezték el:

Közös motívumok a magyar és orosz népköltészetben. — Puskin magyar vonatkozásaihoz. — Arany János és az orosz irodalom. — Jókai és az orosz irodalom. — Góncsarov Magyarországon. — Turgenyev magyar követői. — Gorkij és Madách. — Dosztojevszkij Magyarországon. — Ady Endre fejlődése és az orosz irodalom. — A Nyugat és az orosz irodalom. — Orosz-magyar irodalmi vonatkozások (1917-1919). — Majakovszkij Magyarországon (1945 előtt). — Az orosz és a szovjet próza Magyarországon a felszabadulás utáni könyvkiadás tükrében.-stb.

A tanulmánykötetet három bibliográfiai melléklet egészíti ki.